

სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის საქართველოს ფილიალი
ГРУЗИНСКИЙ ФИЛИАЛ АКАДЕМИИ НАУК СССР

აკად. ნ. ვარის სახელობის ენის, ისტორიისა
და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტის

მ რ ა მ ბ ე

ИЗВЕСТИЯ

ИНСТИТУТА ЯЗЫКА, ИСТОРИИ И МАТЕРИАЛЬНОЙ
КУЛЬТУРЫ им. акад. Н. Я. МАРРА

II 1

Арнольд

Шота Дзид
ского диалекта

Тинатин Гон
зинском языке

Степан М
материалы

ათი აკადემიის საქართველოს ფილიალის გამომცემლობა

1937

Тбилиси

დაიბეჭდა სსტკ მეცნიერებათა აკადემიის
საქართველოს ფილიალის განკარგულებით
თავმჯდომარე პრინტ. ნ. შიხისელიძე

რედაქტორი პროფ. სიმონ ჯანაშია

შ ი ნ ა ა რ ს ი

1. ივანე ჯავახიშვილი, ილია ჭავჭავაძე და საქართველოს ისტორია	1—14
2. არნოლდ ჩიკობავა, ილია ჭავჭავაძე ენის შესახებ	15—27
3. აკაკი შანიძე, ხანმეტი იერემიას კემბრიჯული ნაწყვეტები	29—42
4. არნოლდ ჩიკობავა, მთიულურის თავისებურებანი	43—65
5. შოთა ძიძიგური, ქართული ენის მთარაქული დიალექტის ძირითადი თავისებურებანი	67—109
6. თინათინ გონიაშვილი, ერთი ბგერის ისტორიისათვის ქართულში	111—137
7. სტეფანე მენტეაშვილი, აჭარის ეთნოგრაფიული მასალები	139—178

С О Д Е Р Ж А Н И Е

1. Иван Джавахишвили, Илья Чавчавадзе и история Грузии	1—14
2. Арнольд Чикобава, Илья Чавчавадзе об языке	15—27
3. Акакий Шанидзе, Кембриджские отрывки ханметского текста древне-грузинской версии Иеремии	29—42
4. Арнольд Чикобава, Особенности мтикульского говора	43—65
5. Шота Дзидзигури, Основные особенности Мтарачинского диалекта грузинского языка	67—109
6. Тинатин Гониашвили, К истории одного звука в грузинском языке	111—137
7. Степан Ментешацвили, Аджарские этнографические материалы	139—178

TABLE DES MATIÈRES

1. J. Djavakhiçvili (J. ğavaxiřvili), Iliã Tchavtchavadzė et l'histoire de la Gėogic.	1—14
2. Arn. Tchikobava (Arn. Ćikobava), Iliã Tchavtchavadzė sur la langue	15—27
3. A. Chanidzė (A. řanize), Fragments de la version gėorgienne de la prophėtie de Jėrėmie Ā la bibliothėque de l'Universitė de Cambridge	29—42
4. Arn. Tchikobava (Arn. Ćikobava), Particularitės du parler mthioul	43—65
5. Chota Dzidzigouri (řota ğiziguri), Particularitės principales du dialecte mtharatchien de la langue gėorgienne	67—109
6. Tb. Gontachvili (T. Goniařvili), Sur l'origine du son ğ dans la langue gėorgienne	111—137
7. St. Mentechachvili (řt. Monteřařvili), Matėriaux ethnographiques Ādjarieus	139—178

ილია ჯავახიშვილი და საქართველოს ისტორია

თუ წინათ ილია ჯავახიშვილის საქართველოს ისტორიისადმი დამოკიდებულების საკითხის შესახებ მსჯელობა მხოლოდ მისი ისტორიული პოემების მიხედვით შეიძლებოდა, 1927 წლის შემდეგ, როდესაც ჩვენი დიდებული მოღვაწის ნაწერების სრული კრებულის მე-5 ტომი გამოვიდა, მკვლევარს სრული საშუალება მიეცა ეს საკითხი უკვე ვრცლად და ბევრი სხვა მისი ნაშრომის მიხედვითაც განეხილა. მე მგონია, რომ ილია ჯავახიშვილის ისტორიული კონცეფციისა და მისი მოღვაწეობის ამ დარგში მნიშვნელობის გასათვალისწინებლად ჩვენი მგონის ისტორიული პოემების გამოყენება არც საჭიროა და არც მართებული. პოემები ხომ არსებითად მხატვრული ნაწარმოებებია და მიზნადაც იქ ავტორს საქ. ისტორიის დაწერა არ ჰქონია დასახულთ. ამიტომაც ილია ჯავახიშვილის შეხედულებათა გამოსარკვევად და იმ წვლილის ცხად-საყოფელად, რომელიც მას საქართველოს ისტორიის გაშუქებაში შეტანილი აქვს, მისი ისტორიული პოემები არც გამოიყენებია. უამისოდაც ესლა საქმარ და მრავალფეროვანი მასალა მოგვეპოება, რომ ზემოდასახული ამოცანის განხორციელება შეეძლოთ. სრულებით ბუნებრივია, რომ ჩვენი მიზნის მისაღწევად ჯერ ილრა ჯავახიშვილის ზოგადი კონცეფციის განხილვით დავიწყოთ, ხოლო შემდეგ უკვე მისი მეთოდოლოგიის განხილვაზე გადავიდეთ.

ილიას არა ერთხელ, მაგ. თუნდაც 1888 წელს, უთქვამს: „როგორც კაცად არ იხსენება ის მაწანწალა“, რომელსაც „ალარ ახსოვს, ვინ არის, საიღამ მოდის და სად მიდის, ისეც ერად ს. ხსენებელი არ არის იგი, რომელსაც... თავისი ისტორია არ ახსოვს“-ო (V, 207).

1888 წელს, დ. ბაქრაძის ნაშრომის „ისტორია საქართველოსი“-ს პროგრამის გამოქვეყნების შემდგომ, ამავე საკითხს ჩვენი მოსანი კვლავ უბრუნდებდ და ამბობს: წინათაც არა ერთი იყო ისეთი ხალხი, რომელსაც თავისი ისტორია არ ჰქონია და „ამისთანა ხალხნი დღესაც ბევრნი არიან ქვეყანაზედ“- მაგრამ, ილია ჯავახიშვილის აზრით, „ამისთანა ხალხი უბინაო კაცსა ჰგავს, რომელმაც არ იცის, ვინ არის, რისთვის არის, საიღამ მოდის და სად მიდის. ამიტომაც ესეთი ხალხი ბევრით არ გამოირჩევა პირუტყვთაგან და იქნება ბევრში უკანაც ჩამოურჩება“. ჩვენი მოსნის სიტყვით, „უღმობელი კანონი ისტორიისა ამისთანა ხალხს ვერ დაინდობს ეხლანდელს დროში“-ო (V, 240). „თუ ესეთი არა, ბევრით მეტი ალარ არის იგი ერი, რომელსაც ისტორია ჰქონდა.

და იგი ისტორია^ა დაუვიწყანია; აღარც ამისთანა ერსა აქვს მკვიდრად მოკიდებული ფეხი არსებობისათვის საჭიდაოდ“-ო (V, 240).

ამიტომაც არის, რომ ილია ამბობდა: „არ ვიცი, სხვა როგორ თქვით და ჩვენ კი ასე გვგონია, რომ ერის დაცემა და გათახსირება მაშინ იწყება, როცა ერი, თავის საუბედუროდ, თავის ისტორიას ივიწყებს“-ო (V, 207):

ამგვარად, ილ. ჭავჭავაძის ღრმა რწმენით, ყოველმა კულტურულმა ერმა თავისი წარსული კარგად და სრული შეგნებით უნდა იცოდეს. ქართველებსაც, თუ წარმატებული არსებობა სურდათ, ეს ღებულება უნდა კარგად ჰქონოდათ შეგნებული.

მაგრამ ჩვენ დაუვიწყარს მოამაგეს საქართველოს ისტორია ეროვნული თავმომწონეობის თვალსაზრისითა და ეროვნული სიამაყის გრძნობის ჩასანერგავად კი არ უნდოდა და სჭირდებოდა, არამედ მას წარსულის მხოლოდ უტყუარი და დაუნდობელი, მაგრამ პირუთნელი შეფასება აინტერესებდა. ილია ჭავჭავაძე მაგ. 1888 წ. სწერდა: „ჩვენ ერს ორი ათასი წელიწადი უცხოვრია ისტორიულის ცხოვრებით. ბევრი მაგარი და ბევრიც უვარგისი ქვა ჩაუდგია იმ საძირკველში, რომელზედაც დღეს ჩვენი აწმყო და მყარებული მერმისის ამოსაგებად. რომ მართლა ესეა, ამისი საბუთი თვალ-წინა გვაქვს. რა შეგვიჩინახავდა ამ ერთ მუქა ხალხს ამ ორი-ათას წელიწადს ამოდენა დაუძინებელ მტრებს შორის, რათ და როგორ შეგვარჩენდა ხარბობა უცხო თემთა ამ მშვენივრად შემკულს წალკოტსა, რომელსაც საქართველოს ეძახიან, თუ ჩვენს წარსულს ჩვენის ცხოვრების საძირკველში მაგარი ქვა არ ჩაედვა. ეს ერთის მხრით, მეორეს მხრით—რა ჩამოგვარჩენდა ასე უწყალოდ სხვა ქვეყნებთან განათლებასა, ან გამდიდრებაში, თუ ამისთანა ქვეყნის პატრონთა ცხოვრების საძირკველში მაგარ ქვასთან ერთად უვარგისი და ფხვნილი ქვაც არ ჩაეყოლებინა ჩვენს ისტორიას. რომელია სიმაგრე ჩვენის ცხოვრებისა და რომელია სიფუყე და სისუსტე, ამას ახსნის და გვითარგმნის ხოლმე მართო ისტორია. და, თუ იგი დავივიწყეთ, მაშ—დაგვივიწყნია ჩვენის ცხოვრების სათავეც, ჩვენის ცხოვრების ფესვი, ჩვენის ცხოვრების საძირკველი, და თუ ესეა, რაღაზედ უნდა დავამყაროთ ჩვენი აწმყო, ჩვენი მერმისი?“-ო (V, 241-242).

რა იყო ჩვენი წარსული სიმაგრე და რა იყო სისუსტე, სიფუყე, ამის გამოკვლევა ხომ ისტორიული პროცესის შეგნებით შეიძლება.

მაგრამ ისტორიის გავება და სისწორით წარმოდგენა ახლაც ადვილი საქმე არ არის, მით უფრო ძნელი საქმე იყო მაშინ, წარსული საუკუნის იმ ხანაში, როცა ილია ჭავჭავაძე ჩვენი კულტურის სწორუპოვარი ბელადი და ხელმძღვანელი იყო.

როდესაც რომელიმე ერის ისტორია შესწავლილ არ არის, ისტორიის მაგიერ ხშირად, ერთი მხრით, უგემოდ წარმოებული კვლევა-ძიება ხოლმე გა-

„ბატონებულის, მეორე მხრით კი მიმბაძველობასა და რწმენაზე დამყარებული სქემატიზმი იპყრობს ხოლმე ასპარეზს. პირველი დამაღონებელია თავისი უსისტემობითაც და თანაც არც გულსა და არც გონებას არაჲ ეუბნება. მეორემ კი, თუმც შესაძლებელია გამოუცდელი მკითხველი თავისი აღნაგობითა და გარკვეულობით უფრო მოჰხიბლოს, მაგრამ მანებელია იმდენად, რამდენადაც, წარსული ცხოვრების ხორცშესხმული სურათის მაგიერ, რეალურ შინაარსს მოკლებული სქემა არის ხოლმე წარმოდგენილი. ასე იყო საქართველოშიც. ჩვენში წარსული საუკუნის 90-იანი წლების დამლევამდე და შემდეგაც არსებითად უგებ-მო, შემთხვევითი ხასიათის, ისტორიოგრაფია ბატონობდა, რომელიც, რასაკვირველია, ილია ჭავჭავაძეს ვერც მოეწონებოდა და ვერც დააკმაყოფილებდა. აი, მაგალითად, რას ამბობდა ილია ჭავჭავაძე 1880 წ.: „ჩვენის ხალხისა და ქვეყნის ისტორია მეტად ბნელია და შეუშუშავებელი. ჩვენს ისტორიაში ან სულ არ არის ფაქტები ჩვენის ხალხის ცხოვრების შესახებ და, თუ არის კანტიკუნტად სადმე, ისიც მეტად საეჭვოა. ჩვენ ვამბობთ მარტო იმის თანა ფაქტების თაობაზე, რომელშიაც ერთობ ხალხი იჩენს თავის თავსა, თავის თვითებასა, თავის მონაწილეობასა ისტორიაში. ერთის სიტყვით, ჩვენის შიდა-ცხოვრების ისტორია ჯერ ფარდობა უხდელია და უცნობი ჩვენგან. ჩვენი «ქართლის ცხოვრება» ხალხის ისტორია კი არ არის, მეფეთა ისტორიაა, და ხალხი კი, როგორც მომქმედი პირი ისტორიისა, ჩრდილშია მიყენებული. თითქოს ხალხის ისტორიის შესამეცნებლად საკმაოა კაცმა იცოდეს მარტო მეფეთა ისტორია. თითონ მეფეთა მოქმედებაც ნაჩვენებია საგარეო საქმეთა შესახებ და არა შესახებ შიდა-საქმეთა“-ო (V, 201).

სწორედ ასეთი უსისტემო და უმეთოდო ისტორიის საწინააღმდეგოდ 1889 წ. „Северный Вестник“ („ჩრდილოეთის მოამბე“-)ში ნ. დ.-ს ფსევდონიმით ივ. ჯაბადარის წერილები გამოქვეყნდა საქართველოს შესახებ („Письма к Грзузии“). ავტორი იქ, მისივე განცხადებით, საქართველოს ისტორიაზე ისტორიული კრიტიკისა და შედარებითი მეთოდის გამოყენებით მსჯელობდა: ამ თავის წერილებში, ვითომც სწორედ ამ ორი მძლავრი მეთოდით აღჭურვილმა, საქართველოს ისტორიაც განიხილა და, მისი წარსულის შეფასების შემდგომ, თავისი მსჯავრიც დასდო. მაგრამ, საფუძვლიანი, დინჯი, კვლევა-ძიების მაგიერ, ივ. ჯაბადარის წერილებში სწორედ ისეთი სქემატიზმი აღმოჩნდა, რომელიც, ავტორის სრული მოუშხადებლობის გამო, მთლიანად მცდარი გამოდგა: ამისდა მიუხედავად, მაინც, ვითარცა თითქოს ისტორიის უმაღლესი და მკვეთრი მეთოდებით მომარჯვებული ადამიანის ნამუშევარსა და ნასიბრძნს, ქართული საისტორიო წყაროების უცოდინარსა და გამოუცდელს ჩვეულებრივ მკითხველზე ივ. ჯაბადარის კატეგორიულს დასკვნებს დიდი შთაბეჭდილების მოხდენა შეეძლო. ხოლო, რამდენადაც მთელი მისი მსჯელობა თავაშვებული ნიჰილისტური მსოფლმხედველობით იყო გამსჭვალული, იგი მკითხველს დიდს ვნებას მოუტანდა. ამიტომაც ივ. ჯაბადარის წერილების უყურადღებოდ და განუხილვე-

ლად დატოვება არ შეიძლებოდა. რა თქმა უნდა, ეს უპირველესად ქართველ ისტორიკოსთა მოვალეობა უნდა ყოფილიყო; მაგრამ, რაკი ისინი სდუმდნენ, ვითარცა ქართ. საზოგადოებრივი აზრის მესაქეს, ისტორიკოსის მოვალეობის ასრულებაც უნებლიედ ისევ ილ. ჭავჭავაძეს მოუხდა. მან ივ. ჯაბადაძის ნაშრომი ვრცლად განიხილ. თავის წერილებში, რომელთაც სათაურად „აი ისტორია“ უწოდა. ფრიად სტუდიისხმოა, თუ როგორ მოეპყრო იგი ამ საქმეს და რა გააკეთა მან ამ დარგში.

რაკი ილ. ჭავჭავაძეს ისტორიის უაღრესი მნიშვნელობა ჰქონდად ესმრდა და შეგნებული ჰქონდა, ცხადია, მას არ შეეძლო საქართველოს წარსულის შესწავლის სავალალო მდგომარეობისათვის ყურადღება არ მიექცია. და შართლაც, ჩვენს დიდებულს მგოსანსა და პუბლიცისტს წინათაც და შემდეგშიც არა ერთხელ თავისი პირდაპირი მოვალეობისათვის თავი დაუწებებია და ისტორიული კვლევა-ძიების საკითხებში ჩარეულა.

ვინც ილ. ჭავჭავაძის ამ დარგის საკმაოდ მრავალრიცხოვან წერილებს გულდასმით გადაიკითხავს, მას საშუალება ექმნება, როგორც მისი კონცეფცია გამოარკვიოს ისტორიის ზოგადს საკითხებზე, ისევე ისიც გაითვალისწინოს, თუ რა წვლილი აქვს ილ. ჭავჭავაძეს საქ. ისტორიის შესწავლაშიც შეტანილი. სწორედ ეს მიზანი გვაქვს ჩვენ ამ ჩვენს მოხსენებაში დასახული.

ივ. ჯაბადაძის უკვე ძირითადი რწმენა სქემატიზმისა და მონური მიმბაძველობის გამმაჟღაღნებელი იყო. იგი ღრეპერის ოდესლაც გავრცელებულს აზრს ემყარებოდა, ვითომც ყოველ ერს, თავისი ბავშვობისა, ყრმობისა და ჰაბუკობის შემდგომ, აუცილებლად სიბერე ეწეოდეს ხოლმე. ამიტომ იყო, რომ ჯაბადაძის ერთს თავის წერილთაგანში ნათქვამი ჰქონდა: მართალია, თუ არა, რომ ქართველი ერი უკვე მოხუცებულია და ღონე გამოელია, თუ მას ჯერ კიდევ სრული ინტენსიური ცხოვრება არც კი დაუწყია და თავის ძალღონე მერმისისათვის შეუნახავსო? და თითონვე პასუხს აძლევდა მკითხველს: არა, ჯერ ინტენსიური ცხოვრება არც კი დაუწყიაო. ილ. ჭავჭავაძე ამ მცდარსა და ასე უცნაურად გამოთქმულ დებულებას სასტიკად შეებრძოლა. იგი ირონიულად ამბობდა: „ავტორი (ე. ი. ჯაბადაძი) მერე დაგვიმტკიცებს, რომ ჩვენ სრულის ინტენსიური ცხოვრებით არ გვიცხოვრია და (გვინაროდეს!) ღონე შეგვინახავს მერმისისათვის“-ო (V, 8). ასეთი რამის თქმა შეეძლო მხოლოდ იმას, ვისაც სწამდა, რომ «სრული ინტენსიური ცხოვრება» ღონისაგან სცლის ერსა, ე. ი. ასუსტებს, აუძლურებს, ხოლო „არა-ინტენსიური ცხოვრება კი ანახვინებს ღონეს მერმისისათვის“-ო (V, 8). ამაზე ილ. ჭავჭავაძე სამართლიანად სწერდა: „დღეს-აქამომდე გვეგონა, რომ ხსნა ერისა სწორედ მაგ ინტენსიურ ცხოვრებაშია და, თურმე ნუ იტყვიოთ, დასარჩობი ფონი-კი სწორედ ეგ ინტენსიური ცხოვრება ყოფილა“-ო (V, 9). აქეთგან მხოლოდ იმ დასკვნის გამოტანა შეიძლება, რომ „ბედნიერი ერი ისა ყოფილა, ვინც ამ ინტენსიური ცხოვრების მაცდურობას არ აპყოლია, მისგან არ გაბრწყინებულა და ღონე შეუნახავს მერმისისათვის“-ო (V, 9).

ილია ჭავჭავაძეს ეს მოძღვრება: სლავიანოფილების მსოფლმხედველობის ანარეკლად მიიჩნდა: „ესეც გამოვიდა სლავიანოფილების მოძღვრება, მკრე მართო იგი ნაწილი ამ მოძღვრებისა, რომელიც დიდისა და პატარისაგან სასაცილოდ აგდებულა“-ო (X, 11).

ჩვენმა დიდებულმა მოღვაწემ ამ მოძღვრებას თავისი შემდეგი მსჯელობა და რწმენა დაუპირისპირა: „ინტენსიური ცხოვრება ერთსადაიმევე დროს საზავეც არის და შედეგიც კულტურისა, რომელიც ათასის წლობით შენებულა, აგებულია, მართალია კაცობრიობის დაუღალავ და დაუძინებელ ჯაფით, გარჯიხა და მხნეობით, მაგრამ იმისთვის კი არა, რომ ღონისაგან დიცალოს, არამედ იმისთვის, რომ უფრო გაღონიერდეს, გაძლიერდეს, გამოფოლადდეს, გამოჯიქდეს არსებობისათვის საკიდაოდ. ამიტომაც კულტურა და მასთან განუყოფელი ინტენსიური ცხოვრება კაცობრიობის ღონისა და სიმკვიდრის დედაბოძია, ქვაკუთხედი“-ო (V, 9). „ღონე შეინახება მერმისისათვისაო, გვანუგეშებს ავტორი. კაი ნუგეშია, კაცმა პური აღარა ჭამოს, რომ კბილები, არ გაუცვდეს და მერმისისათვის შეინახოს. რა ოხრობისათვის-ლაა საჭირო, რილას მაქნისია ის შენახული ღონე, თუ არ იმავ ინტენსიურ ცხოვრებისთვის. თუ ასეა, ან თითონ ინტენსიური ცხოვრება არის. მაქნისია, თუ ღონისაგან სცლის ერსა, ასუსტებს, აუძღურებს“-ო (V, 9—10).

ასეთ სქემატიზმსა და გაზეპირებულ აზრებს ილ. ჭავჭავაძემ სულ სხვანაირი შეგნება დაუპირისპირა. მაგრამ ილ. ჭავჭავაძე ასეთ აკვიატებულ აზრს რომ წინააღუდგა, ეს იმას არ ნიშნავს, რომ მას ისტორიის ღრმად გაშუქება არ ენატრებოდა. მისთვისაც ისტორია მართო ფაქტების გროვა არ იყო. მას ისტორიული პროცესის საფუძველი და ამამოძრავებელი ძალა აინტერესებდა, ხოლო შემდეგ მოვლენათა შეფასებაც. ამასთანავე მისი რწმენით მთავარი ყურადღება შინაგანს, ე. ი. სოციალ-ეკონომიურსა და კულტურის პრობლემებს უნდა მიჰქცევოდა.

ილ. ჭავჭავაძის ისტორიული კონცეფციით, კაცობრიობის პროგრესისათავე შემოქმედების წყურვილი დანიჭია, რომელიც წინათ ზოგჯერ ისეთ დარგში და იმ სახითაც იჩენდა ხოლმე თავს, რომელიც თანამედროვე შეხედულებას უკვე ველარ აკმაყოფილებს, მაგრამ ისტორიკოსს უნდა ესმოდეს, რომ მაშინ „დრო იყო ამისთანა“. აი თუნდაც ქართული ხუროთმოძღვრების ძეგლები, ტაძრების და მონასტრების ნაგებობანი რომ ავიღოთ, რომელსაც ყურადღების ღირსად არ სთვლიდა და საძრახისადაც კი მიიჩნდა მათ ამგებელთათვის ივ. ჯაბაძარს მხოლოდ იმიტომ, რომ ისინი ეკლესიები და ტაძრებია. ილია ასეთ მსჯელობის საწინააღმდეგოდ ამბობდა: „ჩვენ, რა თქმა უნდა, ჩვენს ხუროთმოძღვრებას საბერძნეთისა და რომისთანა მნიშვნელობას არ ვაძლევთ“-ო, „მხოლოდ ვამბობთ, რომ ერს შეხედება ხოლმე-დრო, როცა, თუნდ მონასტრებისა და ტაძრების შენებით,—წყურვილს სულისას იკლავს ხოლმე. ეს საპატიო წყურვილია, იმიტომ რომ სათავე წარმატებისა ეს წყურვილია და სხვა არა-რა“-ო (V, 67).

ნამდვილი ისტორიკოსის მოვალეობა, ილ. ჭავჭავაძის რწმენით, იმაში მდგომარეობს, რომ, რაკი „ყველა დროს თავისი ტკივილი აქვს და გაგება ამ

ტივილისა ხვედრია მარტო ჩინებულ კაცებისა“, ამიტომაც „ჭეშმარიტი მეისტორიე, ვითარცა გამკითხველი, ჯერ იმ დროების ქერქში უნდა ჩაჯდეს და მერე განიკითხოს თვით დროების შვილნიცა. ესე რომ არ იყოს, კაცი ვერც საბუთს უპოვნის, ვერც აზრს, თუნდაც მთელს ჯვაროსნობის ომებს, რომელსაც მთელმა ევროპამ კინალამ თავი არ შეაკლა“-ო (V, 66). აქვე ჩვენი ავტორი სამართლიანად უმატებს: „ეს ხომ ანბანია ისტორიის ფილოსოფიისა“-ო.

საისტორიო მეცნიერებაში ამას ისტორიული პერსპექტივის აუცილებლობა ეწოდება და მართლაც. ცხადია, რომ უამისოდ წარსულის არც ერთ შეფასებას ღირებულება არ ექმნება.

თუ რა გარემოებას აქცევდა ილ. ჭავჭავაძე ისტორიული პროცესის დროს და რა საფუძვლის გამჭოლკვევა მიაჩნდა საჭიროდ მოვლენათა გასაგებად, ამას მისი ერთი საყურადღებო წერილი გვაგვბინებს.

1880 წელს დაბეჭდილ წერილში ილ. ჭავჭავაძე საქართველოს ისტორიას მანამდე სრულებით უცნობი თვალსაზრისით მიუდგა. მან აღნიშნა, რომ ჩვენი ხალხისა და ქვეყნის წარსულში „არის ერთი იმისთანა ისტორიული მოვლენა, რომელსაც ვერაფერ უარს ვერა ჰყოფს და რომელიც დღესაც უკვირს ყველას, ვისაც კი ამ მოვლენისათვის თვალი დაუკვირვებია“ (V, 201). ყველამ იცის, „რომ ჩვენს ხალხს ორი ათასი წელიწადი უცხოვრია თავისის ცხოვრებითა და თვითმოქმედებითა. შეეკვლია, რომ ამ ორი ათას წელს იმისთანა ხანა ისტორიისა არ დასდგომია, რომ მტრისაგან მოსვენებული ყოფილიყოს ზედმიყოლებით და განუწყვეტლივ ასი წელიწადი მაინც ერთად“. თითქმის მთელი თავისი ისტორიული არსებობის დროს საქართველო „იარაღით ხელში იდგა“, რადგან „მტერი თითქმის ყოველ-მხრიდამ მოწოლილი იყო“ (V, 202). ყველანი აქ მხოლოდ გულადობითა და გრძნობით იყვნენ აღტაცებულნი, მაგრამ არავის ფიქრად არ მოსვლია ამ საგულისხმო მოვლენას ღრმად ჩაჰკვირვებოდა. ილ. ჭავჭავაძე-კი აქაც საქართველოს ისტორიას სულ სხვა თვალსაზრისით მიუდგა და საჭიროდ სცნო სულ სხვა მხრით გაეშუქებინა.

„ვთქვათ, მკლავმა და გულმა შესძლო ეს გოლიათობა“-ო, ნათქვამი აქვს მას ჯერ კიდევ ამ ნახევარი საუკუნის წინათ, ეს კიდევ თუნდაც არაფერი იყოს, უმთავრესად „საკვირველი ეს არის,—რა ქონებამ გაუძლო ამისთანა ყოფასა? რა ჰკვებავდა ხალხსა, რა ქონებით უძღვებოდა ამოდენა ომებსა და სისხლის ღვრასა? ეს ერთი მუჟა ხალხი თითქმის ქუდზედ კაცად უნდა მდგარიყო იარაღით ხელში, რომ მტრისაგან მტერად არ აღგვილიყო,—და საზრდოებას ვინ აძლევდა და რა აძლევდა?“-ო, კითხულობდა ჩვენი დიდებული მგოსანი და პირველი ქართველი პუბლიცისტი (V, 202).

როგორც ხედავთ, საქართველოს ისტორიის ასეთს გაეშუქებაშიც ილ. ჭავჭავაძეს პირველობა ეკუთვნის და ამ მხრითაც ის დიდი ღვაწლი მიუძღვის, რომ მან პირველმა ქართველი ხალ-

ხის მრავალსაფუძვან და წარსულის ეკონომიური საფუძვლის გამოკვლევის აუცილებლობა აღიარა. საქართველოს ისტორიოგრაფიას მის დროს არამც-თუ ამ თვალსაზრისით ჩვენი ქვეყნის თავდადასავლის გაშუქება აზრადაც-კი არ მოსვლია, ის მაშინ იმდენად უმწეო მდგომარეობაში იყო, რომ, ასეთი საკითხის წამოყენების შემდგომაც, პასუხის გაცემა ვერაინ შესძლო. ილ. ჭავჭავაძემ ეს გარემოება, ეს უმწეობა თითონაც კარგად იცოდა და ამიტომაც იქვე დამატებული აქვს: „ყოველს ამა საგანზედ უეჭველი და გულდადებითი პასუხი მეტად ძნელია. ამ შემთხვევაში ჩვენი «ქართლის ცხოვრება» ხელს ვერაფრით შეგვიწყობს, ერთს იმისთანას არას გვანიშნებს, რომ საბუთად ვინმაროთ უეჭველის დასკვნისათვის. მხოლოდ უნდა ვიგულისხმოთ, რომ ამისი პასუხი ჩვენს ეკონომიურ აკვებულებასა და წყობაში უნდა მოინახებოდეს. უეჭველად, ჩვენი წინანდელი წყობა ისეთი ყოფილა, რომ ხალხს იქილამ ჰქონია ის ქონებითი ძალღონე, რომლითაც იგი გასძლილია ამოდენა ვაი-ვაგლახსა და ომებსა ამოდენა ხნის განმავლობაში“-ო (V, 202).

ეს პრობლემა ილ. ჭავჭავაძეს სრულებით სამართლიანად საქართველოს ისტორიის პირველხარისხოვან ამოცანად აქვს აღიარებული. ის ამბობს: „აჲ, საგანი ღირსშესანიშნავი და მეტად საინტერესო გამოსაკვლევიად. ეს საგანი რომ თვალ-წინა ჰქონდეს ჩვენს ეხლანდელ მეისტორიეს, ამ საგანზედ რომ უეჭველი პასუხი მოგვცეს ვინმემ, ბევრს ნათელს მოჰფენდა აწმყოსა და მომავალსაც გზას გაუნათებდა“-ო (V, 202—203).

მაგრამ ილ. ჭავჭავაძის მიერ წამოყენებულ საკითხზე პასუხის გამოცემა რომ მაშინ საქართველოში არავინ იყო, ეს-მას სხვებზე უკეთ მოეხსენებოდა და, რაკი საქმე ასე იყო, თითონვე სცადა შეძლებისამებრ ამ საგულისხმოსა და დიდმნიშვნელოვანი ამოცანის შესახებ თავისი მოსაზრება გამოეთქვა. თუმცა ჩვენგან დიდი კადნიერება იქნებოდა, რომ ამ მძიმე საქმის გამორკვევას შეესდგომოდით, ამისთვის არც მომზადება გვაქვს, არც საჭირო წყარო“-ო, ამბობდა იგი, და მხოლოდ „ფიქრად მოგვედის ორიოდე აზრი, ისიც ვარაუდობით ცნობილი, და ვგონებ მეტი არ იყოს ის ორიოდე აზრი მკითხველსაც გაუზიაროთ“-ო (V, 203).

იმ ეკონომიურ საფუძვლად, რომელმაც ქართველ ერს მრავალრიცხოვან მტრებთან ესოდენ ხანგრძლივი ბრძოლის წარმოება შეაძლებინა, ილ. ჭავჭავაძემ მიწისმფლობელობის წესი მიაჩნდა, მისი სიტყვით, „ჩვენს ეკონომიურს წყობაში ორგვარი მიმდინარეობა იყო, როგორც ყველგან სხვაგან: ერთი სამსოფლო და მეორე საკომლო. პირველი მიიზიდებოდა ისე, რომ სოფლის წრეში ყოფილი მაჰულები, მიწა, მინდორი, ტყე,—საზოგადო, სამსოფლო ხმარებაში ყოფილიყო, მეორე ისე, რომ ყოველივე ეგენი განსაკუთრებულიყო. თუ საკომლო ფუნს გაიდგამდა და გავრცელდებოდა, მაშინ განსაკუთრებას მიწისას და, მაშასადამე, უსწორ-მასწორობას მიწისმფლობელობაში ფართო გზა გაეხსნებოდა. და თუ სამსოფლო გაძლიერდებოდა—მაშინ იმ უსწორ-მასწორობას გზა შეეკვროდა. აქედამ ცხადია, ჩვენი მეფეები რას უნდა

გაჭტრთხილებოდნენ. როგორც ეტყობა, უფრთხილდებოდნენ კიდევ, თუ არ მეფენი, თითონ ხალხი მაინცა. ეს იქილამა სჩანს“-ო, ამბობს ილია, „რომ ჩვეულებამ ფრთა შეაკვეცა საკომლო განვითარებას, რადგანაც ყველგან საკომლო განსაზღვრული იყო ზოგან ოცის დღიურითა, ზოგან რუმოცის დღიურითა, მამულების ნოყიერებისა გვარად“-აო. თანაც „ტყისა და მინდვრის გაწსაკუთრება ხომ ყოვლად შეუძლებელი იყო და დღესაც აქამომდე ჩვენის ხალხის გონებაში ვერა თავსდება ის აზრი, რომ ტყე და მინდორი საკუთრება იყოს ვისიმე და არა სამსოფლო“-ო (V, 203—204).

შემდეგ საუკუნეებში, ილ. ჭავჭავაძის სიტყვით, საქართველოს ეკონომიური წესწყობილების ამ კარგს მხარეს „ყური აღარ ათხოვეს; გაიდგა ფეხი განსაკუთრებამ და კომლელობამ, ჩამოვარდა უსწორ-მასწორობა მიწის მფლობელობაში არამცთუ კომლთა შორისაც, არამედ სოფელთა შორისაც“-ო (V, 204) და, როგორც ეტყობა, საქართველოს მერმინდელი პოლიტიკური დასუსტების ერთ მთავარ მიზეზთაგანად ჩვენ მგოსანს სწორედ ეს გარემოება მიაჩნდა.

საქმე ის კი არ არის, სწორეა თუ არა თვით ილ. ჭავჭავაძის ზემომოყვანილი განმარტება. აქ ყველაზე საყურადღებო ის გარემოებაა, რომ მან ჯერ კიდევ 1880 წ. აღიარა ისტორიული პროცესის გასაგებად ეკონომიური საფუძვლის ცოდნის აუცილებლობა.

რაკი ეხლა უკვე ვიცით ილ. ჭავჭავაძის ზოგადი შეხედულება ისტორიისა და ისტორიკოსის უპირველეს მოვალეობაზე, საინტერესოა ვაგვეგო, თუ კერძოდ კიდევ საქართველოს ისტორიის რომელი საკითხები იპყრობდა მის ყურადღებას.

ილ. ჭავჭავაძე ამბობდა: ყოველ ერს თავის გამოჩენილი მოღვაწეები უნდა ახსოვდეს, რადგან „ერი თავის გმირებში ჰპოულობს თავის სულსა და გულს, თავის მწვრთნელს, თავის ღონესა და შემძლებელობას, თავის ხატსა და მაგალითს“-აო (V, 208).

ისეთ პირად, რომლის ღვაწლისა და ამაგის დავიწყება საქართველოს არ შეჰშვენის, ილ. ჭავჭავაძეს, რასაკვირველია, დავით აღმაშენებელიც მიაჩნდა და ჩვენთვის სწორედ ის არის საინტერესო, თუ რა მოსაზრებით. მისი სიტყვით, „დავით აღმაშენებელი სადიდებელია ჩვენგან არა მარტო სახელოვან მეფობითა“, საქართველოს მაღლიანობის დამყარებითა და სახელმწიფოებრივობის შექმნით, „არამედ თავის დიდებულებოვან კაცობითაც. იგი, თავადადებული მოყვარე თავის ეროვნებისა და... სარწმუნოებისა“, იმავე ღროს „დიდი პატივისმცემელი იყო სხვის ეროვნებისა და სარწმუნოებისა“. ყველაზე უფრო საყურადღებოა, რომ დავით აღმაშენებელი იყო „ამისთანა შემწყნარებელი სხვისა მაშინ, როდესაც იგი ყოვლად-შემძლებელ მბრძანებლად შეიქმნა სხვადასხვა თესლისა და სარწმუნოების ერისა“ (V, 209), როდესაც ის უკვე „სრულად გაბატონდა თავის ქვეყანაში და; მაშასადამე, ამისთანა პატიოსანი და განათლებული ქცევა მარტო იმის დიდ-ბუნებოვან გულს და გონებას უნდა მიეწეროს და არაფერს სხვას“-აო

(V, 211). ამასთანავე განმაცვიფრებელი სწორედ ის გარემოებაა, რომ დავით აღმაშენებელი „სხვა ერის ღირსების თაყვანისმცემელი ოყო იმ დროში“. დავით აღმაშენებლის ამ თვისებას ხომ მარტო ჩვენი ქართველი მათინეები არ მოგვითხრობენ, სომეხთა ავტორებიც ამასვე ადასტურებენ. ხოლო, თუ სომეხთადმი დავით აღმაშენებლის ასეთი დამოკიდებულება შესაძლებელია იმით აიხსნას, რომ სომხები ქრისტიანები იყვენ, „დიდბუნებოვანი კაცთმოყვარეობა დავით მეფისა“ ხომ „მაჰმადიანებსაც მიუფინათ“. ჩვენთვის ეს გარემოება და თვისება შით უფრო საგულისხმოა, „მით უფრო ბრწყინვალეა ეს ამბავი, რომ მაჰმადიანები თვით დავით მეფისა და მის ერის სარწმუნოებას ეროდნენ აღმოსაფხვრელად“ (V, 210) და, მაშასადამე, მოსალოდნელ გულისწყრომასაც იგი არ წაუტყუებიაო. აქვე თავისი დებულების დასამტკიცებლად ილ. ჭავჭავაძეს ალ-აინის ცნობა აქვს დამოწმებული, რომელშიც სხვათა შორის აღნიშნულია, რომ დავით აღმაშენებელმა საქართველოში „ააშენა უცხო ტომთათვის ქარვასლები და სადგომი სახლები მოქადაგეთა, სუფიებთა და პოეტთათვის, რომელთაც უღუფას უნიშნავდა“-ო და საერთოდაც „დავითი უფრო მეტს პატივსა სცემდა მუსულმანთ, ვიდრე მთავარნი მუსულმანთანი“-ო (V, 210—211).

როგორც ზემომოყვანილითგან დარწმუნდებოდით, ილ. ჭავჭავაძეს საქართველოს პოლიტიკურ მოღვაწეთა ნამოქმედარში მარტო პოლიტიკური მხარე-კი არაა, არამედ ამ მოღვაწეობის უფრო მეტად კულტურული გეზი, სხვა ერთა ღირსებისა და უფლების პატივისცემა იზიდავდა.

საუცხოვოდ აქვს მას მათი პოლიტიკის მთავარი ამოცანა მე-XII ს. განმარტებული. როდესაც ივ. ჯაბადარმა თამარის საქართველოს წინაშე ღვაწლის დამცირება სცადა და საბუთად ის მოსაზრება მოიყვანა, ვითომც თამარს ყარსზე გაელაშქრებინოს „მარტო იმისთვის, რომ თავის ახლად დაბადებულის შვილის გიორგის ბედი გამოსცადოსო და ამისთვის აუარებელი სისხლი დაიღვარა ტყუილბრალდო“-ო, ილ. ჭავჭავაძე ამ საკითხის განხილვასაც ზოგადი თვალსაზრისით შეუღდა. ჯერ იმ წყაროს შეეხო, რომლითგანაც ეს ცნობა მომდინარეობდა, მერმე-კი ბეცი ადამიანისაგან თვით ამ ამბის ნამდვილ ჩიზებად მიჩნევაზე დაიწყო მსჯელობა. ილია ამბობდა: „იქნება გვითხრან—«ქართლის ცხოვრებაში» ესე სწერია“, როგორც ჯაბადარს აქვს ნათქვამიო. „თუნდაც რომ ეწეროს, რა დასაჯერია?!“-ო. სწორედ უცნაურია „ასეთი მალე დაჯერება დაუჯერებელისა იმ კაცისაგან, რომელიც მართალსაც არ იჯერებს ვითომ-და ჟურტიკოდ!“-ო. „ქართლის ცხოვრებაში“ რაც სწერია, განა ყველაფრის განუსჯელად დაჯერება შეიძლება? „ნუთუ ძველ ის ძველ საქართველოს მეთრობრიემ ეს ანბანი არ უნდა იცოდეს“-ო, ამბობდა ილია, „რომ მას შემდეგ, რაკი სომხეთი შეიმუსრა, სამხრეთით ჩვენი კარიღია დარჩა მტერთათვის შემოსასევად. ამ მიზეზით, სომხეთის შემუსვრის შემდეგ, არც ერთი მეფე არ ყოფილა ღირსეული ამ სახელისა, რომ თვალი სამხრეთისაკენ არ სჭეროდეს და აქეთ საბრძოლველად არ გასულიყოს, რომ ან ჩვენი მიჯნა სამხრეთისა საქართველოზე შორს გაედგა

მოსვენებისა და უშიშროებისათვის, ან მტრისათვის ისეთი ზარი დაეცა, რომ დიდხანს აღარა შემოებნენდა-რა საქართველოსათვის. ეს იყო პოლიტიკური საჭიროება, რომელიც ეთავდებებოდა ჩვენს მშვიდობით ყოფნასა და არსებობასა. შანქორის ომსაც განჯისაკენ ესევე აზრი ჰქონდა და საჭიროება“-ო (V, 68).

დავით აღმაშენებლის, გიორგი შესამის და თამარის დროინდელი სამხედრო პოლიტიკის მიზნების შესახებ, როგორც ცნობილია, იოს. გედევანიშვილს ჰქონდა 1915 წ. საინტერესო გამოკვლევა გამოქვეყნებული. ურიგო არ არის გავიხსენოთ, რომ არსებითად ამ პრობლემის გაშუქების პირველობაც, ამისთანავე 26 წლით უფრო ადრე, ილ. ჭავჭავაძეს ჰკუთვნებია.

საქართველოს ისტორიითგან ილ. ჭავჭავაძეს შემდეგ ერისთვის თავგანწირულობა ჰხიბლავდა. ცნობილია, რომ მისი ისტორიული პოემის „დემიტრი თავდადებული“-ს დედა-აზრი და სულისკვეთება სწორედ ეს არის: ქართველი ერის, უდანაშაულო ხალხის მონღოლთა ყაენისაგან განადგურებას დემიტრიმ ხომ თავისი სიცოცხლის განწირვა არჩია. დემიტრი თავდადებულის შემდგომ საქართველოს გმირ პიროვნებათაგან ილ. ჭავჭავაძის ყურადღებას ლუარსაბ მეფის პიროვნება იზიდავდა. აქაც მისი მოღვაწეობის მშვენიერად შას ქვეყნისათვის იგივე თავგანწირულება მიაჩნდა: უნდა გავიხსენოთ საქართველოს ის გმირი, რომელმაც „სთქვა: რა მადლია თავი გადავარჩინო და ჩემი ქვეყანა მტერს ავაოხრებინოო,--წავიდა“ და თავისი თავი ქვეყნის უვნებლობას შესწირაო (V, 219).

მაგრამ ილ. ჭავჭავაძემ კარგად იცოდა, რომ გმირობასთან ერთად საქართველოს წარსულს წოდებრივს სიამაყეზე და უპირატესობის შენარჩუნების ნიდავზე აღმოცენებული ბევრი შური და მტრობაც უნახავს. სწორედ ამ თვალსაზრისით აინტერესებდა ილ. ჭავჭავაძეს საქართველოს ისტორიითგან გიორგი სააკაძის პიროვნებაც. ის ჩივის, რომ მისი „მოქმედება და ქცევა აღდგინა აუხსნელია ჩვენთა ისტორიკოსთაგან“ და იმისდა მიუხედავად, რომ ის იყო „უხვად შემკული ყოვლის სამამაცო და საგმირო ღირსებითა“, მაინც „დღეს-აქამომდე არც ავად არის ჩვენ მიერ დაჯილდოებული და არც კარგადა. მისი ავკარგიანობით აღსავსე განსაცდელიანი ცხოვრება და საოცარი მოქმედებანი, მისნი ავად და კარგადაც აღსახსნელნი დიდნი საქმენი, ჯერ შიგნეულად გამომძიებულნი არ არიან და ელიან პირუთვნელს გამკითხველსა“-ო (V, 215).

გ. სააკაძეზე, როგორც ცნობილია, არჩილ მეფესვე ჰქონდა თავის ისტორიულ პოემაში მოსაზრება გამოთქმული, მაგრამ ამ აღამიანის მოღვაწეობა სხვადასხვანაირად იყო ყოველთვის შეფასებული. ვერა გადაწყვეტიტათ მხოლოდ ქართ. ისტორიკოსებს. ილიას-კი მაინც თავისი მოსაზრება გაკვრით გამოთქმული აქვს. ლუარსაბ მეფის „აზნაურიშვილის მოყვრობამ და ნამეტნავად აზნაურიშვილის ქალის გადედოფლებამ გული აუმღვრია მაშინდელ დიდებულებს, რომელთაც ითაკილეს აზნაურის ქალის დედოფლობა და ბატონობა“. შესაძლებელია ლუარსაბი უბედურებაში სწორედ ამ გარემოებამ ჩააგდო. „დიდი მოუ-

რავი თუმცა ყოვლად ნიჭიერი კაცი იყო, ყოვლად მხნე სახელმწიფო კაცი და წარჩინებული მეომარი და სარდალი, მაგრამ ყოველივე ეს ვერ იპატიებდა მას მდაბალ-ბუნებიანთა კაცთა შურისაგან. ეს ნაძირალი გრძნობა ადამიანის ავ-ზნინობისა ბევრს მეტოქეს და მოშურნეს მოუბოვებდა მაშინდელ დიდებულთა შორის, რომელთაც მოდგმა უფრო დიდ ღირსებად მიაჩნდათ, ვიდრე ნიჭიერი დიდ-ბუნებიანობა“ (V, 216).

ეხლა რომ ისტორიის მეთოდოლოგიის საკითხებზე ილ. ჭავჭავაძის მსჯელობასა და იმ წვლილის განხილვას შევუდგეთ, რომელიც მას ამ დარგშიც საქართველოს ისტორიის წინაშე მიუძღვის, ილ. ჭავჭავაძეს, რა თქმა უნდა, ისტორიული კრიტიკაცა და შედარებითი მეთოდიც ისტორიის მძლავრ და აუცილებელ საშუალებად მიაჩნდა, მაგრამ ივ. ჯაბაძარის ნაშრომმა დაარწმუნა, რომ მას ვერც ერთი ამ მეთოდთაგანის ვერც დანიშნულება გაუგია და ვერც მათი გამოყენება შესძლებია. რაკი ილ. ჭავჭავაძემ თითონაც კარგად იცოდა, რომ საქართველოს წარსულის შემსწავლელთა შორის ამ ორი მეთოდის მცოდნე და გამოყენებელი მართლაც არავინ ჩანდა, ივ. ჯაბაძართან კამათის დროსაც ილ. ჭავჭავაძე ამას არამცთუ არ უარყოფდა, არამედ თითონაც ადასტურებდა: „არა ერთხელ გვიტყვამს და ეხლაც საჭიროა გავიხსენოთ, რომ ჩვენი ავტორი (ე. ი. ივ. ჯაბაძარი) ჩვენს ლიტერატურას უკიჟინებს, კრიტიკა და შედარებითი მეთოდი მისთვის უცნობიაო. ეს მართალია“ (V, 134), მაგრამ ილია იმაზე სწუხდა, რომ საუბედუროდ თვით ყიჟინის დამცემიც სრულებით უვიცი გამოდგა (V, 27 და 134). რაკი ამნაირად თვით ჯაბაძარსაც არც ამისი ცოდნა და არც უნარი არ აღმოაჩნდა, აქაც მაშინდელი ქართველი მკითხველისა და მკვლევართათვის ისტორიული კრიტიკისა და შედარებითი მეთოდის განმარტებას თვითონვე შეუდგა. მაგრამ ამაზე საყურადღებო და უფრო მნიშვნელოვანი ის გარემოებაა, რომ მართო ამით არ დაკმაყოფილებულა, არამედ ყველას საქართველოს წარსულის შესასწავლად ამ ორი მეთოდის მარჯვედ და ნაყოფიერად გამოყენების რამდენიმე მაგალითიც უჩვენა.

უბრველესად საგულისხმოა, რომ იმ დროს, როდესაც საქართველოს ისტორიის მაშინდელ მკვლევართ „ქართლის ცხოვრების“ ყოველივე ცნობა სჯე-როდათ და იქ ნაამბობს იმეორებდნენ ხოლმე, ილ. ჭავჭავაძე „ქართლის ცხოვრებას“ კრიტიკულად ეპყრობოდა და ყველაფერი, რაც იქ მოთხრობილია, ქე-შმარტივებად კი არ მიაჩნდა, არამედ არა ერთხელ მას იქ ჩართული ზოგი ცნობების მკდარობა აღუნიშნავს. მაგ. ის ამბობდა: „ქართლის ცხოვრების“ ცნობა დარუბანდის ფრიდონისაგან აგების შესახებ ზღაპარია, რათვან სხვაგან ასეთი ცნობა არსად მოიპოვებო (V, 52, 53). უეჭველია, რომ „ქართლის ცხოვრებას“ „აურევია სახელები“-ო (V, 53).

ივ. ჯაბაძარს ფარნავაზ მეფე, „ქართლის ცხოვრების“ თანახმად, საქართველოს უდიდეს და ცენტრალურ პიროვნებად ჰყავდა გამოყვანილი, ილია კი ამ-

ბობდა, „არა გვეგონია «ქართლის ცხოვრების» გარეთ, ჩვენმა ავტორმა გვიპოვნოს რაიმე ხსენება ფარნავაზისა ჩვენს ხალხში“-ო (V, 60—61). ხოლო შემდეგ უკვე პირდაპირ ნათქვამიცაა აქვს, „ძალიან შესაძლოც არის, რომ ყოველივე“ ის, რაც „ქართლის ცხოვრებას“ ფარნავაზზე მოთხრობილი აქვს, „ტყუილიც იყოს“-ო (V, 62).

შედარებითი მეთოდის სახელი, ილიას სიტყვით, სრულად „არ შეეფერება იმგვარს კვლევას საგნისას, რომელსაც ამ სიტყვით ჰხატავს მეცნიერება ყველა ენებში. ეს-გვარი კვლევა შედარება კი არ არის“-ო, არამედ „სწორედ ის არის, რომ კაცი კვალში ჩაუდგეს რომელსამე საგანს, ანუ მოვლენას, რომ ან თავიდან ბოლომდე ჩამოჰყვეს, თუ სათავე ვიციოთ და ბოლო არა, და ან ბოლოდამ სათავემდე აჰყვეს, თუ ბოლო გიცით და სათავე არა, და ამისთვის კიბედ გაიხადოს ყოველივე შემთხვევა, ყოველივე დრო, ყოველივე ადგილი, სადაც კი ან საგანს, ან მოვლენას თავი უჩენია“-ო (V, 22).

მეტად საგულისხმოა ილ. ჭავჭავაძის მსჯელობა საისტორიო კვლევა-ძიებისათვის, შედარებითს მეთოდთან ერთად, ლინგვისტიკური ანალიზითა და დაკვირვებით მოპოვებული დასკვნების გამოყენებაზეც. გერმანელი ენათმეცნიერის შრადერის ნაშრომზე დაყრდნობით პირველად ილიამ მიაქცია ყურადღება ქართული ზმნის „მართლად გასაკვირველი ფორმების“ სიუხვეს და აზრის გასაოცარი სიმოკლითა და სიმარჯვით გამოთქმისათვის ჩვენი ენის ამ თვისების მნიშვნელობაც კარგად განმარტა (V, 92—95). მანვე მაშინდელ ქართველ მეკვლევართ დაანახა, თუ რაოდენად საგულისხმო და მნიშვნელოვანი საკითხების გამორკვევაა შესაძლებელი ენის ნამდვილი ანალიზის საშუალებით. ილ. ჭავჭავაძე ამბობდა: ივ. ჯავახიშვილი რომ ენის „სარკვეში ჩახედვის და ნახვის უნარი რამ ჰქონოდა და ერთი ბეწვა გაგება“, განა ის უ-ს „გაზანდრის ადლით გაზომვას“ დაიწყებდა? არა, ის „სხვა გზით დააკვირდებოდა ჩვენს ენას და სულ სხვა ამბავს გამოჰკითხავდა“-ო (V, 97). მერმე ილ. ჭავჭავაძის თავისი შემდეგი საყურადღებო მოსაზრება აქვს გამოთქმული: „განა ამისთანა სიტყვები, რომელნიც ჩვენს ენას დღევანდლამდე შერჩენია, არაფრის მთხრობელნი არ არიან, მაგალითებრ: „წყალობა, მიწყალე, შემიწყალე, მოწყალეობა“. აქ ყველგან „წყალი“ ისმის და ეს ამისთანა ცოცხალი მოწმე განა არ გვეუბნება, რომ პირვანდელი ბინა ქართველისა ისეთი მშრალი ქვეყანა ყოფილა, რომ „წყლობა“ ნატვრისა და ვედრების საგნად გახდომია“. შუა მდინარესაც რომ თავი დავანებოთ და თუნდაც რომ „მარტო არმენია ავილოთ, საცა წინათ ბინადრებულა ქართველი და საცა დღესაც „წყლობა“ მართლა დიდი ღვთის წყალობაა, იმიტომ, რომ მიწა მდიდარია, ხოლო უწყლოდ კი არა მოჰყავს-რა“-ო (V, 97), კარგად გვიხსნის, თუ რატომ უნდა მიჰნიქებოდა „წყალობა“-ს ასეთი მნიშვნელობა. საუტხოო და გონება-მახვილი დაკვირვებაა!

ან ავილოთ, განაგრძობს ჩვენი დიდებული მოღვაწე, „სიტყვა «მიცვალება», «მიცვალებული», რომელიც მოკვდომასა და მკვდარს ჰნიშნავს, მაგრამ არა სრულიად გაარარავებას, არამედ «გარდაცვლას», სხვა სახედ გა-

დასვლას. ნუთუ ამაში გონების ხელმოსაჭიდებელი არა არის რა, რომ კაცმა უტყუარი აზრი შეადგინოს მასზედ, თუ როგორ სწამებია ქართველს ის დიდი მოქმედება ბუნებისა, რომელსაც სიკვდილი ჰქვია? ან ქალის «გათხოვება», «მითხოვება» განა არას გვეუბნება, რომ უწინდელ ქართველის ცოლის შერთვაში «თხოვებას» რაღაც ადგილი ჰქონია. განა ეს სიტყვა არ ხსურათებს პირველყოფილ ქართველს ცოლქმრობის შესახებ? აი, კითხულობდა ილია (V, 97—98).

საინტერესოა აგრეთვე ილ. ჭავჭავაძის მსჯელობა ქართველთა სხვა ერებთან კულტურული ურთიერთობის ლექსიკურით მასალის ანალიზის საშუალებით გამორკვევის შესაძლებლობაზეც. იგი ამბობდა: „ვთქვათ, შეგვხვდა ქართული ბავშური სიტყვა «აჩუა». საიდან არის ეს სიტყვა, რის მომასწავებელია და ნიშნავს იმას თუ არა, რასაც ბავში ამ სიტყვით ასახელებს? ჩვენს ენაში ამ სიტყვის ასახსნელს ვერაფერს ვიპოვით. თუ კვალში ჩავუდგებით და სხვა ენებს ამ განზრახვით მოვჩხრეკთ, დავინახავთ, რომ სანსკრიტულად *açva*, ზენდურად *aspa*, ლათინურად *equus*, ირლანდურად *ech*, ლიტოვურად *aszwa* ცხენს ნიშნავს და ყველგან ისმის ცხადად და ნათლად ჩვენებური «აჩუა». ცხადი არ არის ეხლა, რის ნაშთია და საიდან წარმომავალია ეს სიტყვა «აჩუა», რომელსაც დღეს ჩვენში მარტო ბავში ჰხმარობს, ან ბავშვისათვის ვხმარობთ ცხენის მაგიერ?«-ო (V, 22—23).

თავის შემომოყვანილი საგულისხმო დაკვირვებების შემდეგ, ილიას სამართლიანად აქვს აღნიშნული: „ბევრს ამისთანა მაგალითს წარმოგვიდგენს ჩვენი ენა, თუ რომ ბრმა კაცი და, ჩვენი ავტორსავეით ყოვლად უვიცი არ შეხვდა?«-ო (V, 98). ლებოკმა ამ მეთოდითა და ასეთი მასალით პირველყოფილი რწმენის, წესწყობილებისა და კულტურის სურათის აღდგენაც-კი შესძლო (იქვე) და განა ქართველი ხალხის წარსულის ასევე აღდგენა არ შეიძლებოდა, სათანადო ცოდნა და ნიჭი რომ ყოფილიყო, ფიქრობდა ილ. ჭავჭავაძე.

ივ. ჯაბადარის მცდარ დებულებათა კვალდაკვალ განხილვისას ილ. ჭავჭავაძე არქეოლოგიასა და შედარებით მითოლოგიასაც შეეხო და აქაც არა ერთი საგულისხმო მოსაზრება ჰქონდა გამოთქმული ზნეჩვეულებებსა, კაციმკამლობასა, წარმართული რწმენის წინაპართა თაყვანისცემისა და დასაფლავების წესების შესახებაც. მანვე სცადა გაეაზრებინა მემატინის ზოგიერთი ცნობაცა და ძველს სამარხებში აღმოჩენილი ვითარების შესაძლებელი მიზეზიც განმარტა (V, 23—26, 111—113, 125—126, 142—143, 147 და სხ.).

ყველა შემომოყვანილი იმედია დაარწმუნებს ყველას, თუ რამდენად საინტერესო ყოფილა ილ. ჭავჭავაძის მოღვაწეობა ისტორიის დარგშიც: როგორც ამ მეცნიერების ზოგადს ამოცანებსა და მეთოდოლოგიაზე, ისევე კერძოდ საქართველოს ისტორიისა და ისტორიკოსთა ამოცანებსა და სწორი მეთოდოლოგიით მნიშვნელოვანი შედეგის მოპოვების შესაძლებლობაზეც ჩვენს დაუფიქრარს მოამაგეს ფრიად საგულისხმო მოსაზრებანი

ჰქონდა გამოთქმული. მაგრამ ქართულს მაშინდელ ისტორიოგრაფიაში ისეთი უმწეო მდგომარეობა იყო, რომ, არამცთუ არსად ჩანდა მკვლევარი, რომელსაც თითონვე ნათლად გაეთვალისწინებინა, თუ რა იყო უპირველესად გასაკეთებელი და შესასწავლი, როგორის თანდათანობითა და რა საშუალებით უნდა ყოფილიყო საქართველოს ისტორიის უამრავი მასალები განხილული, არამედ, ილ. ჭავჭავაძის ზემოაღნიშნული წერილების შემდეგაც, არავინ აღმოჩენილა, რომელსაც ჩვენი სახელოვანი მგოსნისა და პუბლიცისტის მიერ დასახული ამოცანების განხორციელება ეცადოს და მეთოდების გამოყენება შესძლებოდეს: ქართველ ხალხს ანდაზად აქვს ნათქვამი: „კარგ მთქმელს კარგი გამგონე უნდა“-ო. და, ჩვენდა საუბედუროდ, მაშინ ილ. ჭავჭავაძეს კარგი გამგონე არ გამოსჩენია. მაგრამ ეს ხომ მისი ბრალი არ არის?! თუ თავდაპირველად ილ. ჭავჭავაძე ახალი ქართული მწერლობისა და ქართველთა, საზოგადოებრივი აზრის უცილობელ ბელადად ითვლებოდა, წარსული საუკუნის დამლევითგან მოყოლებული, როგორც ცნობილია, თავი იჩინა ისეთმა მიმართულებამ, რომელიც არამცთუ საზოგადოებრივი აზრის მის ბელადობას სრულებით უარპყოფდა და მიწასთან გასწორებას ცდილობდა, არამედ პოეზიის დარგშიც კი მისი ღვაწლის მთლიანად გაქარწყლებას ლამობდა. საბედნიეროდ, ამ უმაგალითო უმადურობას უკვე საბოლოოდ ბოლო მოეღო და, უეჭველია, მთელი საქართველო გულწრფელ მადლობას უძღვნის იმას, ვისი წყალობითაც ეს საშინელი უსამართლობა მოსპობილია და ილ. ჭავჭავაძის დიდი ღვაწლიც საქართველოს წინაშე ღირსეულად შეფასებულია. ვფიქრობ და დარწმუნებული ვარ მხოლოდ, რომ, ვინც მომავალში ქართული ისტორიოგრაფიის დაგვიადისაველის მე-19 ს. ამბების შესწავლასა და აღწერას შეუდგება, ის ვალდებული იქმნება ისიც აღნიშნოს, რომ ილ. ჭავჭავაძე დიდებული იყო მართო პოეზიასა და პუბლიცისტის კადაში კი არა, ანდა კიდევ მართო ვითარცა ახალი სალიტერატურო ქართულის შემქმნელიც კი არა, არამედ რომ საქართველოს ისტორიოგრაფიაშიც მას ისეთი ღვაწლი ჰქონია, რომლის დავიწყების უფლება არც ერთს ქართველს არა აქვს*.

წაკითხულია, მწახსენების სახით, 1937 წ. ენიშკი-ს საჯარო სხდომაზე, რომელიც მიძიგო ილია ჭავჭავაძის დაბადების ასი წლისთავისადმი.

ილია ჭავჭავაძე ენის შესახებ

ამ მოხსენების მიზანია ვაცხადო პასუხი კითხვაზე: რა თეორიულმა სენათმეცნიერო კონცეფციებმა პოვეს გამოხატულება ენის შესახებ კამათში ძველს თაობასა და ილია ჭავჭავაძეს შორის და რა ადგილი უჭირავს ამ კონცეფციებს ენათმეცნიერული აზროვნების ისტორიაში.

მაგრამ სანამდის კამათის ანალიზს შევუდგებოდეთ, ორიად შენიშნა კამათის საგნის შესახებ. ისტორიული პერსპექტივის დაცვა არაფერს ისე არ სჭირდება, როგორც წარსული კულტურულ-ისტორიული პრობლემების სწორად გაგებას.

ახალი ქართული სალიტერატურო ენა მიღებულია ძვ. ქართულის გადაშეშავების შედეგად ქართლ-კახეთის ცოცხალი მეტყველების საფუძველზე. ეს რთული პროცესი არსებითად უკვე დამთავრებული იყო XVII ს. დამლევისათვის¹. სამეფო კანცელარია და სასამართლო, ისტორიული თაზულებანო, მხატვრული ლიტერატურა ამ ენის სარბიელს წარმოადგენდა. მეთვრამეტე საუკუნის დიდი მწერლის დავით გურამიშვილის ენა (მორფოლოგია, სინტაქსი, ლექსიკა-ფრაზეოლოგია ცი!) ახალი სალიტერატურო ქართულის ნიმუშს წარმოადგენს. მისი ორთოგრაფია უფრო მარტივიცაა, ვინემ მეცხრამეტე საუკუნის მესამოცე წლების ახალი ქართულისა: არც ერთი ზედმეტი ასო (ჟ, ლ, ჟ, ზ, ჟ) მასთან არ გვხვდება. მართალია, არის ზ, მაგრამ სწორედ იმიტომ, რომ საამისო ბგერა იმ დროის ცოცხალ მეტყველებას გააჩნდა...

ახალი სალიტერატურო ქართულის ნორმალურ განვითარებას ვზა გადაუღობა ანტონ კათალიკოზმა და მისმა სკოლამ: ეს სკოლა განაგებდა სალიტერატურო ქართულის ბედს მთელი საუკუნის მანძილზე—მეთვრამეტე საუკუნის მესამოცე წლებიდან მეცხრამეტე საუკუნის მესამოცე წლებამდის. სამი სტილის თეორიამ² მეცნიერებისა და ლიტერატურის სარბიელიდან განდევნა

¹ ამ დებულების დასაბუთება აქ შეუძლებელია; ეს მოცემული იქნება ნარკვევში: „ახალი ქართულის გენეზისისათვის“.

² ამ თეორიის თანახმად, როგორც ცნობილია, ენა უნდა ყოფილიყო განსხვავებული იმისდა მიხედვით, თუ რაგვარ საგანზე გვექნებოდა მსჯელობა: „მაღალ მატერიებზე“—„მაღალი სტილით“ უნდა გველაპარაკა, უფრო ორდინალურ მოვლენებს საშუალო ენა („სტილი“) შეეფერებოდა, ყოველდღიური საყოფაცხოვრებო საჭიროებისათვის „მაღალი სტილი“ იყო განკუთვნილი.

სამი სტილის თეორია ჯერ კიდევ ძველმა რომმა იცოდა; გასავალი ჭკონდა მას საშუალო საუკუნეებში და შემდეგ—უფრო მეტად—ალორჰინების ხანაში. რუსეთში მას დიდი პატი-

ენა „დავითიანისა“, საბასი, პაპუნა ორბელიანისა. ამ დარგებში დამკვიდრდა ენა ლვლარქნილი, რთულ წინადადებათა მოტრფიალე, მიმღეობებით მდიდარი, ზმნებით ლარიბი, გასაგებად ძნელი, — ძველი ქართულის თავისებური სუროგატი. ლიტერატურისა და მეცნიერების ენას ანტონის სკოლამ მიატოვებინა ხალხური მეტყველების მიწაზე სიარული და სქოლასტიკური რიტორობის ოჩოფეხაზე შეაყენა.

არ იყო ეს ადვილი საქმე. არიან ისეთნი — ამბობს ანტონი — რომელნიც „სძულ ობენ და სიმწარით გარემიექცევიან ბრწყინვალეებას ფრასისასა, რეცა რიტორებისა მაქებელნი და მეტყველნი: უმჯობეს არს წერილთა შინა, რათა იყვნენცა ესე ვითარნი სისტემანი ლექსთა და ჰაზრთანი, რომელნი დიდითა შრომითა გულისხმა იყოფებიანო“... არაჩვეულებრივი უნდა ყოფილიყო ანტონის ავტორიტეტი, რომ „ფრასის ბრწყინვალეების სიმწარეს“ შერიგებოდნენ იმ ხანების მწიგნობარნი. ანტონის ავტორიტეტის ძალა ნათლად იგრძნობა ერთი საუკუნის შემდეგაც ილია ჭავჭავაძის სიტყვებში: „ნურაინ ნუ გაიფიქრებს, რომ მე არ მესმოდეს დიდი მნიშვნელობა ანტონ კათალიკოზისა. ანტონი დიდს ალავს დაიქვრს ჩვენს ლიტერატურაში, როგორც წარმომადგენელი იმ დროის საქართველოს განათლებისა“... („პასუხი“, — ილიას „კრიტიკულ წერილებში“, წ. კ. გ. საზ. გამოცემა 1909 წ. ტფილისი, გვ. 62).

ამას ამბობდა ანტონის სისტემის უარყოფელი, ანტონის სკოლის დაუნდობელი მოწინააღმდეგე. რალა ითქმის თანამოაზრეთა ანდა ნეიტრალური წრეების შესახებ!

შეწყდა თუ არა ახალი ქართულის ისტორია ანტონის სკოლის ზეგავლენით? არა. ახალ ქართულს წაართვეს ლიტერატურა და მეცნიერება, მაგრამ მას დარჩა „დაბალმატერიათა“ სამყარო; პრაქტიკული ყოველდღიური საქმიანობის სამწერლო ენად იგი კვლავ იხმარება: ახალი ენა აღარ არის სალიტერატურო, მაგრამ სამწერლოდ მიიწვი რჩება „განაპირა უბნებში“, — მესამე სტილის საჭიროებისათვის.

აი განჩინების წიგნი, ახალი ქართულით „შესრულებული“:

1801, აპრილის 29. ქ. ციხისთვის შვილის იოსების ეზოში ღორი გაერეკა ამისი სახლის კაცის შერმაზინის მელორეს. ამ იოსების შვილს გამოერეკა; ამ შერმაზანს გაელახა ის ყმაწვილი; ეს იოსები შინ არ ყოფილიყო. როდესაც მოსულიყო და შეეტყო, თავის სახლის კარზედ გამოსულიყო და ლანძღვა დაეწყო, რათ მომიკლეს შვილიო. მას უკან ის შერმაზან თავის ვენახში ყოფილიყო, გადმომხტარიყო და მისულიყო იოსებთან

ვი მოუპოვებ ლომონოსოვმა; მისი „განსჯა საეკლესიო წიგნების სარგებლობისათვის“ პირველად 1757 წ. გამოქვეყნდა.

ანტონ კათალიკოზი 1762 წ. დაბრუნდა რუსეთიდან, სადაც ის ხუთი წლის განმავლობაში ვლადიმერის ეპარქიას მღვდელმთავრობდა.

ლომონოსოვის გავლენა ანტონ კათალიკოზზე სამი სტილის საკითხში უდაა, თუმცა ამის გარეშე, ადრევე, მისთვის მისაბამ ნიმუშს წარმოადგენდა იოანე პეტრიწის რთული და მძიმე მეტყველება. დაწერილებით — ცალკე.

თავის სახლის კარზედ. ქვემოდამ შვილი გაქცეულიყო და მიხდომოდენ და ორთავ მამა-შვი თ გაელახათ თავის კარზედ. მოვიდა, იჩივლა იოსებმა; ისიც მოვაყვანინეთ და ვალაპარაკეთ და ასე ყოფილიყო მათი შფოთი. მეც ეს სამართალი მივეც საქართველოს სამართლის ძალით: შინ მიხდომისათვის მთელი სისხლი გაუჩნდა, მაგრამ ზოგი ლანდღვაში ჩაუტარეთ, ზოგი სამართალმა იპატა (sic!) და თექვსმეტი თუმანი კი დაედო, რადგან აზნა რწვილები კი არიან. ეს თექვსმეტი თუმანი—ორი წილი ვეჭი უნდა მისცეს და მესამედი—თეთრი შერმაზანმა ამ იოსებს. აპრილის 30 ქს უკო, მდივანბეგი სვიმონ (ჩხ. „საქ. სიძველენი“, ტ. I, გვ. 199).

ამ განჩინების ენა ხალხურზე ხალხურია, სანიმუშოა თავისი სისადავით— არა მხოლოდ სასამართლოს კანცელარიისათვის, —მასთან სავეებით გამართული წიგნის ენაა: არც ერთი მორფოლოგიური თუ სინტაქსური შეცდომა (ახალი ქართულის ნორმათა თვალსაზრისით)! ეკუთვნის ეს განჩინება 1801 წ., როცა ანტონის სკოლა მძვინვარებდა. ასეთივე სადა ენით წერს თვით კათალიკოზის კანცელარიაც:

1797, თებერვლის 18. ქ. ყოველისა საქართველოს კათალიკოს პატრიარქი მეფის ირაკლის ძე ანტონი გიბრძანებ არხიმანდრიტო ხოფისავ დოსითეოს! მერმე ეგ ხოფის საარქიმანდრიტო ხომ ჩვენი სამწყსო არის, რომელზედაც რომ არხიმანდრბტად ჩვენ გაკურთხედ (sic!) შენ და დაგადგინეთ და იმისი ყმა და მამული ყოველივე შენ გარწმუნეთ და მოგეცით. ახლავ შენ მასალა უნდა იშოვნო და ან, რაც ეკლესიას კურთხევაში ესაჭიროება, ისინიც და ეგ ხოფის ეკლესიაც უნდა განაახლო. შენთვის ნება მოგვიცია და ჩვენის შენდობით აკურთხე. და ან რაც ეკლესიას რაც ეჭირება, წიგნით თუ შესამოსლით, ყოველითავე უნდა სისრულე მისცე და კარგად მოუარო და გაუძღვე მაგ ეკლესიას. და შენსას და მაგ ეკლესიის საქმეს, რაც გეჭირებოდესთ, ყოველსავე ჩვენ უნდა მოგვახსენებდე დაუყოვნებლად და კველას ჩვენ განემართავთ კარგათ და სისრულეს მივცემთ. ეს ჩვენი ბრძანებული ასრე უნდა აღასრულო ყოველივე. ფებერვალს იუ, წელსა ჩლუჴ. კათალიკოზი ანტონი¹ („საქართვ. სიძველენი“, II, გვ. 465).

მართლწერა ორივესი—სადაა, ზედმეტი ასოები არ იხმარება. კათალიკოზის კანცელარია გარკვეულ შემთხვევაში მარტივად მეტყველებს, მაგრამ ერისკაცი ყოველგვარ ეკლესიურ „მაღალ შტილს“ გადააქარბებს, თუ „საგანი ამას მოითხოვს“; აი სამძიმრის წერილი ფარნაოზ ბატონიშვილისა გიორგი ქსნის ერისთავის გარდაცვალების გამო:

„არა ვუწყ, თუ ვისდა შეევასწორო ჟამი ესე გოდებისა და მწუხარებისა, ანუ რაბამი ხმა გლოვისა აღმოუტეო და ანუ ვითარ ვცრემლეოდე დაკვეთებულისა ამისა საქმისათვის. გონებად მოვიღებ დღეს ჟამს მას საგოდებელსა და საბავთოსა განსვენებულისა მამისა შენისა აღსასრუ-

¹ ესაა: ანტონი II.

ლისა, რომელი სწორი იყო შშობელისა მამისა ჩემისა აღსასრულისა და რამეთუ ჩემდა ეგრეთ საწუხებელი და საგლოველ არს, ეამი ესე არა არს ნამდვილ ნაკლულეგან მწუხარება ჩემდა, ვითა დღე იგი, ოდეს უბედურ ექმენ სანატრელისა შშობელისა მამისა ჩემისა აღსასრულითა. ვინა შევასწორო ესე არა თუ მისსა, სადაჲთ მოვიდნენ ტრემლნი საგოდებლნი, არაჲინ არს ნოვეშინის მცემელ ჩემდა და უმეტეს ადგილისა ამის ძლით, ვითარ შევრაცხო, რომელ არდა იყოს ტყბილ მოუბარი ენა დედისა ჩემისა მზგავისსა, ვითარ დაესდნა ორიხთაჲე კერძოჲთ ობლობა ბრწყინვალეებისა თქვენისა? ნეტარ თუშვა ეიფო მახლობელ თქვენდა, რათა არა წერილით, არამედ ცხოველითა ხმიითა განვცხადო შინაგან მდებარე მწუხარება ჩემი... („საქართვ. სიძველენი“, ტ. I, გვ. 224).

საკმაოდ ხელოვნურად ბგერს მეორე ბატონიშვილის თეიმურაზის ქართულიც, როცა ის საქართველოს ისტორიის შესახებ მოგვიხსრობს:

„შემდგომად დიდისა მის მეფისა თამარისა შოთა რუსთაველი, რომელიც იყო მთავარი რუსთავეის ქალაქისა და თამარ მეფის მეჭურჭლეთუხუცესი, იყო იგი კაცი განსწავლული და ყოვლითა კეთილ-ზნეობითა, სრული ფილოსოფოსი და უსწორო პიიტიკოსი...“

ესე უჩუტ რუსთაველი, შოთა მოხუცებულებისა ოჯისსა ეამსა მისრულ არს წმინდასა ქალაქსა იერუსალიმს, ჯვარის მონასტერსა შინა ქართველთასა დაუსადგურებია... და ოჯთჳ ვიდრე გარდაცვალებამდე თჯსა ყოფილარს და მუნვე ჯვარის მონასტერსა შინა დაფლულ არს, სადაცა სახეცა მისი შუნვე კედელსა ზედა დახატული და ჰგიეს ვიდრე მოდღეინდელად დღემდე“ (იხ. „ისტორია დაწყებითგან ივერიისა, ე. ი. გიორგისსა, რომელ არს სრულიად საქართველოს“, სპბ. 1844 წ., გვ. 284, 285; ძველი დაწერილია 1843 წ.).

ეს არ არის პირველი რანგის ენა, „მაღალი შტილ“, მაგრამ მისი განსხვავება ბუნებრივი, სადა ახალი ქართულისაგან ცხადია.

ეს ბუნებრივი ახალი ქართული „ცისკრის“ პირველ ნომრებშივე შეგჩვევათ, როცა მსჯელობის საგანზე ამის ნებას იძლევა. ამ ენით არის მაგალდაწერილი „სოფლიური სახლის პატრონობა“, რომელიც სხვადასხვა სამეურნეო საკითხების შესახებ დარიგებას იძლევა და გაჰყვება მთელ რიგ ნომრებს.

„ცისკრის“ № 2 1852 წ., მაგალითად, ლეონის გაკეთების შესახებ ვკითხულობთ:

„ლეონოს ქვევრმა თუ რომ ცული სუნი მისცეს, უკეთესი არა იქნება რა ნახშირისა. დანაყეთ ნახშირი თილისა ანუ სხვა ხისაც წმინდად, შეეკრეთ პარკი

¹ საინტერესოა, რომ ზედმეტი ასოები აქაც არ არის ნახმარი.

² შდრ. მეთერამეტე საუკუნის ისტორიულ ობრობის ენა: „გამოვიდა ჩუქის ელჩი ყაენთან მოსასვლელად, მოუვიდა ბრძანება კახ-ბატონს მეფის ერეკლეს: „ქართლსა და კახეთი-დამ ათასი კაცი ააჩივე და წინ მიიყვებო“. შექმნეს შხადება ქართველთა და კახთა, წაბრ-ძაჩდა მეფე ერეკლე ათასის კაცით რუსის ელჩის წინ მისაგებებლად. ქართველ ბატონი-ტან ჯაყვა ყაზახამდის და იქიდან დაბრუნდა“...

ტილოსი, რომ ბოლო წვრილი ძაბრივით იყოს, ჩაყარეთ პარკში ნახევრ-
ბამდისინ ნახშირი, დაახებით წყალი ამდენი, მანამ წმინდა წყალი არ გამოვიდეს
ბოლოდან; როცა წყალს წმინდა გამოვიდეს, შერე ღვინო დაახებით. რაც უნდა
კუდი სუნი ჰქონდეს, ნახშირი გამოიტანს. ეს თვითონ მეც ვაძლევ... აგრეთვე და-
ობებულ ქვევრში ჩასხმულ ღვინოს, რომელიც სრულებით არ დაილეოდა, ნახ-
შირით ვაშოუვიდა გემო. ეს თითონ მე ვცხადე. თეთრ ღვინოს ეძლევა საუცხო-
ვო ყვითელი და წმინდა ფერი, ძალას კი ართმევს ცოტას“...

არც მართლწერაა ანტონისეული, არც სტილი. არც არავის აწუხებს ეს.
ნორ მალურია ასე იყოს და იმიტომ ამასთან დაკავშირებით თა-
ვისებური გაშუქება ეძლევა იმ ფაქტს, რომ გიორგი ერისთავის კომედიები
სადა ქართულით იწერებოდა. 1862 წელს „ცისკარში“—მარტის ნომერში—მო-
თავსებულია მოლიერის კომედია „ცოლის შერთვევინება“, დიმიტრი ყოფიანის
თარგმანი, 1860 წლის სექტემბრის ნომერში კომედია-ვოლუნილი „ცოლები დაე-
კარგეთ!“, გადმოკეთებული ივ. კერესელიძის მიერ: ამ თარგმანთა ენა ისეთი-
ვეა; როგორც გ. ერისთავის კომედიებში.

ეს გასაგებიცაა, თუ მოვიგონებთ, რა აზრისა იყვნენ სამი სტილის თეო-
რეტიკოსები კომედიის ენის შესახებ; ლომონოსოვი, მაგალ., პირდაპირ ამბობ-
და: „დაბალი შტილი“ მხოლოდ წმინდა რუსულ სიტყვებს ხმარობს (და არა სე-
ეკლესიო ლექსიკას): დაბალი შტილით იწერება: კომედიები, ეპი-
გრამები, სიმღერები; პროზაში—მეგობრული წერილები და ჩვეულებრივი საქ-
მეების აღწერილობა“ (მოგვეყავს ი. გროტის მიხედვით; იხ. მისი: *Филологическое разсуждение*, СПб. 1873, გვ. 5, 89).

ამიტომ კომედიებში ახალი ენის შემოღება კიდევ არ ნიშ-
ნავს სალიტერატურო ქართულისათვის ამ ენის ხმარებას.

ზემოთქმულის მიხედვით უნდა დაეასკვნათ: მესამოცე წლებში გაჩაღებული
ბრძოლა ახალი ქართულისათვის ობიექტურად იყო ბრძოლა არა ახალი
ენის შექმნისათვის, არამედ შექმნილისა და უკვე არსებუ-
ლის გაყოყენებისათვის ლიტერატურაში; ეს იყო ბრძოლა ახა-
ლი ქართულის უფლებისათვის, ისტორიულს ასპექტში—ბრძოლა (სამი
სტილის თეორიის წყალობით) დაკარგული უფლებების აღდგენისათვის.

ვის როგორ ესმოდა ეს უფლება?

მესამოცე წლებში ანტონის სკოლის მიმდევართა შორის ენის საკითხში
რევიზიონისტულმა მიდრეკილებამ იჩინა თავი: ანტონის ოჩოფებათი სიარული
შეუძლებელი იყო, სამგვარი ენის გამოყენება რთული და საძაელო. ეს ცხადად
ჩანს ალ. ჯამბაყურ-ობელიანის წერილში: „ქართული უბნობა ანუ წერა“
(„ცისკარი“, 1860, ტ. II, მაისი).

„ცისკარში“ ერთნაირი წერა უნდა იყოსო, ამბობს ავტორი. სახელ-
დობრ როგორი? წერა სამგვარი: ეკლესიური, დარბაისლური და გლეხა-
კური. აქედან ერთ-ერთზე უნდა ამოვარჩიოთ, იმაზე შემოვიღოთ წერა და ლა-
პარაკი... ეკლესიური ძნელია, მას ვერ შემოვიღებთ. კმე საშუალოს ენას ამო+

† თვით ამ ბრძოლის ზოგ მონაწილეს საქმის ვითარება სხვა რიგად ესმოდა.

ვარჩევ, დარბაისელთ ენას“... ამ ენაზე უწერიათ „უწინდელი საერო წიგნები: რუსუდანიანი, ვისრამიანი, დავრიშიანი, სიბძნე-სიცრუევე, ყარამანიანი... ვე-
ფხვის-ტყაოსანი“...

„ჩუტნი ლაპარაკი და წერა, კვალად ვიტყვ, ერთგვარი უნდა იყოს: რა გუარად ილაპარაკონ, ისე დაიწეროს, და რა-
გუარად დაიწეროს, ისე ილაპარაკონ. ამისთვის ჩუტნი საშუალო ანუ დარ-
ბაისელთ ენა ასეთი უნაკლულო ენა არის, რომ დიად ადვლად შეიძლება რომ
ესე, რაც უნდა მაღალი საგანი იყოს, ამაზედაც და კარგადაც გამოკაცოველი
ქართული სიტყვება“ (გვ. 97. ხაზი ჩეხია. — ა. ჩ.).

ნუ იქნება სიტყვულ „ცისკარი“ არა სამისტილი, სამი წიგნუ-
რი ენა, არამედ—ერთი; იმ ენით ვლაპარაკოთ, იმ ენით ვწეროთ. ამ
ენად დარბაისლური ენა იყოს; მისი გრამატიკა ვსთხოვოთ ბაქარ ქარ-
თელს, რომ შეავიდგინოსრ...

ბაქარ ქართლელი (დომ. ბაქრაძე) გამოეხმაურა ალ. ჯამბაკურ-ორბელიანის
ამ წერილს, სავეებით გაიხიარა ერთი ენის საჭიროება, ოღონდ შენიშნა: „ვე-
ფხვის-ტყაოსნის“ ენას ვერ დაგუბრუნდებით, ეს ისტორიის კუთვნილებაა. ისე-
ვე, როგორც ბერძენი არ უბრუნდებიან ჰომეროსის ენას... ჩვენ საშუალო ენა
უნდა დავაკნონოთ („ოკეთესი საზოგადოების ენა“, როგორც ის ამბობს.
„ცისკარი“, 1860, II, მისი, გვ. 329). როგორც ალ. ჯამბაკურ-ორბელიანის,
ისე დომ. ბაქრაძისათვის უღია, რომ გლექციის ენა არ გამოდგება სალიტე-
რატურო ენად:

„ჩუტნის საშუალს ქართულს ენას, როგორც ვნებათ ისე მიმოხრით, ისე
მიმოაჭყვევთ და გამოთქმას ხომ ისე ღებლად გაიგონებს ყური, მეტი საპო
იყოს სპენისათვის მაშინ, როდესაც რომ გლექციაც ს ენაზედ ეს არ შეიძლება.

1 ამ წერილში დომ. ბაქრაძე აყენებს სხვათა შორის, საინტერესო დებულებას ენისა და
გრამატიკის ურთიერთობის შესახებ (მას მხედველობაში აქვს ანტონის ნორმატიული გრა-
მატიკა): გრამატიკა ისევე ვერ გვასწავლის ენას, როგორც ლოგიკა—აზროვნებასა; ენის
შესასწავლად „ორი წყარო“ გვაქვს: „ცხოველი საზოგადო თუ დარბაისლური ენა“ და „ყურა-
დლებით კითხვა იმ მწერალთა, რომელნიც შეიცვენ უკეთესს საზოგადო საუბარსა“.

ავტორის რევიზიონისტული განწყობილებისათვის დამახასიათებელია მისი მსჯელობა:
„გრამატიკა შემოვიდა ჩუტნიში პირტლად მეთვრამეტე საუკუნეში და პირველ გრამა-
ტიკოსად აღმოვჩინა ანტონი პირველი, გაბრწყინებული მაღალი სწიქითა
და დიდი მაშტრალი; მისი მეცადინეობით სხოლასტიკის გავლენას
გაეხსნა გზა საქართულსა. ეს იყო იმ დროს, ოდესაც თვთ ევროპაში იგრძნეს
სხოლასტიკის უსარგებლობა. შემდეგ ანტონისა გრამატიკები დაგვწერეს უფალთ—დოდავემა,
იოსელიანმა, ჩუბინოვმა. თვთ იმათი კანონები არ არიან ქართული ენის თვისე-
ბაზედ დამყარებულნი. არ შეგვძლია არ ვსთქვათ, რომ ამ მაშტრალთ ამაო შრომა
დაუდკათ, თუ ვიფიქრებთ, რომ იმათ კანონებს არავინ კითხულობს გარდა ახალ
მოსწავლეთა ყრმათა, რომელთაც იძულებით აკითხებენ და რომელნიც მეორესავე დღეს ივიწ-
ყებენ მსგავსად რომელთამე ფრთოვანთა“ („ცისკარი“, 1860 წ., ტ. II, გვ. 327, მისი).

ამ სტრიქონების დანწერიც სცნობს სამი სტილის თეორიას: „სტუტენ (ე. ი. ალ. ჯამ-
ბაკურ-ორბელიანი.— ა. ჩ.) ჰყოფთ უპირატესს ქართულს ენასა სამ ნაწილად: საღმრთო წე-
რილად ანუ ეკლესიურად, მდაბიურად ანუ დარბაისელთ უბნობად და გლექციაცების ენად. ეს
კეშმარტება“ (იქვე).

მართალია, გლახაკების ლაპარაკი მარტივი ენა არის და ადვილი გასაგონი, მაგრამ მაღალი საგანი რომ ვერ გამოვა რეგიანად, არა ყურის საამოდ, რადგან მოწმობელი ენა არის გლახების ლაპარაკი“—ასე ისჯელობს ალ. ჯამბაკურ-ორბელიანი.

კადვე უფრო კატეგორიულია დიმ. ბაქრაძის დებულება: „დაბალი ანუ გლახური ენა სათქმელი არ არის. გლახების საუბარი ვერ შეიძლება მაღალთა საგანთა გამოხატვასა შუამავლობასა“ („ციცქარი“ 1862, ტ. II, 329).

იშვიათად თუ გამოვლინებულა ოდესმე ასე ამკარად კლასობრივი თვალსაზრისის სალიტერატურო ენის პოლიტიკისა და, კერძოდ, სტილის საკითხებში: „სალიტერატურო ენად“ უკეთესი საზოგადოების ენა უნდა იყოს—გლახური ენა სათქმელი არ არისო“. ტყუილად კი არ ამბობს ამ სიტყვების ავტორი: „როგორათავე ერთი და იგივე ნათესაობა (ე. ი. ხალხი.—ა. ჩ.) იყოფა ტომებათა, აგრეთვე იყოფა ენაც: თუ ერთი და იგივე ტომი განაწილდება მაღალსა და დაბალს კლასებათა, აგრეთვე მისი საუბარი განაწილდება მეტათ თუ ნაკლებათ!“ (ჩხ. დ. ბაქრაძის ხსენებული წერილი, იქვე, გვ. 310).

მაგრამ ალ. ჯამბაკურ-ორბელიანი და დიმ. ბაქრაძე ანტონის მიმართ მაინც იყვნენ რევიზიონისტულად განწყობილნი. მოიპოებოდნენ ანტონის ორთოდოქსალური მემკვიდრებიც. ეს ნათელი გახდა ილია ჭავჭავაძის „კრიტიკული წერილის“ („შეშალას“ თარგმანის გარჩევა!) და „პასუხის“ შემდეგ:

„ოჰ, ღმერთო! რა მესმის! ქართველი კაცის სასმენელი იმდენად როგორ უნდა შეიცვალოს, რომ ანტონ კათალიკოზის მაღალნიჭიერს სიტყუაობას სწუნობდეს და რას სახელდობ: მის წყობილ-სიტყუაობას, მის აკროსტიხულებას და მის იამბიკობას. ან რა გასაკრველია, ვისაც ოლტერის (!) მოძღვრების თანახმად მარხუა და მუუდაბნობა არ მოსწონს, იმას არც ანტონის ქმნულება მოეწონება!“—სწერდა ილია ჭავჭავაძის საპასუხოდ „ზემოური იმერელი, გორისელი წერეთელი ეფთვიმე“ (ასეთი სრული წოდებულებით წარუდგა იგი ისტორიას—„ციცქარში“ 1862 წ., თებერ., გვ. 204).

უდიდესი მოქალაქობრივი გამბედაობა და დემოკრატიული რადიკალიზმი იყო საჭირო, რომ ასეთ პირობებში კაცს წამოიყენებინა დებულება: ხალხის ენა, ე. ი. „გლახაკის მეტყველება“ უნდა იყოს სალიტერატურო ენა.

ცნობილია, რომ ილია ჭავჭავაძე არ დაერიდა ამას, თეორიულადაც დაიცვა და პრაქტიკულად გზა გაუკაფა ხალხურ ენას ლიტერატურაში, დაანახვა ყველას, რომ ამ „დაშვებული ენით“ შეიძლება უდიდესი მხატვრული ღირებულების ნაწარმოებთა შექმნა, მეცნიერებისა და პოლიტიკის ურთულეს საგნებზე მსჯელობა.

მძაფრი იყო შემოტევა მის წინააღმდეგ, კრიტიკა მისი სალიტერატურო პრაქტიკისა და თეორიისა. პოეტიკისა და ენის საკითხები იყო დავის მთავარი საგანი. რას ამტკიცებდა ძველი თაობა?

1. ენა საბევარი: მაღალი, საშუალო, დაბალი; თითოეული ცალკე საგანს შეეფერება.

2. ენის ცოდნისათვის საჭიროა ვიცოდეთ „საზოგადო და განსხვავებითი იმისი ნიშატი“. პირველს გვასწავლის გრამატიკა, ხოლო განსხვავებულ თვისებათა ცნობისათვის, „საჭირო არიან კანონნი აზრთა განწყობილებისათვის... რომელთაც გვასწავლის რიტორიკა“.

ამრიგად, გრამატიკა და რიტორიკაა ენის საკითხებს რომ სწყვეტს. აღსანიშნავია, რომ ეს გრამატიკა მოწოდებულია ენის საზოგადო ნიშნები წარმოგვიდგინოს.

ამის უტოლდინარობას უკიყინებდნენ ილია ჭავჭავაძეს: „თუ გცოდნოდით, რა არის ენა, რა არის სიტყვიერება, მწერალს რა ზრდილობიანი თვისება ეჭირება... არასოდეს არ ეცდებოდით ასე ენის წახედნას და მამა-პაპათ დამაბლებასაო!“ — წერს ბარბარე ჯორჯაძისა (იხ. „პასუხის პასუხი“ „ცისკარში“ 1861, სექტემბერი, გვ. 92).

ანტონის მიღწევართა კონცეფცია ენისა ანტიისტორიულია: მისთვის არ არსებობს გარკვეული ენა გარკვეულ ისტორიულ პირობებში, არც გრამატიკა, ამ კერძო ისტორიული მონაცემის შემსწავლელი; ის ლაპარაკობს საერთოდ ენისა და გრამატიკის შესახებ.

გრამატიკა ამ გაგებით ნორმატიული დისციპლინაა. რიტორიკასთან ერთად ის გვასწავლის, როგორ უნდა მოვიხმართ ენა.

რის საფუძველზე იქნება გრამატიკის კანონები? აზროვნების კატეგორიებზე დაყრდნობით. აზროვნების კატეგორიები ურყავი საფუძველია ასევე ურყვევი გრამატიკული წესებისათვის. არც მეტყველება და არც აზროვნება არ განიაზრება ცვლადობაში; ერთიც და მეორეც ღრისა (და სივრცის) გარეშე აღებული.

ასეთი გაგებით გრამატიკა წინარემეცნიერული გრამატიკაა. ისტორიულად ცნობილია ორი მისი ვარიანტი: ფილოლოგიური და რაციონალური გრამატიკა, რომელიც ხშირად ფილოსოფიური გრამატიკის სახელწოდებითაც გვევლინება.

ანტონის გრამატიკა იყო არსებითად ფილოლოგიური, მაგრამ რაციონალური გრამატიკის მომენტებიც არ იყო მისთვის უცხო.

ეს გრამატიკა მართლწერისა და წესიერ-უმნობის ნორმებს აწესებდა. საუკუნეთა ტრადიცია ზურგს უმაგრებდა ამგვარ გრამატიკას. ამ ტრადიციის ძალა ისე დიდი იყო, რომ დღესაც, გრამატიკაზე რომ ლაპარაკობენ, ამგვარი ნორმატიული დისციპლინა აქვთ მხედველობაში. და ხშირად ვერც კი წარმოუდგენიათ, რომ შეიძლება არსებობდეს გრამატიკა, რომელიც ნორმებს კი არ აწესებს, არამედ ენეს მოქმედ კანონზომიერებას არკვევს, იმას კი არ ამბობს — რა უნდა იყოს, არაჲდ იმას გვაჩვენებს, რა გვაქვს ენაში და როგორ არის მიღებული ის, რაც გვაქვს¹.

ისტორიულად ცნობილი ფაქტია, რომ გრამატიკა მეცნიერულ დისციპლინად მას შემდეგ იქცა, რაც მიზნად დაისახა ენის შესწავლა მის განვითარებაში ისე, როგორც ეს არის და არა ისე, როგორც ეს უნდა იყოს.

¹ ეს სრულებით არ ნიშნავს, რომ მეცნიერული გრამატიკა ნორმების დადგენისათვის გამაღუსადევარია; პირიქით, ის ქმნის მტკიცე მეცნიერულ საფუძველს ნორმატიული ხასიათის დასკვნისათვის.

ერთი სიტყვით, მას შემდეგ, რაც გრამატიკა ნორმატიული დისციპლინიდან იქცა პოზიტიურ დისციპლინად.

ამგვარად ესმის გრამატიკისა და ენის ურთიერთობა ილია ჭავჭავაძესაც; „ენას კანონს თვითვე ენა აძლევს და არა რაიმე თეორეტიკა“. სხვანაირად რომ ვთქვათ, ენაში კი არ შეგვაქვს კანონი, არამედ კანონები ენიდან გამოგვაქვს, ენაში ეპოულობთ მას...

როგორია ბუნება ამ კანონისა: გარდაუვალი, ზედროჟულია თუ ცვალებადი ხასიათი აქვს მას? რაკი კანონს ენა ქმნის, ცხადია, ამ კანონის ბუნება ენის ბუნებით იქნება განსაზღვრული: თუ ენა უცვლელია, კანონიც უცვლელი იქნება, თუ ენა ცვალებადია, კანონიც ცვლებადი იქნება. ენის ცვალებადობის პრინციპი ამოსავალი დებულებაა ენათმეცნიერებისა; ენის უცვლელობის თეზაზე იყო დაფუძნებული ნორმატიული არამეცნიერული გრამატიკა და ამ უკანასკნელის დამცველი ანტონის სკოლის არგუმენტაცია.

ილია ჭავჭავაძე ამ შემთხვევაშიც ენის მეცნიერულის გაგების ნიადაგზე დგას: „კაცის ენა კერძო პირსავეთ იზრდება და ვითარდება; ამ ზრდაში იცვლება, როგორც ჩვენ კაცი ზრდაში ვიცვლებით ხოლმე. ხშირად იქნება, რომ კანონები, ერთ დროს საჭირონი, სხვა დროს უვარგისნი არიან ხოლმე. ამიტომაც ახალი ენა ძველს ენას არა ჰგავს, როგორც ახალი კაცი არა ჰგავს ძველ კაცს. მაშასადამე, თუ მიბრძანებთ, რომ, რადგანაც ძველ წიგნებში ხმარებულა, ამიტომ ახლაც უნდა ვიხმაროთ ეგ ასო, ეგ უსაფუძვლო ბრძანება იქნება...“ („პასუხი“, გვ. 49—50. ხაზი ჩვენია.—ა. ჩ.).

ენა იზრდება, ვითარდება; ენის კანონებიც იცვლება; ძველი კანონი ახალ ვითარებას არ გამოხატავს; ენის კანონი ისტორიული უფლებებით ვერ დასაბუთდება...

ეს დებულება მტკიცე და თანამიმდევრული საენათმეცნიერო მსჯელობის გამოხატულებაა. ის ძალაში რჩება დღემდის. ერთადერთ შენიშვნას იწვევს ანალოგია ენასა და კაცს შორის, ენის ზრდასა და კაცის ზრდას შორის. ისიც არა აქ მოცემული მსჯელობის ფარგლებში, არამედ მაშინ, თუ ანალოგიას განვავრცობთ. ადაპიანი იბადება, იზრდება, შემდეგ ბერდება და კვდება. ენამ კი ასეთი დაბერება და კვდომა არ იცის.

ჩვენ არც გვქნებოდა უფლება ილია ჭავჭავაძე გაგვხადა პასუხისმგებელი ასეთი დასკვნისათვის, რომ ერთი გარემოება არა: გასული საუკუნის მესამოცე წლებში ენათმეცნიერებაში დიდს პატივში იყო ენის შედარება ორგანიზმთან და ენაზე გადატანა ყველა იმ თვისებისა, რაც ორგანიზმს ახასიათებს. ილიას ანალოგიაში ენასა და კაცს შორის თითქოს მოჩანს ამ ბიოლოგისტური გაგების კვალი:

როგორ ეძებს ენაში კანონს ილია ჭავჭავაძე? ვისი მეტყველება აქვს მხედველობაში, როდესაც ენის კანონის მიკვლევას ლამობს?

ხალხის მეტყველება, „გლეხკაცის ენა“ საივედო საყრდენი და სააპელაციო ინსტანცია მისთვის.

„სრულიდაც არ მესძის რა განსხვავება არის ამ ასოთ შორის: ც და იე, ა და ი, ვ და ივი, ფ და ჰოი“... თუ ხელავს ვინმე განსხვავებას: „ანბანთ თეო-

რტიკით კი ნუ ცდილობს დამტკიცებას, არამედ ყურადღება მიაქციოს დაკვირვებით ხალხის სიტყვის გამოთქმასა, ხალხის ენაში მონახოს ფაქტი, დამახასის და მაშინ დავეთანხმები“... („პასუხი“, გვ. 50. ხაზი ჩვენია — ა. ჩ.).

და მერე: ფ-ს საკითხის განხილვისას ილია ქავჭავაძე ამბობს: „ეგ ასო ახალი შემოღებულია, არ ვიცი კი რისთვის. ეგ ასო ქართულს ენაზე ფ-ად იცვლებოდა ხოლმე, მაგ. ფილოსოფია. ამას გარდა ქართველ გლეხკაცს (თუ ბატონთან არ არის ნამყოფი) მაგ ასოს ხმას ვერც კი გამოათქმევინებთ, ფ-ს მაგიერათ სულ ფ-ს გამოსთქვამს, მინამდინ ბევრჯელ არ გაამეორებინებთ. ჰსჩანს ეგ ასო ჩვენის ენის თვისებისა არ არის და რაღათა ხმარობთ“ („პასუხი“, გვ. 51. ხაზი ჩვენია. — ა. ჩ.).

„...ამბობენ «ჩემის თვალთ ვნახეო, ჩემის ფეხით მოვედიო»; ნუთუ მართლა ერთის «ფეხით» მიხტოდნენ და ერთის თვალთ ხიდ ვინ. სულაც არა! მაგრამ ამბობენ კი! მაშასადამე, ჯერ ხალხს მოაშლევინებთ ეგრეთი ულოდიკო ლაპარაკი და მერე—მე. წინათვე მოგახსენეთ: «ხალხია ენის კანონის დამდები და არა ანბანთ თეორეტიკა»“ („პასუხი“, გვ. 52. ხაზი ჩვენია. — ა. ჩ.).

ხალხის მეტყველება, ქართველი გლეხკაცის ენა—აი ვინ მოყავს მოსამართლედ ილიას! შეძლება ეს სახიფათო რადიკალიზმად გვეჩვენოს: სალიტერატურო ენის საკითხებია მოსაგვარებელი; ხალხი სალიტერატურო ენით არ მეტყვილებს, მის მეტყველებაში ბევრი რამაა უცხო, მიუღწეული სალიტერატურო ენისათვის. როგორ შეიძლება ასეთი მოსამართლის არჩევა? ილია ქავჭავაძე მაინც მართალია და აი რატომ. ჯერ ერთი, ენის კანონი ენის თვისებას უნდა გამოხატავდეს; ენა ბუნებრივი, მარაალი სახით ცოცხალ ხალხურ მეტყველებაშია მოცემული. თანამედროვე ენათმეცნიერების ერთი ძირითადი დებულებათაგანია ის, რომ ენათმეცნიერების შესასწავლ ობიექტს ცოცხალი მეტყველება წარმოადგენს და არა წიგნის ენა, და ეს იმიტომ, რომ წიგნის ენის განვითარება შეზღუდულია, მის განვითარებას კონტროლი ეწევა, მასზე გავლენას ახდენენ. ცოცხალი ხალხური მეტყველების განვითარება კი ასეთი ზეგავლენისაგან თავისუფალია. ამიტომ, ენის დამახასიათებელი თვისება, ენის განვითარების კანონზომიერება ცოცხალ მეტყველებაში უნდა ვეძიოთ. ამ მხრივ ილიას მსჯელობა მტკიცე მეცნიერულ ნიადაგზე დგას.

სალიტერატურო ენის ვითარება, მართალია, ჯერ თვით ამ სალიტერატურო ენის არეში უნდა იქნეს განხილული, მაგრამ თუ ეს საკითხს არ სწყვეტს, ისევე ხალხურ ცოცხალ მეტყველებას უნდა მივმართოთ. საბოლოო ანგარიშში წიგნის ენა უკოფენაა ცოცხალი მეტყველებისა, წიგნის ენა ამ უკანასკნელს ემყარება, მას ასახავს, ზოგჯერ ზუსტად, ზოგჯერ მიახლოებით, წიგნის ენის განვითარება ცოცხალი მეტყველების განვითარებას მიყვება, ჩვეულებრივად—ნელა, ტატიით, მაგრამ მაინც მიყვება, ვინაიდან სხვა საყრდენი მას არ გააჩნია, თუ კი უნდა ცოცხალი ენა იყოს. ილიას დროს წიგნის ენა განსაკუთრებით ცოდვილი იყო; მასში ისეთი რამ ბოგინობდა, რაც ქართული ენის ბუნებით ნაკარნახევი არ იყო, და ამიტომ მეცნიერულად მტკი-

ცე და გამართლებულია ილიას მოთხ-ვნა: ხალხის მეტყველებით დამისაბუთეთ და დაგიჯერებთ, ანბანთ თერეტიკა, ე. ი. სქოლასტიკური ფილოსოფია, აქ მოსამართლედ არ გამოდგებაო.

ამ მეცნიერული სწორი დებულების წამოყენება საზოგადოებრივად გადატრიალევას მოასწავებდა. აჭვარ რადიკალიზმს, ცხადია, ვერ აპატიებდნენ მას ვერც ანტონის აკროსტიქების მადიდებლები და ვერც დარბაისლური „უკეთესი საზოგადოების“ ენის მომხრეები. მით უფრო, რომ ილიას ქადილი ლიტონსიტყვიერი როდი იყო; თვით მისი წერილები ლიტერატურულ ენად ხალხური ენის გამოცხადებას მოასწავებდა; „დაბალი კატეგორიის“ მოვლენებისთვის განკუთვნილი ენა მაღალი საგნების გამოსახატავად შემოჰქონდა, ლიტერატურიდან განდევნილი ახალი ქართული უფლებებში აღდგენას ლამობდა.

ცნობილია, რა მძაფრი რეაქცია მოყვა ამას: ატყდა განგაში—ილია ჭავჭავაძე ქართულ ენას ამახინჯებსო.

სარდიონ ალექსიევი-მესხიევი, რომლის გვარის დაბოლოება ქართული ენისადმი განსაკუთრებული პატივისცემის მაუწყებელია, დინჯად შენიშნავდა: „უწყალოდ ამახინჯებ და ამდაბლებ ქართულ სიტყვებებს“... „შეუფერებლობა ლექსთ-თხზულებისა დიდად აუშნოებს ენას და ჰქენჯნის სასმენელსაო“...

„ჩუშნს დედა-ენას თქუშნს უნებურად და შეუგნებლად თქუშნვე ფიზიკებრ ჰკოდავთ და ამახინჯებთ და ზნეობრივად ჰრყენით და აუძლურებთო“ („ცისკარი“ 1861, იენისი ტ. I, 257—258).

უფ. გ. ბარათოვი ნიშნის მოგებით ამბობდა ილიასა და მისი თანამოაზრეების შესახებ: „ეს გუნდი ჩაივლის ნახშირის მოედანზე შუა ბაზარში და იქ ჰკრეფს ნამდვლს ქართულს სიტყვებს, რომელშიაც (?) შეამსებს თვს ლექსიკონს და დიდის ჭეჭა-ქუხილით დაეცემა საბრალო ქართველების მწერლებს“... („ცისკარი“ 1861, იენ., გვ. 163).

„...ზოგნი პოულობენ უფ. ჭავჭავაძის კრიტიკაში ნამდვლს ქართულს ენას და ცდილობენ დაამტკიცონ, რომ უგუანი სიტუა აზრს ძალას არ უკარგავსო. ამის დასარღვევათ ვიტყვ, რომ ვის იამება ჰკვან კაცთან ლაპარაკი, თუ მას ამოზდის ნივრისა და არაყის სუნი. რაც შეხება ნამდვილს ქართულს ენას, მას ბაზარში და ჩორჩო ბაზარში კი ნუ დაუწყებენ ძებნას, როგორადაც პირველში და სხუაგან ყველგან იპოვნიან“ (იქვე, გვ. 164).

ბარბარე ჯორჯაძისაც გაცხარებით მოსძახის: „არა ლიტერატურას არ შეშვენის უშუშარს ლექსების (ე. ი. სიტყვების) მოხსენება... ლიტერატურა უნდა შეიცავდეს პატიოსნურსა და დარბაისლურს ენას და არა უშუშარებს“ („ცისკარი“ 1861 წ., მაისი, გვ. 34).

„...როგორ შემოურევს ამ უშუშარს, მორყენილს და ბიჭუჭების სიტყუშბს: წრიპლიანი, მორახუნები, აგანგალა-განგალა და სხუა. აი კიდევ ეს სიტყუშბი: ისე ნირად ჰრიკინებენ თავად ერისთავის ლექსები როგორც... (აქ გამოტოვებულია ილიას სიტყვები: „გაუთსაპნავი საპალნის ურმის თვლები“—ა. ჩ.)... „მე მრცხუშნიან ამ საძაგელის ლექსების განმეორებაო“ (იქვე,

გვ. 41) — პათეტურად ამბობს პოეტი ქალი, რომელსაც სხვებთან ერთად ბედმა არგუნა უიმედო საქმე—ილიასგან დაეცვა ანტონი, ესე იგი ლომონოსოვის სა-ქურველით ჩერნიშევსკი და ბელინსკი¹ დაემარცხებინა.

ილია ჭავჭავაძემ გაიმარჯვა. მეცნიერულად სწორი, საზოგადოებრივად მართალი, ისტორიულად საბუთიანი იყო მისი ბრძოლა ენ-სათვის. ახალი ქართული უფლებებში აღდგა: წიგნის „მესამე შტილის“ ქართული—სალიტერატურო ქართულად იქცა. ქართული ენის განვითარების გაწყვეტილი ხაზი გამრთელდა.

ბრძოლაში ენისათვის ანტონის მიმდევართა წინამეცნიერულ და ანტიმეცნიერულ კონცეფციას უპირისპირდება ილიას მეცნიერული შეხედულება ენის რაობისა, ენის კანონისა და ენის ჭანვითარების შესახებ². ტყუილად არ ამბობს იგი ერთგან: „ასე ფიქრობენ უკეთესნი ფილოლოგებიო“! ჩანს, ის ფილოლოგიის მიღწევებს საკმარისად იცნობდა.

დასასრულ აღვნიშნავთ, რომ მართლწერის ზოგადი თეორიული პრინციპებიდან ამ კამათში ილია ჭავჭავაძემ მართლწერის სიმარტივის პრინციპი წამოაყენა და მას მტკიცედ იცავდა.

„თუ მართლა ეგ ასოები არ ისმის ეხლანდელ ენაში, რატომ არ უნდა გადაიგდონ? შესუბუქება და გაადვილება მართლწერისა და ანბანის განა ცოტა საქმეა?.. ეხლა მთელი ევროპია (sic!) ცდილობს ყველაფრის გამარტივებას, გაადვილებას და, სხვათა შორის, ანბანისასაც და მართლწერისასაც. შორს არ წავალ; აი თითონ რუსეთში [მოითხოვენ] i ж т -ს ამოშლას თავის ანბანიდგან, რადგანაც ეხლანდელ იმათ ენაში აღარ ისმის ეგ ასოები. მე შემეხედრია წიგნი 1859 წელში თუ 1860 წ. დაბეჭდილი, სახელდობრივ, сказание от языческих слуг (ამ მართლწერით), სადაც i ж т არ არიან ხმარებული („პასუხი“, გვ. 51).

¹ ილია ჭავჭავაძის „პასუხს“ „ცისკრის“ რედაქციამ შენიშვნები დაურთო, სულ 24 შენიშვნა. მათგან ზოგი ვრცელ მსჯელობას შეიცავს და ცხარე პოლემიკური ხასიათისაა.

ილ. ჭავჭავაძის „პასუხს“ ეპიგრაფად ბელინსკის სიტყვები აქვს; ამას რედაქცია გამოეხმაურა ვრცელი შენიშვნით, რომელიც ასე თავდება: „უფ. ჭავჭავაძე ბელინსკის ჰბაძავს და ბელინსკობა ჩტეცნში არ გამოდგება. თუ მცა ბელინსკი საფუძვლიანი და უპირველესი კრიტიკი იყო რუსეთში, მაგრამ როგორათა ც სნეული და ზაფრიანი კაცი, ყოველთვის ილანძღებოდა და ამ მიზეზით იმისი ბაძტა არ არის მოსაწონი და თვთ რუსეთში ეხლავინ ბაძავს იმას?“ (იხ. „ცისკარი“, 1861 ივნისი, გვ. 183).

² ეს სრულებით არ ნიშნავს, რომ ქართული ენის კერძო მოვლენათა შეფასებისას ილ. ჭავჭავაძე ყოველთვის მართალი ყოფილიყოს. აქ არა იშვიათად სიმართლე მოწინააღმდეგეთა მხარეზე იყო. მაგრამ ჩვენი მოხსენების საგანს ეს არ შეადგენს; ჩვენ თავშივე აღვნიშნეთ, რომ აქ გვიანტერესებს ილ. ჭავჭავაძის თეორიული საენათმეცნიერო კონცეფცია.

აქვე დავხსენო, რომ ილია ჭავჭავაძე კამათში ხაზგასმით აღნიშნავს: „სადაც აზრი არ არი, იქ ენა... სულ უქმია... აზრი და მხოლოდ ერთი აზრი აძლევს ენას ენის მნიშვნელობას“... ამ დებულებას არ შევხებივართ. დებულება სპეციფიკურს არაფერს შეიცავს ილია ჭავჭავაძის ბოზიციისათვის, მასთან ამას მისი მოწინააღმდეგენიც არ უარყოფდნენ.

ამაზე სარდიონ ალექსიევი-მესხიევმა მიუგო:

„თქმუნის კანონდებულებისა-მებრ ჰსჩანს, რო ხელსა (კეუიღამ შეშლილ-სა) არ განარჩევთ თქმუნ კელისაგან (სხეულის წევრისაგან), როგორც თქმუნ მართლწერის კანონით რუსულშიაც [უნდა] მოისპოს და არ იყოს გარჩევა ჩасть და есшь-სა შორის“... („ცისკარი“, 1861, ივნ., გვ. 254).

პასუხში, რომელიც მაშინ არ გამოქვეყნებულა, ილია ჭავჭავაძე წერს: „თუ ეგრე არის, მაშ „დაარიგე“ (ქალაღის დარიგება) და „დაარიგე“ (დარიგების მიცემა სხვადასხვა დ-ებით უნდა დაიწეროს. „ააგე“ (ააშენე) და „ააგე“ (ეთქვათ, მწვადი ააგე) სხვადასხვა ასოებით უნდა დაიწეროს. „გავეცი“ (მითამ სხვას მივეცი) და „გავეცი“ (ხმა ამოვიღეო) სხვადასხვა ასოებით უნდა იწეროს. ესე რომ მიჰყვეთ, ათას სხვა მაგალითს გიჩვენებთ, მაშასადამე, თქვენის თეორიით ათასი სხვადასხვა ასო უნდა შემოვიტანოთ, და ჩვენი ახალი მოსწავლენი ძალიან მადლობელნი იქნებიან“ (სარდიონ მესხიევის კრიტიკის გამო, თხზულ. კრებ. პ. ინგოროყვას და აღ. აბაშელის რედაქციით. ტ. IV, ტფილისი, 1927 წ., დამატება).

სრული ჭეშმარიტებაა! სამწუხაროდ, დღესაც კი არ არის ყველასთვის ცხადი, რომ ცალკე სიტყვა შეუძლებელია ყოველთვის მხოლოდ თავის ფორმით თავს აღწევდეს ორაზროვნებას, რომ ამისათვის არსებობს კონტექსტი, და რომ დროთა ვითარებაში ყოველ ენაში ამ კონტექსტს ენიჭება თანდათანობით მეტი მნიშვნელობა: მორფოლოგიის განტვირთვა ფორმებისაგან და სინტაქსის საკომპენსაციო „დატვირთვა“ ენის განვითარების ერთ-ერთი ძირითად ტენდენციათაგანია. ილია ჭავჭავაძის თვალსაზრისი აქაც მეცნიერულად სწორია, თუმცა მას საენათმეცნიერო დასაბუთება არ ახლავს: სწორი აღლო დიდი მოაზროვნისა სპეციალური ცოდნის გარეშეც მართალ დასკვნას იძლევა.

ხანმეტი იმამიას კემბრიჯული ნაწყვეტები

იერემია წინასწარმეტყველის ქართ. ვერსიის ოქსფორდულმა ნაწყვეტმა გარკვეული როლი ითამაშა უძველესი ქართ. ლიტერატურის აღმოჩენა-გამომუშავების საქმეში¹. ეს ნაწყვეტი, რომელიც დაცულია ბოდლეის სახელობის წიგნთსაცავში და სულ ერთი ფურცლისაგან შედგება, შეიცავს შემდეგ ადგილს: XVII, 26 XVIII, 8. იგი გამოსცეს: პირველად პროფ. ი. ჯავახიშვილმა², უკანასკნელად კი რ. ბლეიკმა³. ჩვენდა სასიხარულოდ კიდევ აღმოჩნდა იმავე წიგნის ორი ფურცელი ინგლისშივე, კემბრიჯის უნივერსიტეტის წიგნთსაცავში, სადაც ისინი სხვადასხვა ნომრითაა დაცული: T—S. 12.183 და T—S. 12.741.

ცნობა იმის შესახებ, რომ კემბრიჯის უნივერსიტეტის ბიბლიოთეკაში ქართ. ხელნაწერის ნაწყვეტები იყო დაცული, უკვე მოიპოვებოდა სერ უორდროპის მიერ შედგენილს ბრიტანიის მუზეუმის ქართ. ხელნაწერების კატალოგში⁴. იქ სახელდობრ სწერია, რომ ბრიტანიის მუზეუმში Or. 6581 ნომრით დაცულის ხელნაწერის ქართული ნაწერი ჰგავს კემბრიჯის უნივერსიტეტის ბიბლიოთეკის T—S. 12.183-ისასა და რომ ორივე, ალბათ, ბიბლიის ერთსა და იმავე ხელნაწერს ეკუთვნისო. ეს ნაწყვეტები კვიროს გენიზიდან არისო⁵.

¹ ი. ჯავახიშვილი, ახლად აღმოჩენილი უძველესი ქართ. ხელნაწერები და მათი მნიშვნელობა მეცნიერებისათვის (სტფილ. უნივ. ბოაბზე, II, 1923, 312 და შემდ.) *R. P. Blake, The Caesarean text of the Gospel of Mark (The Harvard Theological Review, Vol. XXI, No. 4, October, 1928, p. 288).*

² სენ. თხზ., გვ. 373—374.

³ *Khanneti palimpsest fragments (Harv. Theol. Rev. XXV № 3, July 1932).*

⁴ ეს კატალოგი დამატებდა აქვს დართული კონიბერის მიერ შედგენილს კატალოგს ბრიტანიის მუზეუმის სომხური ხელნაწერებისას: *A Catalogue of the Armenian Manuscripts in the British Museum by F. C. Conybeare, to which is appended a Catalogue of the Georgian Manuscripts in the British Museum by J. O. Wardrop. Lond. 1913.* ქართ. ხელნაწერთა აღწერილობას უჭირავს გვ. 397—410.

⁵ *O. c., p. 406* (უორდროპი მეორე ნომრით დაცულ ნაწყვეტს არ ასახელებს).

ამ ცნობის მიხედვით პროფ. R. P. Blake-მა გამოიკვლია კიდევ აღნიშნული ნაწყვეტები და აღნიშნა, რომ კემბრიჯის ნაწყვეტები უეჭველია ეკუთვნის იმავე ხელნაწერს, რასაც ბოდლეიანას ფურცელი, რომელიც, თუმცა იერუსალიმშია ნაყიდი, მაგრამ კაიროდანაა მოსულიო¹.

ჩემს კემბრიჯში ყოფნის დროს, 8. IX. 1928, უნივერსიტეტის ბიბლიოთეკა არდადეგების გამო დახურული იყო და, სამწუხაროდ, პირადად ნახვა აღნიშნული ნაწყვეტებისა ვერ შევეძლ. სამაგიეროდ მადლობით უნდა მოვიხსენიო კემბრიჯის უნივერსიტეტის პროფესორი F. H. Minns-ი, რომელმაც ტფილისს ვადმომიგზავნა 22. II. 1929, მშვენივრად შესრულებული ფოტოგრაფიული სურათები და მაცნობა, რომ T-S=Taylor-Schechter. Schechter-ი იყო ოდესღაც ჩვენი ლექტორი რაბბინული ებრაული ენისა და ლიტერატურისა, Taylor-ი კი აქაური ჰებრაისტი. მათი მეცადინეობით ჩვენმა ბიბლიოთეკამ შეიძინა კაიროს სინაგოგის გენიზაში გამოჩხრეკილი ფრაგმენტების ნაწილი, მეორე ნაწილი კი ოქსფორდში მოხვედრილაო.

II

კემბრიჯის უნივერსიტეტის წიგნთსაცავში T-S. 12.183 და T-S. 12.741 ნომრით დაცული ქართულ-ებრაული პალიმფესტის ნაწყვეტი სულ ორი ფურცელია, მაგრამ ორია ქართული ტექსტის მიხედვით, ებრაული ტექსტით კი ოთხი ფურცელია: ქართული ხელნაწერის ფურცლები, ებრაული წიგნისათვის საწერ მასალად გამოყენებისას, ორად გაუკეციათ ისე, რომ ქართ. ფურცლის განი ებრაულისათვის სიმაღლედ მიუციათ, ხოლო ქართულის სიმაღლე განად უქცევიათ ებრაულისათვის. ამის გაშო ებრაული ნაწერი პირვანდელი ქართულის მიმართ გარდი-გარდმოა გამოყვანილი. როგორც ჩანს, ქართ. ნაწერი კი არ წაუშლიათ ან გადაუფხეციათ, არამედ თითქო ხელუხლებლად დაუტოვებიათ; ოღონდ ზემოდან მოუთავსებიათ ებრაული ტექსტი. ამიტომ ებრაული ნაწერის ქვეშ საზოგადოდ კარგა მკაფიოდ მოჩანს ქართ. ასოები, ხოლო T-S. 12.183 ფურცლის გაკეცის ხაზის ორსავე მხარეს, ებრ. ტექსტისათვის შინაგან აშვიდ დატოვებულ ადგილზე, საუცხოვოდ იკითხება recto-ზე სამი, verso-ზე კი ორი სტრიქონი, სრულიად თავისუფალი ებრაული ტექსტისაგან. ორივე ფურცელი ძალიან დაზიანებულია, მაგრამ დაზიანებულია სხვადასხვა გვარად: პირველ მათგანს (T-S. 12.183) უსწორ-მასწორად ჩამოფლეთილი აქვს ზემო და ქვემო ნაწილები და, ამას გარდა, გარეთა აშისაკენ მდებარე ნაწილი ისე, რომ ორ სვეტთაგან ერთზე (recto-სათვის მარჯვენაზე; verso-სათვის კი მარცხენაზე). რამოდენიმე სტრიქონი-ღა გადარჩენილა შუაში და იქაც თითო-ოროლა ასო იკითხება. მეორე (T-S. 12.741) ფურცელს კი შუა წელი სულ მთლად

¹ „The manuscript fragments in question are in the Taylor-Schechter collection in the Cambridge University Library, Nos. 12.183 and 12.741; and contain Jeremiah 12, 10—17 and 27, 26—28, 6. They unquestionably belong to the same manuscript as the Bodléian leaf, which, though bought in Jerusalem, came from Gaird“; p. 289 (როგორც ქვემოთ ვნახავთ, მეორე ფურცლის შინაარსია არა 27, 26—28, არამედ 20, 9—16).

გამოფლეთილი აქვს, რის გამოც გადარჩენილი ზემო და ქვემო ნაწილი ერთი-მეორისაგანაა დაშორებული. თუ ოქსფორდის ფურცლის მიხედვით ვიმსჯელებთ და კემბრიჯის ფურცლებზედაც თვითნებულ გვერდზე ოც-ოც სტრიქონს ვივარაუდებთ, მაშინ ისე გამოვა, რომ T-S. 12.183 ფურცელს სრულიად უნდა აკლდეს ზემოთ ორი ან სამი სტრიქონი, ქვემოთ კი, ამის შესაფერისად, ორი ან ერთი. ასე რომ აქ ავად თუ კარგად მოღწეულად უნდა ჩავთვალოთ შემდეგი სტრიქონები: 3—18 (ან 4—19). მეორე ფურცელზე კი (T-S. 12.741) შენახულია შემდეგი სტრიქონები: 1—7 და 17—20, ხოლო სრულიად დაღუპულია სტრიქონები: 8—16. როგორც ამ წერილის ბოლოს დართული ტექსტიდან ჩანს, კემბრიჯის ნაწყვეტების შინაარსია იერ. 12, 10—16. და 29, 9—16. მაგრამ აღნიშნულ მუხლთაგან თითქმის ყველა დაზიანებულია: ზოგი მეტად და ზოგი ნაყლებად.

გამოცემისათვის უნდა შევნიშნო შემდეგი: კაგებში ჩასმულია ის ასოები, რომლებიც ჩამოფლეთილ ნაწილებს გაჰყოლია, ფრჩხილებში კი ის ასოები, რომლებიც არ იკითხება, მაგრამ რომელთა ადგილიც ეტრატზე მოიპოვება.

ხანმეტი იერემიას მოღწეულ ნაწილში ენის მხრივ პირველ ყოვლისა აღსანიშნავია, რომ ხანმეტი ფორმების გვერდით ჰაემეტებიც გვხვდება. ხანმეტებია: ხიყოს 12, 16; 20, 14 და 20, 15; შეხუძლოთ 20, 10; ნუ ხიყოფ(ინ) 20, 14 და ხ(ეს)მინ 20, 16, ხოლო ჰაემეტებია: დაჰიდვა 12, 11; განპირყუნა 12, 11 და პასწავეს 12, 16. ოქსფორდულ ნაწყვეტში, სამაგიეროდ, სულ ხანებია: მოხაქუნდეს 17, 26, ხისმინოთ 17, 27; აღხილოთ 17, 27; აღხუაგზენ 17, 27; შეხიმუსრა 18, 4; ხუნდა 18, 4; ხიყო 18, 5; ხიტყვს 18, 6; ხტყყიდი 18, 7; მოხაქციოს 18, 8 და ხტყოდე 18, 8. ასე რომ სამსავე ფურცელში (ერთს ოქსფორდისაში და ორს კემბრიჯისაში) ოცი მაგალითიდან ¹ ხანმეტია 17, ჰაემეტი კი 3. მასასტადმე, ხანმეტ ფორმათა რიცხვი თითქმის ექვსჯერ სჭარბობს ჰაემეტისას. ასეთი შეფარდების გამო სრულიად ბუნებრივია, რომ ამ ძეგლს ხანმეტი ეწოდოს. ხანმეტ ფორმებთან ერთად ჰაემეტების ხმარება ერთსა და იმავე ძეგლში ალბათ სხვა პალიმფსესტებშიც აღმოჩნდება, ჯერჯერობით კი ასეთი თავისებურებისათვის შეიძლება ხანმეტი ლექციონარი დავიპოვოთ ².

სხვა ფორმათაგან აღსანიშნავია: ძუაალთა 20, 9 (აქ ორი ა ალბათ კალმის შეცთობა არის); შეხუძლოთ 20, 10: ამ ფორმაში სუბიექტისათვის პირგ. პიოია მრ. რიცხვისა, სადაც მოსალოდნელი სუბ. ნიშანი 1. პირისა ვ, მესამე პირის ობიექტური ხანის გავლენით, უბრჯგუდაა ქცეული: „გულის ხმის მყოფელო“-ში 20, 12 კ. ხანად არის ქცეული წინამავალი ხანის გავლენით.

ხანმეტ ფორმებთან ერთად ჰაემეტების ხმარება იერემიას წიგნის უძველეს ქართ. ვერსიაში მეტისმეტად დამახასიათებელია იმ მხრივ, რომ ეს ძეგლი, პალეოგრაფიული ნიშნების მიხედვით, ყველა ხანმეტ ხელნაწერზე ძველი თუ არა, ერთი უძველესთაგანია მაინც. პროფ. რ. ბლეიკს ხანმეტი ძეგლების დართარღების გამო სპეციალ ლიტერატურაში წამოკრილი სადაო. საკითხების გადაწყვეტის მიზნით თან წაუღია სინას მთაზე გამგზავრებისას (1927 წლის

¹ მხედველობაში არაა მიღებული შემდეგი საუკუნეებისათვისაც ჩვეულებრივი „შეხუძლოთ“ 17, 27 და „ხართ“ 18, 6.

² ა. შანიძე, ქართ. ხელნაწერები ვრაცში (კრთილ. უნივ. მოამბე, IX, 324—325).

აპრილში) მშვენივრად შესრულებული ფოტოგრაფიული სურათები ოქსფორდული ნაწყვეტისა და მისი ნაწერი შეუდარებია სინას მთაზე და ულის უძველესი თარიღიანი ხელნაწერის (864 წლის მრავალთავის) ხელთან. ამ შედარებისას, როგილიც მას დიდი დაკვირვებით უწარმოებია, რ. ბლეიკი იმ დასკვნამდე მისულა, რომ ოქსფორდული ხელნაწერი პალიოგრაფიული თვალსაზრისით უძველესია ბევრად უძველესია სინას მთის ხელნაწერზე. მისი ფიქრით, იერეიას ხელნაწერი სანურ მრავალთავთან შედარებით ყოველ შემთხვევაში ერთი საოკონით ადრე უნდა იყოს გადაწერილი, უფრო კი 700 წლის ახლოვო. ამასთანავე იგი დასძინს: შეიძლება თუ არა ამაზე ადრე მისი გადაწერის დროის გადატანა, არ შეიძლება ვთქვა, რაოგანაც შესადარებელი მასალა გვაკლია¹. მე კი მგონია, რომ თამამად შეიძლება კიდევ დახევა ერთი საუკუნით და მისი გადაწერის დროის გადატანა მეექვსე საუკუნის და მოზვიდის მიჯნაზე. ამას უფლებას ვაძლავს იერემიას ნაწერის შთარება მცხეთა-ბოლნის წარწერებთან. ამ წარწერებს, ასოთა მოყვანილობის მხრივ იერემიას ხელნაწერი ყველაზე უფრო ენათესავება, ხოლო ენის ფორმების მხრივ იერემიას ნაწყვეტებმა შეიძლება კიდევაც წააცილონ მცხეთის წარწერებისას, სადაც მერყეობაა: „მეობ ხეყავ“-ის გვერდით „მეობ იყავი“-იც გვხვდება², ე. ი. ისეთი ფორმა, რომელიც ხანის ნაცვლად ჰავსაც კი არ ვაძლავს. ეს ძალიან დამაფიქრებელი ამბავია, როგილიც პრეფიქსული ჰავს პრეველობაზე უფრო მიგვითითებს, ვიდრე ხანისაზე: ჰ აღარაა მკვიდრა, — წარწერის ეპოქაში იგი ან სრულიად იკარგება, ან და ხანათ ქცევით იტარებს თავს დაკარგვისაგან. მეორე მხრით, თუ რომ ხანმეჭ ლექციონარში პრეფიქსული ჰ მხოლოდ ინისა და ენის წინ გვხვდებოდა³, ეს შემთხვევით მოვლენად უნდა იქნეს მიჩნეული, რადგანაც უეჭველად მასზე ადრინდელ ძეგლში, როგორიცაა ჩვენი იერემია, ჰ ანის წინაც მოიპოვება: ჰასწავეს 12, 16.

III

კემბრიჯის ქართულ-ებრაული პალიმფსესის ნაწყვეტების ებრაული ნაწილის შინაარსის გამოსარკვევად მივმართე ჩემს მასწავლებელს აკადემიკოს II. K. Кокшцов-ს ლენინგრადში და თან სურათები გავუგზავნე. მან დიდი ვალი დამიღო და შემატყობინა (8. XII. 1929-ის წერაღში) შემდეგი: „Достоточно было для меня взглянуть на фотографии, чтобы убедиться, что еврейский текст в палеографическом отношении примыкает теснейшим образом к изданному мною в свое время еврейскому тексту Оксфордского палимпсеста⁴. И по содержанию оба текста в самой тесной связи, так как и Кембриджские отрывки T—S. 12.741 и T—S. 12.183 содержат части того же трактата Bābbā-Qammā (именно: T—S. 12.741=части VIII главы, а

¹ ხსენ. თხზ., გ. 372.

² ა. შანიძე, ნაშთები მესამე პირის ობიექტური პრეფიქსის კმარების კომენტების წინ ქართ. ზმნებში (ტფ. უნ. მოამბე, II, 268).

³ ა. შანიძე, ქართ. ხელნაწერები გრაცში, ტ. უ. მ. IX, 324.

⁴ ЗВО, XI.

Т—S. 12.183—части IX главы) Иерусалимского Талмуда, другие части которого находятся в оксфордском палимсиесте. Я несколько не удивляюсь, если ближайшее расследование присланных Вами фотографий со стороны содержания установит, что оксфордские и кембриджские отрывки из трактата *Bābbā-Qamṭā* Иерусалимского Талмуда являются продолжением друг друга. К сожалению, я в настоящее время болен. Я не могу поэтому сам установить в точности содержание всех отрывков, т. е. каким именно частям печатанного текста Иерус. Талмуда они собственно отвечают. Я попрошу это сделать моего бывшего ученика, окончившего недавно Университет по гебраистике А. Я. Борисова и результаты его сличения, после собственной проверки, сообщу Вам незамедлительно. მართლაც, რომცხედნმე დღის შემდეგ მივიღე მეორე წერილი (14. XII. 1929-ის თარიღით), სიდაც დაწვრილებით არაა განხილული ნაწევრების შესახებ: „Высказанные мною в последнем письме предположения относительно обоих кембрижских отрывков из Иерус. Талмуда вполне оправдались. Кембриджские и оксфордские отрывки действительно служат продолжением друг друга. Благодаря детальному расследованию кембрижских отрывков, произведенному по моей просьбе нашим молодым гебраистом, моим бывшим учеником А. Я. Борисовым, удалось установить, что кембриджские и оксфордские отрывки идут подряд: одни за другими и дают непрерывный текст трактата *Bābbā-Qamṭā* Иерусалимского Талмуда, f. 4d—6d, в следующем порядке:

V.-Q., f. 4d—5a=Cambr. T—S. 12.183, f. 1a—1b.

V. Q., f. 5a—5c	$\left\{ \begin{array}{l} \text{Oxf. MS. Georg. c. 1, f. 1a (в моем изд., табл. I,} \\ \text{левая страница);} \\ \text{Oxf. MS. Georg. c. 1, f. 1b (в моем изд., табл. II,} \\ \text{правая страница).} \end{array} \right.$
-----------------	---

V.-Q., f. 5c—5d=Cambr. T—S. 12.741, f. 1a—1b;

V.-Q., f. 5d—6b=Cambr. T—S. 12.741, f. 2a—2b;

V.-Q., f. 6b—6c	$\left\{ \begin{array}{l} \text{Oxf. MS. Georg. c. 1, f. 2a (в моем изд., табл. II,} \\ \text{левая страница);} \\ \text{Oxf. MS. Georg. c. 1, f. 2b (в моем изд., табл. I,} \\ \text{прав. стран.);} \end{array} \right.$
-----------------	--

V.-Q., f. 6c—6d=Cambr. T—S. 12.183, f. 2a—2b.

Таким образом, оксфордские листки в сложенном виде обхватывали с обеих сторон кембриджские листки T—S. 12.741, а кембриджские листки T—S. 12.183, в свою очередь, в сложенном виде, обхватывали с обеих сторон оба оксфордских листка. И те и другие несомненно составляют части одной и той же первоначально грузинской рукописи большо-

го формата (in fol.). Интересно было бы теперь разыскать парижские и франкфуртские листки того же грузинско-еврейского палимпсеста. Я думаю, что некоторые листы могли попасть в Bibliothèque Nationale в Париже и хорошо было бы навести там у кого-либо справки. Я с своей стороны попытаюсь навести справки у еврейских ученых касательно нахождения частей этого грузинско-еврейского палимпсеста (или других грузинско-еврейских рукописей из Каирской генизы) во Франкфурте и Берлине“.

IV

ბრიტანიის მუზეუმში Or. 6581 ნომრით დაცულ სამ პაწაწა ნაგლეჯს შორის ქართულსათვის საყურადღებოა ერთი (ამასთან დართულ სურათზე შუახე მოთავსებული), რომელიც დაფარულია ქართულ-ებრაული ტექსტით. იგიც თითქო ნაწილი უნდა იყოს ხანმეტი იერემიისა, მაგრამ იმის გამორკვევა ძალიან ძნელია, თუ რომელი ადგილია, რადგანაც ორიოდ სიტყვა-და იკითხება. მუზეუმთან გამორკვეტილ სურათზე გვიჩინად ჩანს:

ცალ მხარეს:

ყოდი მ

ხ(უ)უზმ

მეორე მხარეს:

ხემი დ [ხ]

კულის

ეს არის და ეს¹.

ამ ნაწყვეტების ებრაული ტექსტის შესახებ აკად. II. К. Кочков-იწერდა: «Что касается фрагментов Британского Музея, то они, повидимому, содержат другой еврейский текст. В частности, отмеченные мною листами 1a и 1b (ეს არის ყველაზე დიდი ნაგლეჯი, რომლის პირვანდელი ტექსტი ქართული კი არ არის, არამედ, უორდროპის აღწერილობის თანახმად, პალესტინური სირიული), содержит часть гомилетического толкования на книгу Бытия, известного под названием Midrasch Bereschith-Rabbā, а именно, f. 1a содержит гл. LVI § 4-5, a f. 1b — гл. LVI § 7-9 названного мидраша. Установить принадлежность двух других фрагментов, в виду слишком незначительного размера их, для меня представляется затруднительным. По почерку все три фрагмента Брит. Музея, на мой взгляд, также отличаются от кембриджских и оксфордских листков.

¹ უორდროპის ასე წაუკითხავს:

ცალ მხარეს { დ. მ.
აქ]მ

მეორე მხარეს { ეი. დ(ა)
(?) ყოვლის
9

V

ეგვიპტეში ნაპოვნისა და ამჟამად ოქსფორდსა და კემბრიჯში დაცულის იერემია წინასწარმეტყველის ქართული თარგმანის ნაწყვეტების მიხედვით შეიძლება შემდეგი დავასკვნათ: ქართული ხელნაწერი, რომელსაც ერთ დროს ოქსფორდ-კემბრიჯის ფურცლები ჰკუთვნებია, თავის დროზე მთლიანი ტექსტი უნდა ყოფილიყო წინასწარმეტყველებისა, ვინაიდან გვაქვს: 12, 10—16 (კემბრ.). 17, 26 — 18, 8 (ოქსფ.) და 20, 9—16 (კემბრ.). ასე რომ შევიღვე საუკუნის დასაწყისში იერემიას წიგნი ქართულად ნათარგმნი ყოფილა უკვე. ძნელია იმის თქმა, არსებობდა იგი როგორც ცალკე წიგნი, თუ შედიოდა, სხვა წინასწარმეტყველებთან ერთად, ძველი აღთქმის კრებულში. პირდაპირ საკვირველია მისი ბედი: ქართული წიგნი, დაწერილი დაახლოვებით მეექვსე საუკუნისა და მეშვიდის სახლვარზე და ხმარებული, როგორც ჩანს, აღმოსავლეთში, ალბათ იერუსალიმში, მეთერთმეტე საუკუნეში დაუხვევიათ და საწერ მასალად გამოუყენებიათ ებრაელებს-თალმუდისათვის. მისი მერმინდელი ისტორიიდან ის-ლა ვიცით, რომ მე-19 საუკუნის მიწურულში იგი აღმოუჩენიათ კაიროს სინაგოგის გენიზაში¹. ერთ ფურცელს, იერუსალიმზე გამოვლით, ოქსფორდამდე მიუღწევია, ხოლო ორი ფურცელი კემბრიჯის უნივერსიტეტის ბიბლიოთეკისათვის შეუძენიათ. აღმოჩნდება თუ არა დანარჩენი ნაწილები პარიზში, ფრანკფურტში თუ სხვაგან, როგორც ამაზე მითითებულია აკად. პ. კოკოვცოვის წერილში, არ ვიცით, თუმცა კი ძალიან შესაძლებელია, როგორც ამას გვაფიქრებინებს ის ვარეშობა, რომ ერთი პატარა ნაგლეჯი ქართ.-ებრაული პალიმესტისა ლონდონშიც მისულა, ბრიტანიის მუზეუმში². ამიტომ სრულიად ბუნებრივი იყო, რომ პროფ. E. H. Minns-ს ჩემთან მოწერილს ერთს წერილში მოჰგონებოდა ტერენციან მავრის ცნობილი სიტყვები: *Habent sua fata libelli!*

¹ გენიზა, აკად. პ. კოკოვცოვით, ებრაული ტერმინია და ნიშნავს სინაგოგის საწყობს ძველი ხელნაწერებისას, უმთავრესად ბიბლიისას. აქ მოხსენებული გენიზა ყოფილა ახლანდელ ძველ კაიროში (ძველ ფუსტათში) ძველებურ სინაგოგასთან, რომელიც ეხლა გადაკეთებულია და რომელსაც ძველად, უკვე XI—XII საუკუნეთა დოკუმენტებში, ჰრქმევია პალესტინელთ სინაგოგა. ამ სინაგოგით განსაკუთრებულად მოქონდათ თავი უკანასკნელ ხანებამდე კაიროელ ებრაელებს (И. Коковцов, Новый еврейский документ о казарах и казаро-русско-византийских отношениях в X веке: Ж. М. Н. II, 1913, ноябрь, стр. 150).

² კაიროს გენიზის ხელნაწერთა მთავარი ნაწილი მოხვედრილა კემბრიჯის უნივერსიტეტის ბიბლიოთეკასა და ოქსფორდის ბოდლეიანაში, სადაც პირველ ნაწყვეტებს აღნიშნული გენიზისას უკვე 1890 წელს დაუწყია მიღენა. 1906 წ. ბოდლეიანას ჰქონია უკვე 2675 ნაწყვეტი ხელნაწერებისა კაიროს განთქმული გენიზიდან. დანარჩენი ნაწილი გენიზის ხელნაწერებისა, წასულ-წამოსულა ლონდონში, პარიზში, ფრანკფურტში და ევროპისა და ამერიკის სხვა ცენტრებში (И. Коковцов, op. cit., p. 151).

იერ. XII, 10—16

		1		
		2		
ქ		3	Univ. Lib.	
			Cambridge	
[4	T—S. 12.183	
		5		
11	რად და უკა	6		
	ლად დაჭიდვა	7		
	უხინოდ ႁ [ა] რ	8	[დახ]	13
	საწუმ [ედ] ელად	9	თეს [ეთ] იუქლი	
	ხე [მ] თუხ განჭირ	10	დ [ა] ეკალი მოიმ	
	ეუნა განრ	11	ამთ [ნაწილნი]	
	ეუნით ე . ქუე	12	მათ [ნ] ი [არა]	
	ენად: რ არა	13	სა [რგებელ ხე]	
	ვინ არს ეაცი რს	14	ე [ვსენ მათ]	
	მცა დაიდვა	15	გრცხ [უენოდენ]	
	გულისა თუსსა	16		
12	ელ [ნ] ა [..] ი ბლსა	17		
	ვალს [ა] უდაბ	18		
	ნო [სა] სა [მოუი]	19		
	დე [ს საარ?]	20		

24

[აბა ეს]ერს ძე
 [აღვისუნ]ე
 [იგინი ძუ]ეფა
 [ნისაგან მ]ათ[ისა]
 [და სახლი ი]უ
 [დადს]ი [კამ]ო
 [ვიუქ]ანო

16

- 1
- 2
- 3 [დავანკუ]ღ^რ
- 4 |ო თუთოე|
- 5 ული სამკუდ
- 6 რებელსა თუნი
- 7 სა და კა(ა)დ
- 8 კა(ა)დ[ი] ძუეფა
- 9 ნასა თუხსა
- 10 ღ^ა ხიეოს უ
- 11 ვუეთუ სწავ
- 12 ღით ისწაონ
- 13 კსად ერისა
- 14 ხეძინად: და
- 15 ფუფვიდენ სა
- 16 ხელსა [ნ]ემ[ს]ა
- 17 ცხოვ[ელ] ანს
- 18 [ო]ი ვ[ან] [იგი] მას
- 19 [წ]ავეს [ერს]ა
- 20

16

იერ. XX, 9-16

9 ვა (ვეცხლი აღვსე
 ბული შემწუე
 ღი მუხალთა
 ხემთა და და
 [] ნ]

1 მას და მოვიღ [ათ]
 2 შურის გებ. [ა] ე
 3 წნი მისგა [ნ]
 4 და ონი ხემთ [ანა] 11
 5 ვა მბრძო [ღ] ი,
 6 მ [ღიერ] ამის
 7 [თვს] ვდეს^(*)
 8
 9
 10

Univ. Lib.

Cambridge

T-S. 12.741

14

10

[] ი მდ^(*)
 [] ვასა მის
 სა (ათეს წ თუ
 და შეხუძლოთ

15
 16
 17
 18
 19
 20

17 **მ** ო მალთა [ო] 12
 18 გამომ [ც] დე [ლო]
 19 სიმართლის [აო]
 20 გულის ხმის შეო

[უ] ელო გულინა 1 მშუა შე დედა

[დ] ა თ [ი] რკუქელ 2 მან ჩემძან

[თაო] შესილამ 3 ნუ სიუოუ (ინ)

[ცა] შურის გე 4 სალოცველ წუ [ე]

15

ბა [დ] მათი შენ 5 [ულ] სიუაუნ

გან რ შე [ნ] და 6

შიპარ [თ] 7

8

9

10

11

12

13

14

14

15

16

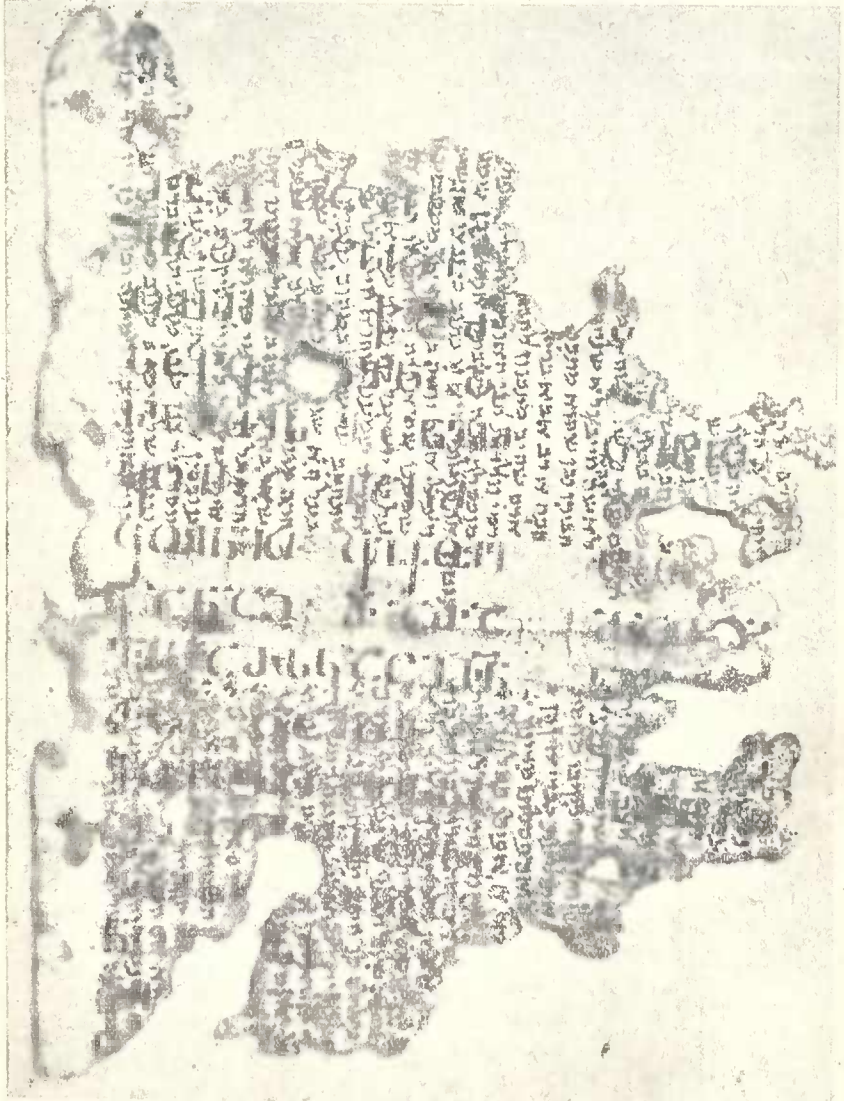
16

[წე] ულ სიუაუნ 17 ა [რ] ა შე [ინ] ა [ნა]

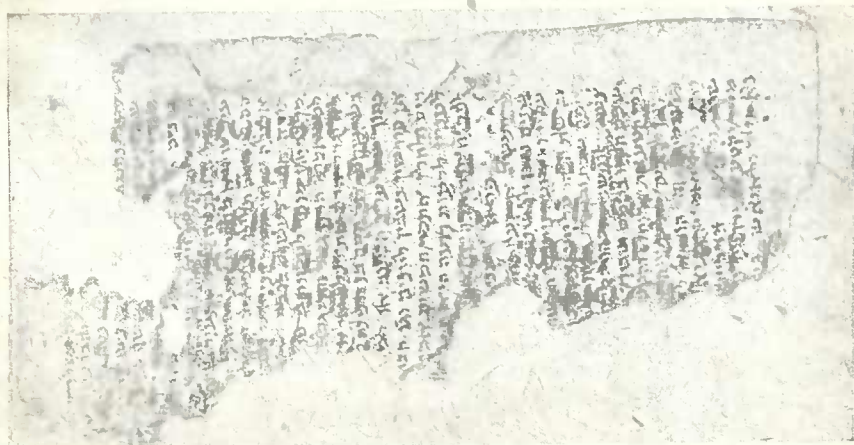
[დღ] იგი რ ლსა 18 ხ [ე] სძინ და [ლა] დე]

[სუ] ევ დღესა 19 ბაე განთიად

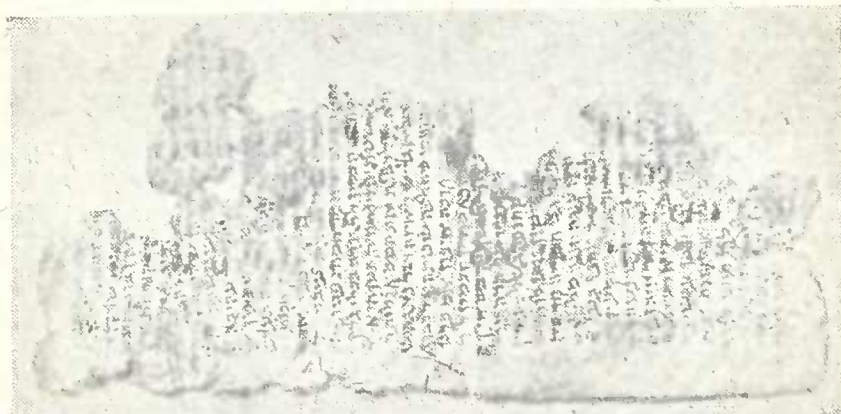
მას რ ლსა 20 და ვალაღება [დ]

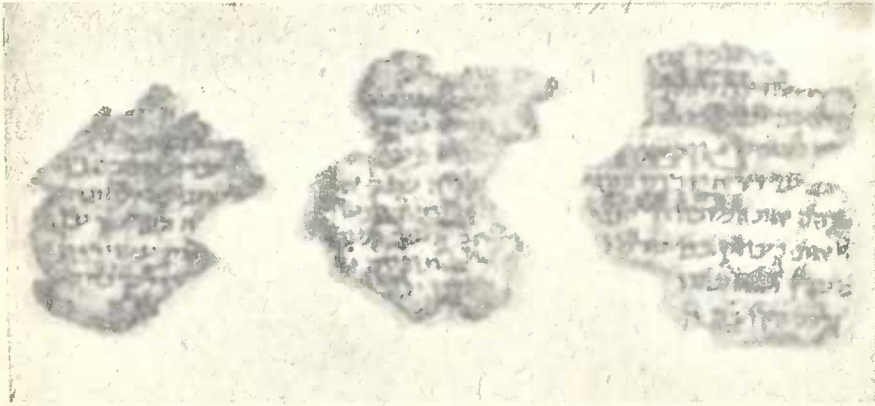

Univ. Lib. Cambridge 12.183

Univ. Lib.
Cambridge
T-S. 12.741

ბრიტ. მუზეუმი, Ot. 6581

პ. ს. ნარკვევი დაწერილია 1929 წელს. იგი აწყობილიც იყო კრებულისათვის, რომელიც ტფილისის სახ. უნივერსიტეტს უნდა გამოეცა 1930 წ. კრებული არ გამოსულა. გავიდა ხანი.

ამასობაში დაიბეჭდა პროფ. რ. ბლეიკის ორი ნაშრომი: 1) Catalogue of the Georgian Manuscripts in the Cambridge University Library და 2) Khanmeti Palimpsest Fragments of the Old Georgian Version of Jeremiah (Harvard Theol. Review, Vol. XXV, July, 1932, No. 3). გამოცემას ღართელი აქვს მშვენიერად შესრულებული სურათები კემბრიჯული ნაწყვეტების ოთხივე გვერდისა. როგორც ბლეიკის ნაშრომიდან ჩანს (გვ. 225, შენიშვნა), პალიმფესტის ებრაული ტექსტი კემბრიჯის ნაწყვეტებისა გამოცემული ჰქონია L. Ginzberg-ს: Yerushalimi Fragments from the Genizah (ებრაულად), New York 1909, pp. 242—244.

პროფ. ბლეიკი ტექსტს აქა-იქ სხვაგვარად კითხულობს, ვიდრე მე. აღვნიშნოთ ზოგიერთი განსხვავებანი (B=Blake):

XII, 11 დაჰიდვა| და ჰიდვა B; განჰირყუნა| განგირყუნა B; გულსა თვსსა| გულსა თვსა B; 15 (თვთოე)ული... ოგნი B; 16 ჰასწავეს| ასწავეს B; XX, 17 ვა მბრძოლი| ვა მ.მო,ი B და სხვ. ამიტომ საჭიროდ დავინახე, რომ ხელახლა გამოეცა უადრესად მნიშვნელოვანი ძეგლი. ოღონდ სურათები ოთხის ნაცვლად მხოლოდ ორი გვერდისა მოვიყვანე, სამაგიეროდ დავურთე ბრიტანიის მუზეუმის ნათელეთის სურათი.

14. X 1937

Corrigenda

33,2 удмелюсь
— 8: печатанндо

უდმელუს
печатного

მთიულურის თავისებურებანი

მთიულეთი მდებარეობს არაგვის ხეობაში; მღეთის — თემში არაგვის ხეობის გარდა — მთიულთა სოფლები კადას-ს ხევშიცაა, ფასანაურის თემში — კანდო-ს ხევშიც. ჩვენი მასალების მეტი წილი ჩაწერილია სოფ. მღეთეში, სოფ. ქვეშეთში, სოფ. ყველაანთ-კარში (სამივე არაგვის ხეობაშია, სამხედრო გზასთან). მცირეოდენი მასალა კანდოს ხევშიც გვაქვს მოპოებული. კადას ხევში მუშაობის შესაძლებლობა ჩვენ არ მოგვეცა, რაც გვზღუდავს მთიულურის შესახებ მსჯელობისას: აქ წარმოდგენილია მთიულურის ზოგადი დახასიათება და მას წინასწარი ცნობის ხასიათი აქვს.

ფონეტიკური მოვლენები. მთიულურის ბგერითი შედგენილობისათვის და-მახასიათებელია კ, ჯ და ჰ/ხ. ქონა.

კ ბგერა მთის ყველა კილოს (მოხეურს, ხევსურულს, ფშაურს, თუშურს) აქვს დაცული; ბარში, აღმოსავლეთ საქართველოში, ეს ბგერა გვხვდება ქიზიყურში, ინგილოურში; შერჩენიათ ეს ბგერა მეჩვიდმეტე საუკუნეში კახეთიდან აყრილ და.ფერიედანში გადასახლებულ ქართველებს¹ (ეს მოწმობს, რომ იმ ხანებში კახურშიაც იხმარებოდა ეს ბგერა).

მთიულურში კ ბგერა გვხვდება იმავე სიტყვებში, სადაც მას ძვ. ქართულიც ხმარობს: მუკლი, მქარი და მქარე, ფეკი, კევი, კმელი, კმა, კმალი, კელი და აქედან ნაწარმოები სიტყვები; კელმწიფე, საკელმწიფო, მოკელი...

უნდა აღინიშნოს, რომ ჩვეულებრივად მთიულის გამოთქმაში ეს ბგერა მკვეთრად გამოირჩევა ხ ბგერისაგან, მაგრამ ზოგის ლაპარაკში ასეთი განსხვავება არ იგრძნობა და საგანგებო გულის ყური უშდა მიადევნოს კაცმა. რომ ეს ბგერა ჩვეულებრივი ხ ბგერისაგან გაარჩიოს. საფიქრებელია, რომ ამ შემთხვევაში ბარის მეტყველება — ქართლისა — ახდენს გავლენას. ბართან ურთიერთობა დღითი-დღე უფრო ცხოველი ხდება და გავლენაც, ალბათ, თანდათან უფრო გაძლიერდება.

ბგერა ჯ დასუსტებული ი-ა, და მას მთიულური იყენებს სახელობითის ნიშნად ხმოვნებზე დაბოლოებულ ფუძეებთან: სიჰმარაჟ, ბილიკაჟ, ფეკლოლობაჟ (სხვა მავალითები იხ. მორფოლ., სახელთა ბრუნება)...

1 ნ. ავტორის „ფერიედნულის მთავარი თავისებურებანი“: ტფილ. უნივერს. მოამბე, ტ. VII, გვ. 199.

გარდამავალი ბგერა ჰ/ჟ ტოვებს რთული ბგერის შთაბეჭდილებას; გამოყენებულია ზმნაში პრეფიქსად (ამ პრეფიქსის შესახებ ნ. მორფოლ., ზმნის უღვლილ.); ამ ბგერის ხმარების ნიმუშები გვაქვს სიტყვებში: მოჰ/ჟკლავს, მოჰ/ჟყავს, დაჰ/ჟძახით; მოჰ/სჭრა, გაჰ/სჭრეს, მოჰ/სდევს... ასეთი შემთხვევები ხშირი არაა.

სანამ ფონეტიკურ პროცესთა განხილვაზე გადავიდოდეთ, მახვილის საკითხი უნდა გაეითვალისწინოთ. მახვილი მთიულურს ორგვარი აქვს: დინამიკური და ტონური. პირველის ბუნება-თვისებაცა და ადგილიც თითქმის ისეთივეა, როგორც ბარის სხვა კილოებში; მეორე—ჩვეულებრივად ბოლოდან მეორე მარცვალს ხვდება და სათანადო ხმოვნის გრძლად გამოთქმას იწვევს. დინამიკური მახვილი ამჟამად გაბატონებულია, ტონურა—მილეულა და მხოლოდ გარკვეულ პირობებში გარკვეულ პირებთან (მოხუცების მეტყველებაში...) იჩენს თავს¹.

ფონეტიკური პროცესებიდან აღსანიშნავია:

დასაწყისში და თანხმოვნის შემდეგ ვა — ო. ამის მაგალითებია: ხოი — ხოვი — ხვაი... საფქოვი — საფქვაი... კოლი — კუალი... ჯორი — ჯვარი... თოლი — თუალი... ცხორი — ცხვარი... ყინო — ყინვა... სეტყო — სეტყვა... მარცოლი — მარცვალი... ყოილი — ყოვილი — ყვაილი... ზოი — ზოვი — ზვაი... ქობი — ქვაბი... სამზლორი — სამზლვარი... საყორელი — საყვარელი... სხო — სხვა... წინადადებებში: ქერი¹ მაგარი საჭმელია: ხოი აქ... საფქოვი ქათმებმა არ დამიღუპონ... უნდა დაყარო ფული შეძლების კოლზე და... დაიწერნ ჯორსა, გამოვლენ გარეთა... ჯორის საწერი... ის ჯარი სულ დამბრძალა, თოლი ვერ გაუხელია... ამ ჯარს თოლები აუხილე... შენ აქ შემოუშვო ცხორიო... მე ცხორი არა მყავ... შთორიან ღამეში ათითუთხმეტი (მგელი) ერთად დადიოდა... არც სეტყო აშინებს (ქერს), არც ყინო... ამ ქორის სიტყოს დასაჯვრისნი ვართო... ქმარი ბოლოს იმ სიტყოზე წასულიყო... დარჩა ორი მარცოლი კიდავ... ყოილები წითლად-ყვითლად წყალმა წაიღო... ერთი ნაღობი მოკლეს და ჩაყარეს ქობში... სწორად ჩამოდის იმის სამზლორი... ბეჟან არის ერეენელი საყორელი გივის შვილი... სხომ მაჩუქვა... სხო სრო მივცე...

მთლიან სიტყვებში ვა უცვლელად რჩება: ხვალ, რვა, ქვა, ულვაში, გირვანქა, მარხვა... ..დღეს დაგლიო, ხვალ რაღა ვქნაო, ხვალ დაგლიო, — ხვალე — ზედაო... ერთი მარლის ქვა გამოუგზავნია... დეხვივინენ ქვასა., რვა ჩანები ოცდარვაგირვანქიანი იყო...

ვა- კომპლექსის ო-დ ქცევისათვის წინაპირობას ვ- ბგერის ფონეტიკური თვისება უნდა წარმოადგენდეს: ვ- ასოთი აღნაშნული ბგერა ქართულში თანხმოვნების შემდეგ ჩვეულებრივ არსებითად წყევლაგისმიერია და მხოლოდ ხმოვანთა შორის იხრება ის კბილბაგისმიერობისაკენ (შდრ. „კვალი“—„ივანე“...).

ძველს ქართულში უ იწერებოდა ბევრგან იქ, სადაც ახალი ქართული ვ-ს იყენებს: კუერთხი, შუენიერი, გუამი, კუალი, სხუა...

¹ დაწვრილებით ამის შესახებ ნ. ავტორისავე: „გრძელი ხმოვნები მთიულურში“, ტფილ. სახელმწ. უნივერსიტეტის მოამბე, ტ. 17, გვ. 333—348. იქვე—სათანადო მაგალითები.

ანტონ კათალიკოზის სალიტერატურო სკოლა ცდილობდა გაერჩია ვ და უ—უმარცვლო უ, მაგრამ ამოდ: გასული საუკუნის მესამო.ე წლებში ზედმეტ ასოთა რიცხვში უ-ც მოყვა. საინტერესოა, როგორ ასაბუთებდა ახალი სალიტერატურო ქართულისათვის მებრძოლი ილია ჭავჭავაძე უ (უ ბ-ჯგუს) ზედმეტობას: „უ-ზედ ბევრჯელ მქონია ლაპ რაკი სხვადასხვა პირთან. ზოგს უთქვამს, უნდა გადაიგდოსო, ზოგს:—უნდა დარჩესო, თუ¹ცა არც ერთ მათგანს ცხ.დათ არ დაუმტკიცებია თ ვისი აზრი, მაგრამ მე იმათ ლაპარაკიდგან ეს საუგებლობა გამოვიტანე, რომ ეგ ასო, მართლა თუ უფარვისია, გადაიგდოს, როგორც უსაპირო, რადგანაც, ჩვენი ანბანი უფრო გამარტივდებოდა და მარტულწერა გაადვილდებოდა. ჩემის ფიქრით მაგის თანასწორ ხმოვანი ასო (sic! ა. ჩ.) გვაქვს ჩვენ: „ვ“. თუმცა ამბობენ, რომ სადაც „ე“ იხმარება იქ უ—არაო, იმიტომ, რომ უ-თი¹ ნახევარ ვ-ი გამოირქმისო, ესე ი ი, უ-ს და ვ-ს რაღაც შუა ხმათაო; მაგრამ მე ვფიქრობ, რომ, როგორც უ, ისე ვ გამოთქმაში ერთი ერთმანეთსა ჰგვანან დ არაფრით განსხვავდებიან იმიტომ, რომ, სადაც უ-თია ხმარებული, იქ უ ვ-ათ ისმის და, სადაც ვ-ნია ხმარებული, იქ ვ-ნი უ-თად ისმის. მაგალითად, „ვითარი“, სადაც უ-ს არა ემარობენ. სწორედ რომ გამოსთქვას კ.ცმა და არა დაძალებით, „ვ“ უ-სავით გამოვა; თუ ვინმე მაგრათ და ნტკიცედ გამოსთქვამს, ის ორს ვ-სა ხმარობს და არა ერთსა; აქედამა ჩე-ნის ფიქრითა ჰსჩანს, რომ ამ თანასწორ ხმოვან ასოთა შორის ან ერთია მეტი ან მეორეა; მე უფრო „უ“ მგონია მეტი, რადგანაც, როგორც უ-ის ხმარებაშია, ისე ვ-ს ხმარებაში უფრო ვ-ნი ისმის, ვიდრე რაიმე ხმა. მერე უ იქ იხმარება, სადაც ვ-ს უხმო ასო შეხვდება ხოლმე და ეგ ორი უხმო ასო ერთათაა გამოსათქმელი“...²

ზოგს შინაგან წინააღმდეგობას რომ თავი დავანებოთ, სწორია ძირითადი აზრი, რომელსაც ილია ჭავჭავაძე ამ ბგერათა შესახებ გამოთქვამს; ვ და უ-ს გამოიჯვნა შეუძლებელია (თუმცა სხვადასხვა კომპლექსებში ვ ბგერა ერთი და იმ.ვე ფონეტიკური ღირებულებისა არ არის!).

ძვ ქართულში ვ—ბგერა გარკვეულ შემთხვევებში იხმარებოდა; საფიქრებელია, რომ სათანადო ბგერა ფონეტიკურად ყველა ამ შემთხვევაში ერთნაირი არ იყო: ორიოვრაფიული ტრადიცია, ალბათ, აქ გარკვეულ როლს თამაშობდა. და მინც: უმარცვლო უ და ვ-ის ხმარების შემთხვევები ზუსტად განსაზღვრული იყო³.

საგულისხმოა, რომ ვა — ო მთიულურში მეტწილად იქა გვაქვს, სადაც ძვ. ქართულში —უა-ს ვხვდებით (უმარცვლო უ+ა): თუალი, ჯუარი, კუალი, ქუაბი, სხუა... ქვა, რვა, ხვალ... ძვ. ქართულში ვ-ნით იწერება და მთიულურშიც უცვლელად გვაქვს...

ამგვარად: ყოველგვარი ვა კვ არ უნდა გვაძლევდეს მთიულურში ო-ს, არამედ წყვილბაგისმიერობისაქენ უფრო გადანაზრელი ვ+ა...

¹ ე. ი. უ ბრჯგუთი.—ა. ჩ.

² ნ. „კრიტიკული წერილები“, ტფილ. 1909, გამოც. წ. კ. გამავრც. საზ., გვ. 48-49.

³ ზოგი სიტყვის (მაგალ. წარიყვანეს || წარიყუნანეს, იყენეს || იყუნეს) დაწერილობაში ერთგვარი რყევა შეიძლება მხედველობაში არ მივიღოთ.

რით აიხსნება პარალელური ფორმების არსებობა: ჯორი || ჯვარი, გორი || გვარი, თოლი და თვალები, სიტყო || სიტყვა... (გვარი, ჯვარი... იშვიათად, მაგრამ მაინც გვხვდება). ამგვარი ფორმები გარეშე გავლენას უნდა მიეწეროს: მათი ხმარება შემჩნეულია ისეთი პირების მეტყველებაში, რომელნიც წიგნისა და სკოლის გავლენას განიცდიან ანდა ბარში (ქართლში) არიან ნამყოფი.

ვა კომპლექსი ზმნებშიაც წარმოდგენილია ო-თი, თუმცა აქ მეტ სიჭრელესთან გვაქვს საქმე:

გოქ (=გვაქვს), დაგოვიწყა, გოდღევენ, გოკდევინებენ, გოსწავლის, ვაცომთ, თქო, უთქომ, დაფქოვს, დაუდო, ვსო, ჩაუცომ, გადაუშო, ამოუშო, გადუსო, ჩაუსომ...

მეორე მხრით: გაუძღვა, დაარქვა, წაართვა, ჩაუსვა... (მოიყვანა; დაწვა, ვაწვალბთ... და მსგავსი მაგალითები მხედველობაში არ მიიღება: აქ ძვ. ქართულში -ვა გვქონდა და არა -უა, როგორც ზემოხსენებულ შემთხვევებში.

ვა — ო: არსადა გოქ... სუყველაყა დაგოვიწყა... არ გოდღევენ, ქირას გოკდევინებენ... გოსწავლის ჩვენ... დამ თქო... მოსულა შინა და უთქომ... იმას ვიცომთ... ჩქარ დაფქოვს... დაუდო ურემზე... ამოუშო გმირები გივმა... არ გადაუშოო...

ვა რჩება: ამიტომ სამ ტევან ჰაბუკი დაარქვა... სიხმარასაც ეს ედვა გულში... წაართვა კოკა... ჩაუსვა ერთი თოლი...

ცალკე განხილვის ღირსია ორი მაგალითი: გადმოიყონა¹ (=გადმოიყვანა), შთორ (=მთავარ...). ორსავე მაგალითში ეს ო ტონური მახვილის მატარებელია და ამ უკანასკნელს უნდა ედვას წილი მიღებულ ცვლილებაში: ხმოვანთა შორის მოქცეული ვ (მთავარ) ამ მახვილის ზეგავლენით დაიჩრდილა და ხმოვნებთან ერთად ო მოგვცა; ხმოვნის შემდეგ ვა ო-ს ვერ მოგვცემდა, თუ არ მახვილის გავლენა!

ეს მაგალითი საკითხს სვამს: ვა — ო პროცესში ვ ბგერის თვისების გარდა ხომ არ თამაშობს ტონური მახვილიც გარკვეულ როლს?

ამ საკითხს საგანგებო შესწავლა სჭირდება სხვა კილოების მასალებს მიხედვითაც. აქ კი შეიძლება დავასკვნათ: მთიოლურისათვის დამახასიათებელია ვა — ო; ვ ამ შემთხვევაში არსებითად წყვილბაგისმიერი ბგერაა, უმეტეს შემთხვევაში სათანადო მაგალითები ძვ. ქართულში უმარცვლო უ-თი იწერება. ვა — ო, თუ სიტყვის დასაწყისშია. (თავკიდური ვა- კომპლექსი) ანდა სიტყვის შიგნი თანხმოვნის შემდეგ².

¹ შვად აწყობილი ხმოვანი ტონურ მახვილს ატარებს. და გრძელი ხმოვნის შთაბეჭდილებას ტოვებს.

² ვ ბგერასთან სხვადასხვა კომპლექსებში გარკვეული ცვლილებებია დაკავშირებული ნაწილობრივ ქართულში, უფრო კახურში, ქიზიურში, ინგილოურში და განსაკუთრებით ფერეიდნულში. ნ. ვ. თოფურია: „ქართლური“ (კრებ. არილი, ტფილ. 1925, გვ. 138), მ. ჯანაშვილი: „საინგილო“ (ძვ. საქართველო, ტ. II, ტფილ., 1910-12, ნაწ. IV, გვ. 63-65); ჩვენი: „გარე-კახეთი დიალექტოლოგიურად“ (არილი, გვ. 63-65), „ფერეიდნულის მთავარი თავისებურებანი“ (ტფილ. უნივერ. მოამბე, ტ. VII, გვ. 208-10). აგრეთვე სპეციალური წერილი: „ვინის რეფლექსები ფერეიდნულში“ — უტრ. „ჩვენი მეცნიერება“, 1923, № 5.

ოვი—ოი: მოიდა (=მოვიდა), ჩვენ მოიტანეთ (=მოვიტანეთ), მე ამოიდე (=ამოვიდე), მე შემოიარე (=შემოვიარე), მე წამოილე (=წამოვილე)...
ხოი — ხოვი — ხვაი... ზოი — ზოვი — ზვაი... ყოილი — ყოვილი — ყვაილი...

ეს პროცესი დადასტურებულია გარე და შიგნი-კახურში, ქიზიყურში, ინგილოურსა და ფერეიდულში (იხ. ნაჩვენები ლიტერატურა).

ქართლურს მეტყველებაში ამ პროცესს ადგილი არა აქვს. ბარის (ქართლის) ზეგავლენას უნდა მიეწეროს რამდენიმე შემთხვევა -ოვი კომპლექსის ხმარებისა: ამოვირჩიეთ, ამოვიყვანეთ, გამოვიჭრით, მოვიხილეთ, მოვიდენ. პირველი ოთხი მაგალითი თითო ჯერ გვხვდება, უკანასკნელი (მოვიდენ)—არა ერთგზის.

ოვა—ოა... სპორადულად გვაქვს; საძრარი, მოარდნილ, წამოალ... ჩვეულებრივად ოვა კომპლექსი შენახულია უცვლელად: მოვა, გამოვართმევ, მოვაშორებ, ვასათხოვარი, მოვატანიეთ...

ამ კომპლექსში ვ-ს დაკარგვის შემთხვევები საგულისხმოა მომავალი განვითარების თვალსაზრისით: ცნობილია, რომ ამ პროცესის შემდგომი განვითარების შედეგია—უა (ოვა → ოა → უა), რასაც გურულში ფართო ვასაქანი აქვს: მუა, გამუართმევ, მუაშორებ, ვასათხუარი... და სხვ.

ოა — უა ჩვეულებრივია მთიულურშიც სიტყვის ბოლოს: ლაღა (-ლაღა), ვანუა (-ვანა), გიგუა (-გიგა), მარტუამ (-მარტოამ): აქ ყველგან ბოლოკიდურ ო-ს კნინობითობის -ა ერთვის.

ვ-ს წყვილბაგისნიერობის თვალსაზრისით დამახასიათებელია მისი შენაცვლება -მ-სთან: დაჰკრამ, უტანჯამთ, დაგკოცამთ, ვთესამთ (ერთხელ: ვთესავთ!), მითომ, მსკულევიანი (=ვარსკლავიანი), მიწრო (=ვიწრო)...

ეს უკანასკნელი სიტყვა ძვ. ქართულში მოცემულია „იწროს“-ს სახით (მეგრულში წყორედ ამ სახითაა ეს სიტყვა დაცული, ოლონდ წ-ს წინ -ნ- არის განვითარებული: ონ წრო); შემდეგ განვითარდა თავკიდური ვ: ვ-იწრო; მთიულურში ვ-ს შეენაცვლა მ: მივილეთ მიწრო... იწრო—ვიწრო—მიწრო...

შენაცვლების სხვა შემთხვევებიდან აღსანიშნავია:

მ—ნ: ბლონათ (ბლომათ), ყანირი (ყამირი), მარიანობისთვე (მარიამობისთვე), ნიგუზალი (მუგუზალი)...

ნ—მ: საშთელი (სანთელი-ს ნაცვლად)...

ჟ—ჯ: დავპატიჯოთ (დავპატიყოთ-ის ნაცვლად... გვხვდება: დავპატიჟებენ)... ჯანგმა (ყანგმა-ს ნაცვლად)...

გადასმის ნიმუშს წარმოადგენს:

ლ—რ-ს ადგილის ცვლა: სურიელი (სულიერი), ძრიელ, ძრიალი (ძლიერ, ძლიერი), ხორველა (ხოლერა—გადასმის შემდეგ რ-სთან ვ ჩაემატა).

ბ—მ: ემბებიან (ემბებიან-ის ნაცვლად)...

მუღერი -დ-ს ადგილს იჭერს ტ სიტყვაში: ჩემოტენა, ამტენი, რამტენი... ბარის კილოებშიაც ამ სიტყვაში -დ- შეცვლილია; რამთენი, ამთენი, იმთენი... ჩვეულებრივია კახურში.

კარგი-ს ნაცვლად კარქი მთიულურისათვის ძირითადია ისევე, როგორც ბარის კილოებისათვისაც. ხშირია „დაკარქულა“-ც; ვ-ს ადგილას მშვინავი ქ გვაქვს.

ცხვირისმიერი მ და ნ არის განვითარებული სიტყვებში: ულამპავეს, კმი-
ანდი...

ნაწილობრივი ასიმილაციის შედეგად არის მიღებული: შაჟენი (—საჟე-
ნი), შაჩუქარი (—საჩუქარი), შაჰმელი (—საჰმელი) ფშველი (—მშველი)...
ასიმილაცია ყველგან რეგრესიულია.

დისიმილაციის შემთხვევებია: ორ-ოლი (—ორ-ორი), ბევრ-ჯელ
(—ბევრ-ჯერ)... დისიმილაცია პროგრესიულია.

სიტყვაში ბატარა (—პატარა) დისიმილაცია რეგრესიულია; ბატარძალ-
ში (ერთხელა ნახმარი ტექსტებში!) იგივე ბატარა-ფუძე გვაქვს.

რეგრესიული დისიმილაცია ქართულისათვის უჩვეულოა. როგორც პროფ.
ვ. ახვლედიანს აქვს გარკვეული სპეციალურს ნაშრომში, „ბატარა“, „ბატო-
ნი“ (—პატრონი)... და მაგვარი მაგალითები უცხოურ ენობრივ გავლენას უნ-
და მიწერებოდეს¹.

„მსხვილ-ის“ ანალოგიითაა მიღებული „მწვრილი“...

„სინოდისა“ და „სენატის“ კონტამინაციითაა მიღებული „სენოტი“;
„უთხრეს სენოტმა კელმწიფეს“: ზღაპარში ჩააქვრა ეს მთქმელმა... შეკით-
ხვაზე — „რა არის ეს სენოტი?“, მთქმელმა განპარტა: „სენოტი — მოსამართ-
ლეები რაღა!“

ამგვარი აღრევა სინოდისა და სენატისა შემომჩნევია რევოლუციამდის სა-
მეგრელოში: „პალატიდან (იგულისხმება „სასამართლო პალატა“) სინოდში
გადაუტანია საქმეო!“

ბოლოკიდურ ი-ს დასუსტება-დაკარგვის შემთხვევები განხილული გვექ-
ნება სათანადო მორფოლოგიურ მოვლენებთან დაკავშირებით.

მორფოლოგიური მოვლენები:

1. სახელობითი ბრუნვის ნიშანი -ი თანხმოვანზე დაბოლოებულ ფუძე-
ებთან ზოგჯერ იკარგება: ძალღებ იყო, მდევის ძალღები... მაგ ადამიანის
მამა მდიდარ იყო... პურია გასაკეთებელ და არ მოიდა... თურმე იმის
სახლში გვეღებ იყო... კარებ დაიძახებს... მელამა... ბევრ კაც მოატყუ-
ილა... შვიდ უღელი კარი ება... ერთმანეთს ებნებიან: მოდი, თავებ დავი-
კოცოთო... იმ კაცებს ვირებ ჰყავ... ი ქალ დღში ჩემოტენა იზდება... წინ
ერთი ფშაველ შამოხვდა... ე წერილ ჩვენებს მიერთოს... დავიტრიალდა
უკუღმა წელიწად ბედის კვერია... ქუდ-მოკდილ ქვეყნად არ ვივლი...
მთიელ ვარ, მთაში გაზდილი...

უკანასკნელი ხუთი მაგალითი ლექსში გვაქვს, სხვები—პროზაში. როგორც
აღვნიშნეთ, მოვლენა ხშირი არ არის; მიზეზი ფონეტიკური უნდა იყოს: მხედვე-
ლობაში გვაქვს საწინააღმდეგო ფონეტიკა.

¹ იხ. მისი: «Диссимилятивное озвончение гортанно-слычных согласных в оссе-
тинском яз.» (იბეჭდება).

ანალოგიური მოვლენა ახასიათებს ხ. ესურულს¹ და თუშურს, ოღონდ იქ სახელობითის -ი თანხმოვანზე დაბოლოებულ ფუძეებთან უფრო ხშირად იკარგება და, გარდა ამისა, ბოლოკიდური სხვა ხმოვანიც იკარგება, ისიც ზმნასთან (კაც მავიდი...), ასე რომ ხვესტურული ეჭვს არ ტოვებს იმაში, რომ სახელობითის -ი-ს დაკარგვა კერძობითი შედეგია ფონეტიკური პროცესისა, რომელიც ბოლოკიდურ ხმოვანთან (-ი, -ა, -ე...) დაკარგვაში მდგომარეობს.

2. აკა-იქ შემონახულა სახელობითის -ჲ ხმ ვნით დაბოლოებულ ფუძეებთან:

თუ იკნობთ არაკვეთშია, ვანკაჲ ნაჩაფარია... ქალაქისკენ ეშხადები ნიკორაჲ გყავ ცხენია... შეიქნა სიზმარაჲ ჩვიდმეტი წლისა... სიზმარამ ვაგზავნა ფეკ-დოლობაჲ... ერთხელ მეც ვიყავ ვაჟაჲ... აქ ჩამოდის ბატარა ბილიკაჲ... სამი თხა: ერთი—წითელი, ერთი—თეთრი, და ერთი შავნაჲო... დარჩა ერთი ურემი ცარიელაჲ... მესამე წითელისაჲ ჰქონია...

3. ნათესაობითისა და მოქმედებითი ბრუნვის დაბოლოება -ის, -ით ბოლოუკვეცი (ხმოვანზე დაბოლოებულ) ფუძეების შემდეგ არ კარგავს ი-ს, არამედ -ჲს, -ჲთ-ის სახით წარმოგვიდგება (როგორც ძვ. ქართულში):

ეს არი გიორგაჲ (=გიორგაჲს) ნამუშევარი... მიიყვანეს მამა სიზმარაჲსი... ყურები ისევ თავშია სცემს მელიაჲსი... პატრონები წამოიღებენ დენკაჲსი... მოუსვია ნაბდის წვერი სუყველაჲსთვინ... გივს აქვს საწუთროჲს კელსაკოცი... წყალმა სარეკელაჲთ მორთული წისქვილი მომტაცა...

4. ნათესაობითისა და მიცემიას ბრუნვაში ბოლოკიდური -ს იკარგება არც თუ იშვიათად, თუმცა ეს მოვლენა ისე ხშირი არ არის, როგორც გარეკახურში² და მეტადრე, როგორც ქიზიყურში:

ნათეს.: გამაირა მღვდლი ქალმა... სუ იქით ნაპირი ოთახში ერთი დევია დამბული... ერთი ბებრი ბანზე ააგდო... იმან იმი ტანისამოსი ჩაიცო... იმ დორი პატრონს ბევრი ეგონებო... ლაფნი ქერქობა ყოფილა... სიახლი დროს მირჩენიაო... თეთრი მღვეცი (=მღვეის) მთაში არეკა... შენი მამი თოლებს გასწავლიო... კარები თავში შახიდდო... უბეში ძალღები ბეწვები ჰქონდა...

ამავე მიზეზით ნანათესაობითარი „თავის“, „თავისი“—კუთვნილებითი ნაცვალსახელი კარგავს -ს-ს და „თავი“-ს სახით იხმარება ჩვეულებრივ: ქალს თავი დედა ჩაუყლაშია... თავი მამა ვაგზავნიდა... წასულა თავი დედ-მამასთან... მემრე თავი მუშებს ჩააცო რკინის ქალამნები... ორნივე თავი დედასთან წავიდენ...

მიცემ.: ვისიმე ბოჩოლებ თუ მოუსწარ ყანაში, იქვე დაკვოც... ციხით ქალ გამაიყვანენ... მემრე ყარამან გაუკადეს ჩხუბი... მემრე ყარამბოლდ

¹ იხ. ხვესტურული ტექსტები ბ. გაბუჯორისა: „ქართ. საენათმეცნ. საზოგად. წელიწდეული“, ტ. I/II, 1925, გვ. 121 და შემდ. იხ. აგრეთვე: ა. შანიძე: „ქართული კილოები მთაში“, „კრებული“—პეტროგრადის სტუდენტთა სამეცნიერო წრის გამოცემა, ტფილ. 1915, გვ. 195; აქ ვკითხულობთ: „სახელობითის დაბოლოება ინი კვესტურულსა და თუშურში იშვიათად იკარგება“.

² იხ. „გარე-კახეთი დიალექტოლოგიურად“, გვ. 67—68 და „ს ბგერის დასუსტება ქიზიყურში“ („ენიკი-ს მოაზრება“, ტ. I, გვ. 66—77).

(=ყარამბოლს) დაუძახა... ყელეზ გამოვიჭრით... ჯიბეში კელ ჩაიყოფს... ძმებ დაუკვილა... ი ქალი ესლა ცხენებ დაედევნა... შენ ცხვარებ დაუდევო... მაიშენი თოლებ გასწავლიო... სანამ უნაგირ არ დამადგმეინებო... ერთ ქათამ მოგიყვანო... სუ თავებ დაგჭრისო...

5. ორიოდ შემთხვევაში უთანდებულო მოქმედებითი დაშორებითი მნიშვნელობითაა ნახმარი: ფშავეთით გამოტანილი (= „ფშავეთიდან“ გამოტანილი...), ქალ ციხით გამოიყვანენ (=ქალს ციხიდან გამოიყვანენ)... ეს მაგალითები ლექსშია დადასტურებული; ყოველ შემთხვევაში ეს არქაიზმია: ძვ. ქართულში ამგვარი გამოყენება მოქმედებისა ჩვეულებრივია (თანდებულისა ტიპიც ერთად ერთი არაა: იხმარება „ციხითგან“).

6. კითხვაზე-საიდან? მოქმედებითი ბრუნვა დაირთავს -დამ თანდებულს¹: მაისიდამ, მთიდამ, ქალაქიდამ... აგრეთვე: შიგადამ, იქიდამ...

7. -ში თანდებული ზოგჯერ -ჩი-ს სახით გვაქვს: სახლჩი... -ჩი ჩვეულებრივია ფერეიდნულში, გურულში, ხევსურულში...

8. თანდებული -თვის ს-ს დაკარგვით თვი-ს სახეს იღებს, ხშირად -თვინ-ადაც გვევლინება; აქ -ინ -ის-ის მაგივრობას ეწევა: -თვის: თვინ...

ეს -ინ მეორეული ჩანს; ამას გვაფიქრებინებს: თვის-ინ, ამ თანდებულის მესამე ვარიანტი.

შდრ.: ა) ბებრისთვი... ქალისთვი...

ბ) ჯარისთვინ... სახლისთვინ... ნადირისთვინ... ბებრისთვინ... ყოველთვინ...

გ) ჩემთვისინ: სასარგებლო იქნება ჩემთვისინ...

9. -ინ-ის მეორეულობის სასარგებლოდ ლაპარაკობს -მდ-ის-ინ თანდებულიც:

ერთ თვემდისინ დამაცალე... სულ დაქამა ეს ნახირი წლამდისინ... იმ ბიქს კარტაობამდისინ ორი ბიჭი ეყოლა... აქამდისინ ჰამდა თვითონ...

10. აღსანიშნავია შემთხვევები ატრიბუტივის ფუძის ხმარებისა ზმნისართული მნიშვნელობით (ჩვეულებრივად ასეთ როლში გარდაქცევითი ბრუნვა გამოდის):

მე ჩქარ (=ჩქარა) მოვკლავ ამას... ჩქარ დაფკოვს... ჩქარ გაიაროს... რომა დავლიე არაყი, ჩქარ ავიარე აღმართი... (ჩვეულებრივად იხმარება: „ჩქარე, ჩქარა“—ჩქარე მომეცი... უშველე ჩქარე... იარეთ ჩქარა...“) იმას ლამაზ (= „ლამაზად“ ე. ი. კარვად) ვავთბ... ლამაზ ჩაცო ტანისამოსი... ეგევე სიტყვა „ნამა“-ს სახით „კარვის“ მნიშვნელობით იხმარება ჩვეულებრივად ფერეიდნულში...

11. ატრიბუტივების მაწარმოებლად ხშირად გამოყენებულია -იარ- || -იალ-სუფიქსები ნაცვლად -იერ- || -იელ სუფიქსებისა: მშიარი... ღონიარი... ძრიალი... ცარიალი...

¹ ამ თანდებულის შესახებ იხ. ვინიკის „მოამბე“, ტ. I (გვ. 55 და შემდ.); „ერთი უცნობი თანდებული ახალ ქართულში“.

პარალელურად მოცემულია: ცარიელი, ძრიელი, ლონიერი (გრ-
-იხელ!)...

ა. შანიძის ცნობით -იარ- || -იალ მოხეურშიაც გვაქვს (იხ. „ქართული კილო-
ები მთაში“).

12. სადაურობის სუფიქსები -ელ- და -ურ გარჩეულია ადგილის აღმნიშ-
ვნელ ზმნისართებთანაც: სადაური — სადაველი, აქაური — აქაველი...
სადაველი, აქაველი იხმარება ადამიანის მიმართ; აქაველებს უნდათ...
აქაველებს წაართმევდენ...

13. მსაზღვრელად ხმარებული ჩვენებითი ნაცვალსახელები მხოლოდ ხმოვ-
ნითაა ხშირად წარმოდგენილი: ეკაცი... იკაცი... შემოიარე ეკადის კვეის
აღმართი... უცემნია იქალისთვი...

-ვე, -ცა ნაწილაკების დართვისას ეს ნაცვალსახელები დაირთავენ ა-ს:
ისავ იმ ხალხში მივიდა... ისაც გაიძმობილა... ისაც დააგლენავა...

ამისდა კვალად ამ ჩვენებითი ნაცვალსახელის სრული სახე იქნებოდა ის-ა;
ეს ნეოლოგიზმია; ჩვენებითი ნაცვალსახელების სრული სახე, უფრო ძველი,
გვაქვს სხვა კილოებში და სალიტერატურო ახალ ქართულშიაც -ცა ნაწილაკის
წინ: ისი-ც, ესე-ც; აგრეთვე მრავლობითში: ისი-ნი, ესე-ნი...

14. პირველი პირის ნაცვალსახელს შენახული აქვს სადეტერმინანტო -ნ(ა):
მე-ნ(ა); შდრ. შე-ნ(ა)... ჩვე-ნ(ა)... თქვე-ნ(ა)...

მერე მენ გაგიყვანო... მენ კი აღარ გცემდი შენაო... მენაო წინ ნატე-
ხარი შედგაო...

15. ყურადღებას იქცევს არქაული ფორმა ნაცვალსახელისა „ერთმან-ერ-
თი“: გაუძმობილდნენ ერთმანერთსა... ერთმანერთშია ყრილობა ჰქო-
ნიათ... ძმები გამოვიდნენ ერთმანერთისანი... ჩვენ ერთმანერთი გავ-
წყვიტეთ...

იმავე მნიშვნელობისა ერთ-ურთ-ი: ერთ-ურთს ვერა ვხედავთ, ისეთი
ზოი (=ზვავი) მოვა... სალიტერატურო ქართულში ამავე სიტყვის ნაწილებს
რიგი აქვს შეცვლილი: ურთი-ერთს... აქედან: ურთიერთობა...

ზმნის უღვლილებაში საგულისხმოა:

16. ნამყო ხოლმეობითის ხმარება. ეს დრო ძვ. ქართულში ფარ-
თოდაა გამოყენებული. ამჟამად არც სალიტერატურო ქართულს, არც ქართ-
ლურსა და კახურს (მაინცა და მაინც გარეკახურს) ის არ გააჩნია; სამაგიეროდ,
მთის ყველა კილოში (ხევსურულში, თუშურში, ფშაურში, მოხეურსა და მთიულურ-
ში¹) იგი დაცულია; ინგილოურსა და ფერეიდულ კილოებსაც შეუნახავს.

ნამყო ხოლმეობითის ორი სახეობა გვაქვს მთიულურში: 1. აორისტის
(ნამყო წყვეტილის) ფუძისა და 2. ნამყო უსრულის (ნამყო უწყვეტლის) ვარიან-
ტი. ეს უკანასკნელი მხოლოდ მესამე პირშია განსხვავებული ჩვეულებრივი ნამ-
ყო უსრულისაგან. ნამყო ხოლმეობითის მაწარმოებელია -ი; მას დაერთვის მე-
სამე პირის ნიშნები: -ს სუფიქსი მხოლოდობითში და —ან მრავლობითში: მე გა-
დავაბრუნ-ი, შენ გადააბრუნ-ი, მან გადააბრუნ-ი-ს... ჩვენ გადავაბრუნ-ი-თ,
თქვენ გადააბრუნ-ი-თ, მათ გადააბრუნ-ი-ან...

¹ იხ. ა. შანიძე: „ქართული კილოები მთაში“, გვ. 196.

თხრობის პრო ესში ნამყო ხოლმეობითი ფართოდ არის გამოყენებული: იყვის... ჩაყლაპის... აქააგღის... შევიღას... გამოუქიდის... გადმოვარდის... დაცურდის... ჰოკვდას... გადპოგვიტანის... დარჩის... მაიპარის... გამაუწოდის... დაუწყის... გადარჩის... წაართვის... ჩასციან... წააქცავიან... დამარხიან... სციან... მააჭრიან... წაილიან... მიაკოიან... დეეციან... წაასხიან... დაფინიან... აილიან... აიკილიან... მაიტანიან... დაუკრიან... წავიდით... გადმოვაქცივით... წავაქცავით... ყველას მაგალითი აორისტის ფუძის ხოლმეობითს წარმოადგენს.

ნამყო უსრულის (უწყევტ.) ფუძის ხოლმეობითი გვაქვს შემდეგს მაგალითში: ჰყვანდას... სცეკდის... ჰქონდას... აკეთებდის... მაუდიოდის... ეძახოდნიან... იყუჩებოდნიან... დგებოდნიან... ყიღულობდნიან... აკეთებდნიან... შეაჭრიდნიან... კოცავდნიან... სქამდნიან...

ტექსტში ხოლმეობითის გამოყენების ნიმუში:

...რომ მოიდიან ცხენებთ, მიადგნიან თხრილსა, დეეცნიან და ჩაცვივდნიან; ჯეილეზი ცხენში ავიდნიან, დაუჭირიან თოფები სათოფუროდამა... დაშინდნიან და გაიქცნიან... სციან, სციან ათმა კაცმა ქვასა,—ვერ გატეხის; მეგრე მივიდი, გადავებრუნი, სასარზე დავკრიკერი და დაიშალა შაქარითა; გაანებნიან თავი, დარჩის იქვე...

17. მეორე პირის სუბიექტური პოფიქსისა და მესამე პირის ობიექტური პრეფიქსის ხმარების ის წესი, რომელიც ძალში იყო მაშინ, როცა ამ პრეფიქსების მორფოლოგიური ფუნქცია ნათელი იყო, მთიულურში შერყეულია; სადაც ეს წესი დაცულია, ორივე პრეფიქსის როლში ჩვეულობრივად გამოდის *ე* (უპირატესად ხონის შემდეგ), როქელსა; ერთგვარი ფშინვა (ასპირაცია) ახლავს; არის *ჰ-ც*; წინაენისმეორე თანხმოვნების მეზობლობაში ეს პრეფიქსი *ს-ის* კენიხრევა.

მეორე პირის სუბიექტის პრეფიქსის ხმარების ნიმუშები:

განა იმისთვის დვთესე, რო თქვენ აჯკრიფოთ... თქვენ რო დაათესეთ... აქათ მიხდახარ (შდრ. შიგნიკახური: მისდიაარ: -ხარ-ის დართვისდა მიუხედავად ზმნა მინც დაირთავს *ს₂-ს-ს!*)... დააღვე წყალსა (ამ მაგალითში -*ე* შეიძლება ობიექტის ნიშნად ცდავსახოთ!)... მოაძედ წყლითა... თქვენ დააძარიოთ...

მესამე პირის ობიექტის (მაცემ.) აღნიშვნა პრეფიქსით:

კელებს ადვს და ისე გაათვლის ცხვრებს... მოაბანა მას პირი... მოაწყინდა ცხვრებში დგომა... უკან ხალხი მოადევს. ცრემლი მოადევს თვლებდა.. მოადევს არაკის პირსა (ლექსშია! ლექსი ფშაური წარმომავლობისა უნდა იყოს!)... კემწიფის ქაი მოაყავსო (ზღაპარშია!) მოახადეს ქუდი იმ კაცსა... კემწიფემ მოაჭრა სამ მყარს თავი... იმას მოა/პკლავს...

პრეფექსი თავის ადგილასაა მაგალით ბში, როგორცაა: ჩვენ ბს კი ჰყავ .. ვალი არ ჰქონდა.. ქალს ჩამოჰკიდა... უნო მოუსწროხს, გაჰყინავს.. გასჩენია ქლი.. ჩ სციან რკინის სოლი... არა სკირდა... სთესენ მაისში .. მაგრამ გვაქვს ასეთი უპრეფიქსო ფორმებიც: შენ ბრძნდები? .. ხედავ... მამრე დაკბ. პთ... ნი-კოლოზი ჰ ვი ნ... საქმე ქონდის .. მუხრან ბატონი შეხვდა... ვცემე იმ ქლსა... ავი დედაკაცი ყოლია...

მეორე მირივ ხშირია: სთქო (თქო-ს გვერდით)...

18. პირველი პირის სუბიექტის ნიშანი ვ- უ-ს წინ იკარგება: უთხარ (— უთხარ), მიუტანე (— მიუტანე)...

ამგვარი შემთხვევები ჯერ კიდევ ძვ. ქართულში გვხვდება.

ეგვევ ვ-პოფექსი იკარგება, თუ -ო-სა და ი-ს შორის მდებარეა (იხ. ოგი კომპლექსის შესახებ თქმული ფონეტიკის მიმოხილვაში, გვ. 7); ჩვეულებრივად ეს ხდება მო- პრეფერბთან:

ქვეშ ამოიღევ და ვცემე... ჩას ვჭამ და თვალი გამოიტნარეო და იმასა ვჭამო... მენ ხვალ მოიცლი... აბა საიდან მოიცვალო... ფერშალი მენ მოიყვანე... მენ წამოიღებ მაგასო... მარტუაშ შემოიარე (მე) ეკადის კეკის აღმართი... წავიდეთ, ის ქალა მოიყვანოთო...

19. მსაგე პირის სუბიექტის აღმნიშვნელი -ს სუფიქსი ხშირად იკარგება მეტადრე თურმეობითს პირველში (იხ. -ს-ს დაკარგვა ნათესაობითსა და მიცემითში, გვ. 11):

მოუვლია კელი და გუდაში ჩაუსომ... გამომძვრალა თავგი და უთქომ... გვერცხი მოუბარავ... ისრე დაულუპავ, ისრე დაულუპავ ერთი გუდამყარელი... ქალს ძროხა დაუკარგავ... ი ბებერს უცენია ი ქალი-სთვი და მოუკლავ... არაფერი არ გვინახავო... აწყყოსიან ინვერსიულ ზმნებში: გყავ, გაქვ, გძინავ; რამდინი ხანია, რომ გძინავ შენაო...

20. თურმეობითს პირველში არის შემთხვევები -ია- წარმოებისა -ავს-ტიპის ნაცვლად, აგრეთვე -ნ-ია-ს გამოყენებისა:

ჩაუყლაშპია თავი დედა (უნდა ყოფილიყო: ჩაუყლაშპავს...)... ზოვი და უკოციათ (უნდა ყოფილიყო: დაუკოცავთ)... უჭამნია ი ვაშლი... (გვაქვს უ-ნ-ო-ღ-ც: მეორე დღეზე შეუჭამია ი კაცი)... უცემნია ი ბებერს ი ქალისთვი... აი ესლა ცხენები დაუტაცნია (შდრ. გაუტაცია ჯვრები თათარსა)...

ამგვარი შემთხვევები მთიულურში შეუდარებლად უფრო იშვიათია, ვინემ ბარის კილოებში: ქართლურსა და კახურში... პარალელურად უ-ნ-ო ფორმების ხმარება იმის ნიშანია, რომ ნ-ია-ტიპის წარმოება ამგვარს შემთხვევებში ახალი მოვლენაა.

21. თუ ზმნას თურმეობით პირველში ნ-ია-წარმოება ახასიათებდა, თურმეობითს მეორეში S_2 ა-ს წინ კვლავ -ნ- ექნება:

კემწიფეს ეთხოვნა (უთხოვნია — ეთხოვნა)... მამიჩემის დროსაც და ეტაცნათ ცხორი (დაუტაცნათ ცხორი — და ტაცნათ ცხორი)...

თურმეობითს მეორეში ამგვარი შემთხვევები ისევე იშვიათია, როგორც თურმეობითს პირველში ნ-ია.

22. ორპირიან გარდაუვალ ზმნებს თურმეობითს მეორეში -ოდ- სუფიქსის ნაცვლად მეშველი ზმნა „იყო“ აქვს გამოყენებული:

ჰყოლიყო (=ჰყოლოდა), ატყდომიყო (=ასტყდომოდა) ტკივილი...
ნდომიბიყო (=ნდომებოდა) წყალი...

23. ნამყო უსრულში და აორისტისა და კავშირებითი მეორის სათანადო შემთხვევაში მრავლობითის მესამე პირის ნიშანი -ენ არის (და არა -ენ):
მოდვიოდენ იმერლები... სუ წაართმევდენ... ჩიოდენ... მაძლევდენ... იცოდენ... დაართყმევდენ... წავიდენ... დასხდენ... ვაცივდენ...

მაგრამ გვხვდება: ადგნენ... დარჩნენ... სავნებითო ნენ- სუფიქსს ამგვარი ზმნები ძთვისებენ პირველად.

24. ფუძედრეკად ზმნებს აწმყოს -ევ- სუფიქსის ნაცვლი -ივ- აორისტში (ნამყო წყვეტილში) და კავშირებითს მეორეში¹ შენახული აქვთ (სალიტერატურა ქართულში -ივ- სუფიქსი მხოლოდობითში კარგავს -ვს და ი-ლა რჩება):

აორისტი: დალივა (ლევს—დალივა), მეეხვივა (ეხვევა—მეეხვივა), მიუსივა (მიუსევს—მიუსივა), გასწივა (გასწევს—გასწივა), დაეწივა (ეწევა—დაეწივა), მოსწივა (მოსწევს—მოსწივა), ჩაანგრივა (ანგრევს—ჩაანგრივა), შამაეჩვივა (ეჩვევა—ჩამაეჩვივა), მეერივა (ერევა—მეერივა), მიაძსხვრივა (ამსხვრევს—მიაძსხვრივა), გახივა (გახევს—გახივა)... აგრეთვე: მი-
აქცივეს, მიაძტვრივეს, არჩივეს—გამაარჩივეს, ასწივეს... და-
ხივეთ, დაამწყვდივეთ...

კავშირებ. II: გაეფწივო, წავაქცივო...

თურმეობ. II: ეჭმივა (კოპრეს ეჭმივა პური)... წვერთმივა (ცხენი წვერთმივა)...

საინტერესოა, რომ ჯერ კიდევ ძვ. ქართულში -ივ- გამარტივებულია და ი-ს სახითაა მოცემული: მოაქცია, დაეწია და მაგვარი წარმოება იქ ერთადერთი!

25. ი- და ე- თავსართებით ნაწარმოებ ვნებითს აორისტისა და კავშირებითი მეორის მრავლობითში ჩვეულებრივად შემონახული აქვთ -ენ || -ნ- სუფიქსი: ხორაშანს ლაშქრად ვიყვენით... ამხანაგებს უთხრა: დაიმაღენით თუ ქვენაო... ადექით, აიყარენით... ახლა გავიქცნეთო... დევმა უთხრა ყარამბოლსა: კარქიო, დავეჭიდნოთო ერთმანერთსაო...

26. მთიულურს ნაშთის სახით შემორჩენია -კე ნაწილაკი; უმეტეს შემთხვევაში მას მნიშვნელობა დაკარგული აქვს: არც მიცემითში და არც სახელობითში დასმულ ობიექტზე არ მიუთითებს: ჩვეულებრივად ნამყო ხოლმეობითთან ამოტივტივდება:

ხან ერთი წაჰყვისკე ცხორსა, ხან—მეორე... ვადმოვარდისკე მდევნი, ყელამდისინ ჩავარდისკე... ხანდისხან ჩიოდისკე ანდრიაჲ... მამაჩემმა თქვისკე... ცხენები გაატყავისკე თავის პრიხოდში... რო ესრე, წავალ (ტყეში), ავირივიკე...

¹ აგრეთვე თურმეობითს II და კავშირებითს III-ში, რამდენადაც ესენი ემყარებიან აორისტსა და კავშირებით II-ს.

სხვა დროებში: გადავარდებაკე, კაცო, ჯჯარი... არც კი გვიკითხენკე ჩვენ... ბიძა ჩემი იტყვისკე...

-კე, -ყე ნაწილაკი ზოგ აღმოსავლურ (და დასავლურ) კილოებს (კახურს, ქიზიყურს, ინგილოურს) ახასიათებს, ზოგისთვის (მაგ. ქართლურისთვის) უცხოა. ამდენად მთიულურის ადგალის გარკვევისათვის სხვა კილოთა შორის ამ ნაწილაკის დადატურება მთიულურში საყურადღებოა.

27. თუმც იშვიათად, მაგრამ მაინც შევხვდებით მთიულურში კითხვითს -ა ნაწილაკს; ა-ზე დაბოლოებულ სიტყვას კითხვის ა-ს წინ ა ჩაესმის (ხმოვანთ-გამყოფი?)¹: არ დარდობსა დედაშენი? გზააა? წყლის გაფუჭებულია! რა უნდოდააა?

როგორც ცნობილია, ეს კითხვითი ნაწილაკი ძვ. ქართულში იხმარებოდა. სინტაქსური თავისებურებანი:

1. ძვ. ქართულში მიცემითს ბრუნვაში დასმული სახელი ზმნას მრავლობითში არ ითანხმებდა იმისდა მიუხედავად, თუ როგორი იყო ამ სახელის როლი, -ნ-იანი სახელობითი კი ყოველთვის ითანხმებდა ზმნას იმისდა მიუხედავად, ეს სახელობითი სუბიექტი იყო თუ ობიექტი.

ამჟამად სალიტერატურო ქართულში მიცემითი ითანხმებს ხოლმე ზმნას, თუ რეალურად მოქმედს აღნიშნავს—მ.სამე პირში: ამხანაგებს გაუკეთებიათ, მოუტანიათ, უთქვამთ... მეორე და პირველ პირში მიცემითის მრავლობითობა ყოველთვის აღინიშნება: თქვენ გაგიკეთებიათ, გითქვამთ... ჩვენ ვაგვიკეთებია, გვითქვამს... მიცემითის სინტაქსური ძალა გაიზარდა, სხელობითისა, პირუკუ, დასუსტდა: -ნ-იანი სახელობითი, როგორც ობიექტი, ზმნას არ ითანხმებს... შეუძლებელი არ არის -ნ-იან სუბიექტ-სახელობითსაც არ შეუთანხმდეს ზმნა... მითს კილოებს მეტ-ნაკლებად შენარჩუნებული აქვთ ძვ. ქართულის სინტაქსური კონსტრუქცია ამ შემთხვევაში; მთიულურშიაც გვაქვს ამის მაგალითები:

იმათა უთქომ (ე. ი. „უთქვამს“; ახ. ქართულით უნდა ყოფილიყო: იმათა უთქომთ)... ოსებს ორმოცი ცხორი წაუსხამ (ე. ი. „წაუსხამს“; ახ. ქართულით იქნებოდა: ოსებს წაუსხამთ)...

ძმისწულები მყვანან... ორანი ძროხანი მყვანან... ლომისას ჯაჭვნი ჰკილიან...

ამგვარი მოვლენები ხვესტურულში ჩვეულებრივია, მთიულურში—იშვიათი; აქ უკვე ახალი ქართულის დამახასიათებელი ურთიერთობაა ჩვეულებრივი.

2. ქართლურისა და კახურის მსგავსად მთიულურშიც მოიპოება მოთხრობითი ბრუნვის ხმარების შემთხვევები გარდაუვალ ზმნებთან. მეტ-წილად ეს ხდება შერთულს წინადადებებში, როცა ერთ სუბიექტთან ორი ზმნაა, მათგან ერთი—გარდაუვალი, მეორე—გარდამავალი:

დასხდენ ერთად ფაღავნებმა და სადილი ჰამეს (დასხდენ—ფაღავნებმა ჰამეს)... წავიდა მარიჯანმა, იყიდა შეშა, დაანთო დიდი ცეცხლი (წავიდა—მარიჯანმა—იყიდა)... მოვიდენ ამ მცურავებმა და უთხრეს... წავიდა ამ ქალმა და

¹ ეს ფაქტი აღნიშნული აქვს ა. შანიძეს, იხ. ზემოხსენ. „ქართული კილოები მთაში“ გვ. 202.

პური მიუტანა იმ ბიქს... წავიდა ქალმა და უთხრა მამას... ადგა იმანაც და მესამედი ცხორი აჩუქა... წამოიდა მელიამ, სხვა კაცები არ გაუშო სამტევან ქაბუკისაკენ.. ამ უხეირომ წავიდა თავის სახლისაკენ..

უქანასკნელ ორ მაგალითში მოთხრობითი მხოლოდ ერთ გარდაუვალ ზმნასთან არის ნახმარი...

3. ე. წ. „აზრას ძიხედვით შეთანხმების“ ნიმუშები ბლომად გვაქვს მთიულურშიაც:

რო გარდაიცვლება (კაცი), ტირიან ჯალაბობა („ჯალაბობა“ რამდენიმე ადამიანს გულისხმობს; ზმნაც ამას საფუძველზეა მრავლობითში)... წავლენ წყალზე ადამიანობა (ე. ი. ქალები), სმენ სასმელსა და ლოცვენ დედუფალსა... ვერ გაუბედეს იმას ომი მთელმა საკელმწიფომ ახლა... გამართლდენ სიზმარაჯს ხალხი... ვისიმე ბოჩოლებ თუ მიუსწარ ყანაში, იქვე დავეკოც, იცოდენ ყველამა, მეორე წავიდენ და მიჩივლონ...

ამავე ნიადაგზე უნდა იყოს კომპოზიტი „დედ-მამა“ მრავლობითს რიცხვში დასმული: დედმამანი გყვანან... დედ-მამათაკენ წავიდენ (ისინი)... დედ-მამათაკენ წაიყვანა...

4. აღსახიზნავია ორიოდე შემთხვევა -მცა ნაწილაკის გამოყენებისა:

ადამო ჯარიანივილო, დედამც ცხონდება შენიო... შენამც შეგიყორდება ცხრა თავიანი დევის დაო...

5. „ეშინის“ ზმნა მოითხოვს ნათესაობითს (ხოგჯერ მოქმედებითს) -გან თანდებულ თურთ ისევე, როგორც ძველს ქართულში; კილოებიდან ეს კონსტრუქცია დაცული აქვს გარე-კახურს, ფერეიდნულს...

შენგან შეშინდა ის ბალღი... უხეიროს არ ეშინიან ომისაგან, მაგრამ თავის ამხანაგებისაგან ეშინია...

რაკი -გან თანდებული მოქმედებითსაც მოითხოვს, შესაძლებელ ხდება ამ ზმნასთან -გან- თანდებულიანი მოქმედებითიც შეგვხვდეს: უხეირომ რომ დაინახა, ძალიან შეშინდა იმის ვაჟკაცობიდან...

6. „დაჰპატიეა“ -ზმნა მთულურში მოითხოვს მიცემითს (ასევეა გარე-კახურშიც): ქოსა-სომეხსაც იქ დაჰპატიჯეს... დაჰპატიჯეს ქალბატონს იმათ დედასა...

სტილისტიკური კონსტრუქციებიდან მთიულურში ყურადღებას იქცევს:

1. უარყოფითის გაძლიერების სურვილით ნაკარნახევი „ორმაგი უარყოფა“¹: ვერაფრით ვერ მოაჩქრხეს იმის დახვეა. ვერაფერი ვერ ვიციით ჩვენა... იმან ვერაფერი ვერ უპასუხა... სვირცხვილით ვერავისთან ვერ ვამბობდიო... ვერავინ ვერ მეერივა... შენს მეტი იმას ვერავინ ვერ გაუძღებს... სხოს არაჟის არ უშობსო... პურის ჭამაზე დადგა: არაფერი ჯამ-გირი არა აქვს... ჭამა ბევრი უნდა, არაფრს არ აკითებსო... შენ რა გითხრა: არაფერს არ გეტყვი!... იმათთვინ არაფერი სასარგებლო არა იყო რა!

¹ ორმაგი უარყოფის შესახებ ქართულში იხ. ვ. თოფურიას გამოკვლევა „წვლილდუ-ულში“, გვ. 69 და შემდ.

ქრ იმაგი უარყოფაც გვაქვს:

...აღარავინ ძღვეს... ხე იქნება, თუ კაცი იქნება, რო დაბერდება გამო-სადევი აღარაშია რა!.. არავინ იცის, ვისია!.. ეს ნ. დირი სულ დაჭამა, არა-ფერი დარჩა... მე კრმალი მიწა დიდიო, სხო არაფერი მიწაო... თეთრი ბე-წვი ხო არსად გინახავსო?... თუ კბილით იყვის (ლაფნის ქერქი მოგლ. ჯილი), იმის სახლში არაფერიაო...

2. ქართულში „აქვს“—ზნა იხმარება, თუ ობიექტი საგანია და „ჰყავს“, თუ ობიექტი ცოცხალი არსება: წიგნი, სახლი—აქვს... ძმა, ცხენი, ძაღლი—ჰყავს...

მთიულურში გვხვდება „ქონა“—ფუძე ყოლა-ს ადგილას (იშვიათად!): შენ სახლობა არ გექნება! (უნდა ყოფილიყო: არ გყოვდება)... სახელავარი მეღია გექნები (ნაცვლად: „გეყოვები“-სა)... ძველ ქართულშიაც არიან მსგავსი შემ-თხვევები: ჰქონდა მის თანა ყრმაჲ თჳსი... იხ. კ. კეკელიძე: „კიმენი“ ტფილისი 1918, გვ. 29-30. ტექსტი, რომელშიაც ეს მაგალითი გვაქვს, ორიგინალური ნა-წარმოებია.

3. დამახასიათებლად ვთვლით კონსტრუქციებს, სადაც მეორე პირის ბრძანებითი კავშირებითის ფორმით არის გადმოცემული; ესაა „რჩევითი ბრძა-ნებითი“: რო ვინმე მოვიდოდესო, ჩუმაღ შემატყობინებ დეთო და მე მოვ-კლავო... როცა მგელსა ნახავთო, გამოიქცეოდეთო ქალისკენო, თორემ მგელი გაჯავრებულა და შეგჭამთ რასმეო... ხანდახან დაასვენოდეთ კაცო (ცხენზეა ლაპარაკი!)... ამგვარი რჩევითი ბრძანებითი მთის სხვა კილოებშიც გვაქვს.

კერძობითი ფაქტებიდან აღვნიშნავთ შემდეგს: „თავისი“ იხმარება „მისი“-ს ნაცვლად (ასევეა გარე-კახურშიც)... „თავად“ გვხვდება „თითონ“-ის ნაცვლად: ვაჟმა იმისი სარჩო სულ შეჭამა და თავადაც მოკვდა... თავად კი არ მო-იდა... თავად კიდან წავიდენ...

თავისებური სახისა სახელებში: წვისკვილი, ტვიტველი, ცვერცივი სვირცხვილი, კირწყილი (= რწყილი), თვირთვილი (= თრთვილი), გურგალი (= მრგვალი), სიმგვრგვლივ... უკანასკნელი ოთხი ძველ სახეს წარმოგვიდგენს.

ზნებში: იქამ (= იზამ), აჩუქვა (აქედან: საჩუქვარი), დაუქვევინია, ჰქვივნებია (= დაუტყვევია, ჰრქმევია), ძრახვა — ხალი შინაარსით და თითქმის ძველი ფორმით (შეუძრახა ტირილით... შამოუძრახა: „რა გატირებსო?“)... კელობს (= კოჭლობს): კარგა ხანია ვგრე კელობს... შღრ. ქვ. ქართ. ძველობელი; ეს უკანასკნელი მთიულურს არ შერჩენია... უცია (= უცე-მია): საქონლისათვის ჯიხი უცია... რჩომა (= რჩენა), რბოლა (= რბენა), აქვის (= აქვს), მისდიხარ და სხვ. ამგვარი თავისებურებანი ლექსიკონშია გასათვალისწინებელი; აქ ამ ნიმუშებით დავკმაყოფილდებით.

ეგვევ ითქმის: კიდავ (= კიდევ), როცა (= როცა), სუ || სუჲ (= სულ) და სხვ. შესახებ.

ჩვენ აღვნიშნეთ მთიულურის თავისებურებანი — ფონეტიკური, მორფოლო-გიური, სინტაქსური-სტილისტიკური და ნაწილობრივ ლექსიკური ხასიათისა.

ეს თავისებურებანი სხვადასხვა ასაკისაა: ზოგი — განვითარების სულ ახალი, უკანასკნელი საფეხურის გამომჟღავნებაა, ზო-

გიც — ძველის-ძველი მოვლენაა. სხვანაირად რომ ვთქვათ, მთიულური ზოგს რაშიმე ახალ სალიტერატურო ქართულსაც კი წინ უსწრებს, ზოგს რაშიმე ძველ ქართულს იმეორებს, ახალ სალიტერატურო ქართულს დიდად ჩამორჩება. არქაიზმები და ნეოლოგიზმები ერთმანეთშია გადახლართული და ცოცხალი დიალექტური მეტყველებების რეალურ სახეს ქმნის.

მთიულური ამ მხრივ არაფერს უჭეულოს არ წარმოადგენს: დიალექტებში ყოველთვის შეხამებულია არქაიზმები და ნეოლოგიზმები, ოღონდ ხან ერთია უფრო ჭარბად წარმოდგენილი, ხან კი მეორის ხვედრი წონაა თვალსაჩინოდ მეტი. მაგრამ ძნელი წარმოსადგენია ისეთი დიალექტი, რომელშიაც სალიტერატურო ენასთან შედარებით ყველაფერი ახალი იყოს ანდა ყველაფერი ძველი... ენობრივი სისტემის ყოველი რგოლი იცვლება ადამიანთა საწარმოო ურთიერთობის ცვლასთან დაკავშირებით და ამ ცვლის ნიადაგზე, მაგრამ არა ერთდროულად ყველა! ახალმა სალიტერატურო ქართულმა დაკარგა: ბგერა კაკითხვითი ნაწილაკი -ა, -ჲ სახელობით ბრუნვაში (ხმოვანზე დაბოლოებულ ფუძეებთან: ძმაჲ, ხეჲ), ნაშუა ხოლმეობითი (მოვიდის, გააკეთის...), მთიულურს კი ეს შემონახული აქვს დღემდის... მაგრამ სალიტერატურო ქართულმა არ იცის: სახელობითის ი-ს მოკვეცა თანხმოვანზე. დაბოლოებულ ფუძეებთან (ბოჩოლებ... კაცებ...), მიცემითისა და ნათესაობითის ბრუნვის ნიშანში -ხ-ს დაკარგვა (ჯიბეში კელ ჩაიყოფს... ბებრი ბანზე) და არც S_ჲ -ს-ს გაუჩინარება (მოუპარავ, დაუქარგავ — იმას), ანდა -ოვი- კომპლექსის -ოი-დ ქცევა, რაც მთიულურში ასე დემონსტრაციულად წარმოგვიდგება (მენ მოიყვანე... ის მოიდა...): აქ მთიულურის ევოლუცია უფრო შორს არის წასული, ვინემ სალიტერატურო ახალი ქართულისა.

რა ადგილი უჭირავს განვითარების, დონის მიხედვით მთიულურს სხვა კილოთა წრეში? სრული პასუხის გაცემა ამაზე მოითხოვს სხვა, მეზობელი, კილოების დამუშავებას და თვით მთიულურის უფრო სრულ დახასიათებას. ამჟამად არსებული ცნობების თანახმად უნდა დავასკვნათ, რომ მთის ქართულ კილოებს შორის (ხევსურ., თუშ., ფშავ., ხევსურ.) მთიულურს ყველაზე ნაკლებ აქვს დაცული არქაიზმები და ის ყველაზე მეტად განიცდის ბარის კილოების, უწინარეს ყოვლისა, ქართლურის გავლენას.

რაც შეეხება გენეტურ ურთიერთობას სხვა კილოებთან, მთიულურს კახურთან აკავშირებს ორი სპეციფიკური თავისებურება: -კე ნაწილაკის სმარება და ოვი — ოი; არც ერთი და არც მეორე, რამდენადაც დღემდის ეს ცნობილია, ქართლურმა არ იცის, არც მთის სხვა კილოებს უნდა ახასიათებდეს; მაინცა და მაინც ხევსურულსა, თუშურსა და მოხურში-ეს მოვლენები აღნიშნული არ არის საბოლოოდ, მთიულურის სხვა კილოებთან ურთიერთობის გარკვევა, რა თქმა უნდა, მომავლის საქმეა.

მთიულური მეტყველების ნიმუშად ვურთავთ ერთ ზღაპარს.

სამ-ტევან ჭაბუკი და მელია.

იყო ერთი მეწისქვილე. იმასა ჰქონდა სამი ტევანი ყურძენი. შამაეჩვივა ერთი მელია. სულ გაუთავა ყურძენი. დარჩა ორი მარცოლი კიდავ. უყარეულა მეწისქვილემ და დაიჭირა მელია. მელიამ უთხრა, რომ „ნუ მომკლავო“, წვრილ-შვილი ვარო; გამიშვიო, პატარა შვილებს დავზრდიო და კიდავ მოვალო“. „ტყავს გაგაძრობო და ქულს შევიკერავო“, — მეწისქვილემ უთხრა. „ჩემი ტყავიო რა დიდი რამე. იქნებაო შენთვისინაო? — მელიამ უთხრა — შენ ხარ უცოლო ბიჭიო და ბედსა გწევო მენ შენაო!“.

გაუშო. მელია წავიდა და მოუძრახა: „ჩემი ნურა გეფიქრება რა! ერთ-თვემდისინ დამაცალე მენ შენა!“ ერთი თვის შემდეგ მივიდა მელია წისქვილი(ს) კარზე. მეწისქვილეს გამარჯვება უძახა, „შენ ჩემო დამღუპავო მელიაო!“ — მეწისქვილემ უთხრა. — „აბა ეხლა მოიცალეო შენთვისინაო! მელიამ უთხრა — როგო-რი სახელ-ვარი მელია გიქნები შენ! „აღგა და... „კელმწიფესთან წავალ მენ“, უთხრა მელიამ. მეწისქვილემ უთხრა: „ე კული დააყნო, ტყავს დამიკარგამ¹ შენო!“ — „შენ ერთი ქათამი მამიშადეო!“ მელიამ უთხრა მეწისქვილეს. ერთი ქათამიც აჩუქვა კიდევ მელიას მეწისქვილემ. შექამა წისქვილის კარებზე. ახლა აკსნა ლპერთი და წავიდა კელმწიფესთან მელია. მივიდა კელმწიფის კარებზე — სამარჯაკლოთ წავიდა — და უთხრა: „სამ-ტევან ჭაბუკი ქალსა გთხოვს შე-ნო!“ (რახეი სამი ტევანი ჰქონდა მეწისქვილეს, ამიტომ სამ-ტევან ჭაბუკი დაარ-ქვა). კემწიფე ძლი რ გაჯავრდა: „რატომ სიტყო შემომწონეო!“ — „ის მაინც არ მოგშორდებაო, ის სამ-ტევან ჭაბუკი!“ — მელიამ უპასუხა. „ამ ჩემ საკელმწიფო-ში ვინ არისო, რომ ჩემი ქალი შეირთოსო!“ — სთქო კელმწიფემ. „ახლა ბჭი უნდა მანახოთ, რა შნოს ბიჭია? რა ჩაცმული და დახურულიაო? (აბა რას ჩაი-ცომს? ჩემსავით ტიტველია!“).

წავიდა მელია სამ-ტევან ჭაბუკისაკენ გახარებული. მივიდა წისქვილში და უთხრა რომე, „უნდა წავიდეთ მე და შენ კემწიფესთანო!“ სთქო ამ მეწისქვი-ლემ: „ტიტველ-შიშველი და მშარი საღ უნდა წავიდე მენო!“ მელიამ უთხრა, რომ მენ გიმოვნიო სუყველაფერსაო! წავიდა და ერთი უღელი კარი იჭირავა და შეაბა ურემში. მოკრიფა გვირილა (ყოილი რაღა!) და დაუღო ურემზე. და-სვა მეწისქვილე, თავადაც ურმის თავზე დაუჯდა.

გასწივა და წავიდა კელმწიფისაკენ. წავიდა ეს ტიტველ-შიშველი მეწისქ-ვილე. ერთ ღლაგას წყალია გასასვლელი. წავიდა მელია და პირდაპირ კელმწი-ფესთან მივიდა. გამოცვივუნ ძაღლები და კინალამ, შაჭამეს, ის კელმწი-ფესთან გაიქვა, ეს მეწისქვილე წყალ-გაღმით დააყენა თავის ურმით გამართული. „როდესაც მენ დაგიძახო, ურემიც წყალში გადააბრუნე, ტანისამოსიც გადა-ყარე და დარჩი ტიტველიო!“ — უთხრა მელიამ.

ეს ბიჭი გასცქერის მელისასა და ელოდება წყლი(ს) პირზედა. უთხრა კელ-მწიფეს მელიამ: „შენი სიძე, სამ-ტევან ჭაბუკი მოდისო!“ „აბა, წადი, კაცებს გა-ვაგზავნი და ვნახოთ, რა კაციოაო?“ — უთხრა კელმწიფემ. წამოიდა მელიამ, სხო კაცები არ გაუშო სამ-ტევან ჭაბუკისაკენ: „თქვენ არ მიგიშობსო, თქვენს ნა-ხვას არ იკადრებსო ისაო!“ თვითონ მელია წავიდა. ურემი წყალში გადააბრუ-ნა და ტანისამოსიც წყალში გადაყარა სულ.

1) შავად აწვობილი ხმოვანი აქვს და ქვემოდაც ტონურ მახვილს ატარებს.

დარჩა ბიჭი ტიტველ-შიშველი და ურემი ცარიელად: ყოილები წითლად-ყვითლად წყალმა წაიღო. გამოსცქეროდა კემწიფე და უკვირდა: „ის წითელ-ყითელი რა მიაქვს წყალსაო!“ ეს ბიჭიც სიცივისაგან გაყინული წყალზე კანკალებდა. წავიდა მელია და კემწიფესთან მივიდა ისევ. „ხომ დაინახე, დი: ებულო კელმწიფევე, როგორ მიქონდა ჩვენი პერ-საჭამანდი წყალსაო?“ — უთხრა მელიამ. „აბა, ჩქარე ტანისამოსი მომეცი შენი შვილისა, რო სამ-ტევან ჭაბუკს ჩავაცო, თორო ძალიან გიჭიოს შენ საქმეო!“ ადგა კელმწიფემ და მისცა ტანისამოსი, და პირიც კარქა დაბანა მელიამ.

ლამაზ დაარია სამ-ტევან ჭაბუკი ძელიამ, გაუძღვა წინ და კემწიფის სახლში შეიყვანა. მელიის დარიგებზედა კემწიფეს მიესალმა სამ-ტევან ჭაბუკი. კემწიფემ კარქად მიიღო, მაგრამ ამ ტანისამოსზე დაიციქირება ეს ჭაბუკი: უკვირს რა! კემწიფემ უთხრა მელიას: „რატომ დაიციქ რეუა ტანისამოსზედაო?“ მეოიამ უპასუხა: „ვერ არისო კარგი ტანისამოსიო!“ კემწიფეს სამ-ტევან ჭაბუკი მეწონა ძალიან და უნდა მისცეს ქალი.

ახლა დაიწ რეს ჯორი. ახლა ამ ჭაბუკმა სად უნდა წაიყვანოს ქალი? სახლი არა აქ და კარი! წავიდა წინ მელია; მისდევნ მყარები და სტუმრები. მელია გაუძღვა ხა-ხს წინა; ერთ ალაგას გაიარე და დიდი ცხორი ა-ი. უთხრა მელიამ, რომე „სამ-ტევან ჭაბუკი მოდისო. კემწიფის ქალი მოყყავსო, რადმე აჩუქე თო, თორო დაგკოცამთო!“ ადგა იმანაც და მესამედი ცხორი აჩუქვა. ახლა წავიდა და დიდი თაბუნი შახვდა. იმასაც საჩუქვარი გამოსთხოვა: სამ-ტევანი ჭაბუკი მოდისო. იმასაც მესამედი აჩუქვეს. წვიდა და ერთ ალაგას დიდი სასახლე იყო — დევებისა.

პირდაპირ მივიდა მელია იმ სასახლეში: უთხრა დევებს რო „დექით, აიყარენით, თორო კემწიფის ქალი მოჰყავს სამ-ტევან ჭაბუკსა. თუ სახლი არ მიეცით, ფინთი საქმე მოგელითო!“ დევებმა თქვეს: „შორს არიან თუ ახლოსაო?“ „ვეღარ გააწრობთო, თივის ძირს დაიმაღენითო!“ (სტოგის ძირს, რა-ლა!) — უთხრა მელიამ. ადგნენ დევები და სულ თივის ძირს შახხდნ. იმანაც ცეცხლი შეუქიდა აქათ-იქ თ სტოგს. დაიწვენ დევები სუ — შიგა, თივის ძირსა.

დარჩ სასახლე სულ ტილად (ოკრად). წავიდა მელია და წინ მოეგება სამ-ტევან ჭაბუკის ხალხსა. დარჩა ეს ამისთანა სასახლე მასკვლევიანი. „ახლა რა-ღას გვიანობთო? — მყარებს უთხრა — ჩვენ შხ და ვართო!“ მივიდა ეს ჯარის ხალხი და შავიდენ ამ სასახლეში (კემწიფეზე ძრიალი სახლია, კაცო!)¹. ერთი მასკულავი მოგლიჯა მელიამ და შეინახა თანა. შავიდენ და უკვირს ძალიან ამ სამ-ტევანა ჭაბუკს ეს ამისთანა სასახლე: იძახის ჭაბუკი, რო „ეს რა სქმეს შევეყარე! ახლა როდის ეს სახლის პტრონი დამივლებს ჯოხს კელსა და კარჩი გამამ. გდებს!“ — ამის ეშინია, იქით-აქათ იციქირება.

ახლა მყარებმა სთქვეს: „იქით-აქათ რათ იციქირებო?“ — „ამას ერთი მასკვლავი აკლია, სახლსო, და მიტო იციქირებო! უთხრა მელიამ. გაუშო მასკვლავი და, საცა იყო, იქ დეეკრა.

ეს ქორწილი გათავდა. ახლა მელიამ ავთამყოფლობა მაიგონა და თავიც მოიმკვლანურა. აიღო ამ ბიჭმა და კუდით ზურგზე აიკიდა: უნდა გაიტანოს

¹ მე მომმართავს მოქმელი!

მელია და ტყავი გააძროს. „აი, შენ ღარიბოო! გამოგაცხადო, რაც კაცი ხარო!“ — მელიამ უთხრა. ბიკი შაშინდა ძრიელ.

სხო დროს ც ბევრჯელ მოიგონ, მ-გრამ ბიჭმა ყური არ უგდო. დარჩა ის სასახლე სამ-ტევან ჭაბუკსა. მ ლია თავის სახლში წავიდა. ეგ არი!

ჩაწერილია ჩემ მიერ 11. VIII. 1922 წ. ზემო-მღეთეს. მთქმელი ადამ ბუთხუზი, 55 წლისა, ბარში ნავალი; წერა-კითხვა არ იცოდა.

ტექსტის ენა დამახასიათებელია მთიულურისათვის: არქაიზმების მწრივაც, ახალი მოვლენების თვალსაზრისითაც და იმ მერყეობითაც, რომელიც ზოგ მოვლენას ახასიათებს.

ეგვე ზღაპარი 1929 წ. ჩაწერილი მაქვს ჭანურად სოფ. ტალვათის (ათინის რაიონი, თურქეთში) მცხოვრებ ალი კანთარ-ოღლისაგან აფხაზეთში (გამოქვეყნებულია; იხ. ავტორის „ჭანურის გრამატიკული ახალი ზი ტექსტებით“ ნაწ. II, ტფილ., 1936, გვ. 95—101; სათაური: „დერემენჯი დო თილიჩი“ — „მეწისქვილე და მელია“).

АРН. ЧИКОБАВА

ОСОБЕННОСТИ МТИУЛЬСКОГО ГОВОРА

(РЕЗЮМЕ)

Мтиульский говор грузинского языка относится к группе горских говоров Восточной Грузии, каковы: хевсурский, тушский, пшавский и мохевский¹. Мтиулы живут по верхнему течению р. Арагвы, в административном отношении образуя два сельсовета: Млетский и Пасанаурский.

Характерные особенности мтиульского говора, поскольку это выясняется из анализа записанных нами на месте текстов, сводятся к следующему:

В мтиульском сохранился звук *з*, *х*, употребляющийся в тех случаях, где его мы находим в древнегрузинском литературном языке: *კევი* *qevi* «ущелье», *მუკლი* *muqli* «колени», *კელი* *qeli* «рука» и т. д.

Пережиточно встречается тоническое ударение почти всегда на втором от конца слоге, создающее впечатление долгих гласных².

Комплекс *ვა* после согласных и в начале слова обычно дает *ო*: *კოლი* *koli* — *კვალი* *kvali* «след», *სხო* *sxo* — *სხვა* *sxva* «другой», *ცხორო* *sxori* — *ცხვარი* *sxvari* «овца» и т. д.

¹ В статье А. Шанидзе «Грузинские горские говоры» (Сборн. научн. кружка студ. б. Петроград. Университ. Тифл. 1, 15—на груз. яз.) читатель может найти суммарный очерк этих говоров.

² См. статью автора: «Долгие гласные в мтиульском говоре»: Известия Тифл. Гос. Универ., т. IV (1924 г.) стр. 333—348 (на груз. яз.).

დარჩა ბიჭი ტიტველ-შიშველი და ურემი ცარიელაჲ: ყოილები წითლად-ყვითლად წყალმა წაიღო. გამოსცქეროდა კემწიფე და უკვირდა: „ის წითელ-ყ ითელი რა მიაქვს წყალსაო!“ ეს ბიჭიც სიცივისაგან გაყინული წყალზე კანკა-ლებდა. წავიდა მელია და კემწიფესთან მივიდა ისევ. „ხომ დაინახე, დი. ებუ-ლო კელმსიფევე, როგორ მიქონდა ჩვენი პერ-საქაძანდი წყალსაო?“ — უთხრა მელიამ. „აბა, ჩქარე ტანისამოსი მომეცი შენი შეილისა, რო სამ-ტევან ჭაბუკს ჩავაცო, თორო ძალიან გიჭიოს შენ საქმეო!“ ადგა კელმწიფემ და მისცა ტანი-სამოსი, და პირიც კარქა დაბანა მელიამ.

ლამაზ დაარიგა სამ-ტევან ჭაბუკი მელიამ, გაუძღვა წინ და კემწიფის სახლ-ში შეიყვანა. მელიის დარიგებაზედა კემწიფეს მიესალმა სამ-ტევან ჭაბუკი. კემ-წიფემ კარქად მიიღო, მაგრამ ამ ტანისამოსზე დაიცქირება ეს ჭაბუკი: უკვირს რა! კემწიფემ უთხრა მელიას: „რატომ დაიცი რეა ტანისამოსზედაო?“ მეოიამ უპასუხა: „ვერ არისო კარგი ტანისამოსიო.“ კემწიფეს სამ-ტევან ჭაბუკი მეეწო-ნა ძალიან და უნდა მისცეს ქალი.

ახლა დაიწ რეს ჯორი. ახლა ამ ჭაბუკმა სად უნდა წაიყვანოს ქალი? სას-ლი არა აქ და კარი! წავიდა წინ მელია; მისდევნ მყარები და სტუმრები. მე-ლია გაუძღვა ხა-ხს წინა; ერთ ალაგას გაიარე და დიდი ცხორი აი. უთხ-რა მელიამ, რომე „სამ-ტევან ჭაბუკი მოდისო. კემწიფის ქალი მოყავსო, რაჲ-მე აჩუქე თო, თორო დაგკოცამთო!“ ადგა იმანაც და მესამედი ცხორი აჩუქვა. ახლა წავიდა და დიდი თაბუნი შახვდა. იმასაც საჩუქვარი გამოსთხოვა: სამ-ტევანი ჭაბუკი მოდისო. იმთაც მესამედი აჩუქვეს. წვიდა და ერთ ალაგას დი-დი სასახლე იყო — დევებისა.

პირდაპირ მივიდა მელია იმ სასახლეში: უთხრა დევებს რო „ადექით, აი-ყარენით, თორო კემწიფის ქალი მოჰყავს სამ-ტევან ჭაბუკსა. თუ სახლი არ მიეცით, ფინთი საქმე მოგელითო!“ დევებმა თქვეს: „შორს არიან თუ ახლო-საო?“ „ვეღარ გააწრობთო, თივის ძირს დაიმაღენითო!“ (სტოგის ძირს, რა-და!) — უთხრა მელიამ. ადგნენ დევები და სულ თივის ძირს შახსდნენ. იმანაც ცეცხლი შეუვიდა აქათ-იქ თ სტოგს. დაიწნენ დევები სულ შიგა, თივის ძირსა.

დარჩ სასახლე სულ ტიალად (ოკრად). წავიდა მელია და წინ მოეგება სამ-ტევან ჭაბუკის ხალხსა. დარჩა ეს ამისთანა სასახლე მასკვლევიანი. „ახლა რა-ღს გვიანობთო? — მაყრებს უთხრა — ჩვენ შხ და ვართო!“ მივიდა ეს ჯარის ხალხი და შავიდნ ამ სასახლეში (კემწიფეზე ძრიალი სახლია, კაცო!)¹. ერთი მასკულავი მოგლიჯა მელიამ და შეინახა თანა. შავიდნ და უკვირს ძალიან ამ სამ-ტევანა ჭაბუკს ეს ამისთანა სასახლე: იმხის ჭაბუკი, რო „ეს რა სქმეს შევეყარე! ახლა როდის ეს სახლის პტრონი დამივლებს ჯოხს კელსა და კარჩი გამამგდებს!“ — ამის ეშინია, იქით-აქათ იცქირება.

ახლა მაყრებმა სთქვეს: „იქით-აქათ რათ იცქირებაო?“ — „ამას ერთი მა-სკვლავი აკლია, სახლსო, და მიტო იცქირებაო! უთხრა მელიამ. გაუშო მსკვლე-ვი და, საცა იყო, იქ დევკრა.

ეს ქორწილი გათავდა. ახლა მელიამ ავათმყოფლობა მიიგონა და თავიც მოიმიკვდნურა. აიღო ამ ბიჭმა და კუდით ზურგზე აიკიდა: უნდა გაიტანოს

¹ მე მომმართავს მთქმელი!

მელია და ტყავი გააძროს. „აი, შენ ღარიბოო! გამოგაცხადო, რაც კაცი ხარო!“ — მელიამ უთხრა. ბიჭი შაშინდა ძრიელ.

სხო დროს ც ბევრჯელ მოიგონ, მ.გრამ ბიჭმა ყური არ უგდო. დარჩა ის სასახლე სამ-ტევან კაბუქსა. მ ლია თავის სახლში წავიდა. ეგ არი!

ჩაწერძლია ჩემ მიერ 11. VIII. 1922 წ. ზ ე მ ო მ ლ ე თ ე ს. მთქმელი ა დ ა მ ბ უ თ ხ უ შ ი, 55 წლისა, ბარში ნავალი; წერა-კითხვა არ იცოდა.

ტექსტის ენა დამახასიათებელია მთიულურისათვის: არქაიზმების მბრევაც, ახალი მოვლევების თვალსაზრისითაც და იმ მერყეობითაც, რომელიც ზოგ მოვლენას ახასიათებს.

ეგვეე ზღაპარი 1929 წ. ჩაწერილი მაქვს კანულად სოფ. ტალვათის (ათინის რაიონი, თურქეთში) მცხოვრებ ალი კ ა ნ თ ა რ - ო ლ ლ ი ს ა კ ა ნ აფხაზეთში (გამოქვეყნებულია; იხ. ავტორის „ქ ა ნ უ რ ი ს გ რ ა მ ა ტ ი კ უ ლ ი ა ხ ა ლ ი ზ ი ტ ე ქ ს ტ ე ბ ი თ“ ნაწ. II, ტფილ., 1936, გვ. 95—101; სათაურ: „დერემენჯი დო თილჩი“ — „მეწისქვილე და მელია“).

АРН. ЧИКОБАВА

ОСОБЕННОСТИ МТИУЛЬСКОГО ГОВОРА

(РЕЗЮМЕ)

Мтиульский говор грузинского языка относится к группе горских говоров Восточной Грузии, каковы: хевсурский, тушский, пшавский и мохевский¹. Мтиулы живут по верхнему течению р. Арагвы, в административном отношении образуя два сельсовета: Млетский и Пасанаурский.

Характерные особенности мтиульского говора, поскольку это выясняется из анализа записанных нами на месте текстов, сводятся к следующему:

В мтиульском сохранился звук *z*, употребляющийся в тех случаях, где его мы находим в древнегрузинском литературном языке: კევი *qevi* «кушель», ბუკლი *tiqli* «колени», კელი *qeli* «рука» и т. д.

Пережиточно встречается тоническое ударение почти всегда на втором от конца слоге, создающее впечатление долгих гласных².

Комплекс *z* *va* после согласных и в начале слова обычно дает *o*: კოლი *koli* — კვალი *kvali* «след», სხო *sxo* — სხვა *sxva* «другой», ცხორო *sxori* — ცხვარი *sxvati* «овца» и т. д.

¹ В статье А. Шанидзе «Грузинские горские говоры» (Сборн. научн. кружка студ. б. Петроград. Университ. Тифл. т. 15 — на груз. яз.) читатель может найти суммарный очерк этих говоров.

² См. статью автора: «Долгие гласные в мтиульском говоре»: Известия Тифл. Гос. Универ., т. IV (1924 г.) стр. 333—348 (на груз. яз.).

დარჩა ბიჭი ტიტველ-შიშველი და ურემი ცარიელაჲ: ყოილნები წითლად-ყვითლად წყალმა წაიღო. გამოსცქეროდა კემწიფე და უკვირდა: „ის წითელ-ყვითელი რა მიაქვს წყალსაო!“ ეს ბიჭიც სიცივისაგან გაყინული წყალზე კანკალებდა. წავიდა მელია და კემწიფესთან მივიდა ისევ. „ახომ დაინახე, დი. ებულო კელმწიფევე, როგორ მიქონდა ჩვენი პერ-საქამანდი წყალსაო?“ — უთხრა მელიამ. „აბა, ჩქარე ტანისამოსი მოწეცი შენი შვილისა, რო სამ-ტევან ჭაბუკს ჩავაცო, თორო ძალიან გიჭიოს შენ საქმეო!“ ადგა კელმწიფემ და მისცა ტანისამოსი, და პირიც კარქა დაბანა შელიამ.

ლამაზ დაარიგა სამ-ტევან ჭაბუკი მელიამ, გაუძღვა წინ და კემწიფის სახლში შეიყვანა. მელიის დარიგებაზედა კემწიფეს მიესალმა სამ-ტევან ჭაბუკი. კემწიფემ კარქად მიიღო, მაგრამ ამ ტანისამოსზე დაიკვირება ეს ჭაბუკი: უკვირს რა! კემწიფემ უთხრა მელის: „რატომ დაიკვირე ტანისამოსზედაო?“ მეოიამ უპასუხა: „ვერ არისო კარგი ტანისამოსიო!“ კემწიფეს სამ-ტევან ჭ ბუკი მეეწონა ძალიან და უნდა მისცეს ქალი.

ახლა დაიწ რეს ჯორი. ახლა ამ ჭაბუკმა სად უნდა წაიყვანოს ქალი? სახლი არა აქ და კარი! წავიდა წინ მელია; მისდევენ მაყრები და სტუმრები. მელია გაუძღვა ხანს წინა; ერთ ალაგას გაიარე და დიდი ცხორი ავი. უთხრა მელიამ, რომე „სამ-ტევან ჭაბუკი მოდისო. კემწიფის ქალი მოაყავსო, რადმე აჩუქე თო, თორო დაგოცამთო!“ ადგა იმანაც და მესამედი ცხორი აჩუქეა. ახლა წავიდა და დიდი თაბუნი შახედა. იმასაც საჩუქვარი გამოსთხოვა: სამ-ტევანი ჭ ბუკი მოდისო. იმათაც მესამე დი აჩუქეს. წვიდა და ერთ ალაგას დიდი სასახლე იყო — დევებისა.

პირდაპირ მივიდა მელია იმ სასახლეში: უთხრა დევებს რო „ადექით, აიყარენით, თორო კემწიფის ქალი მოჰყავს სამ-ტევან ჭაბუკსა. თუ სახლი არ მიეცით, ფინთი საქმე მოგელითო!“ დევებმა თქვეს: „შორს არიან თუ ახლოსაო?“ „ვედარ ვაა! წრობთო, თივის ძირს დაიმაღენითო!“ (სტოგის ძირს, რაღა!) — უთხრა მელიამ. ადგენ დევები და სულ თივის ძირს შახედნ. იმანაც ცეცხლი შეუქიდა აქათ-იქათ სტოგს. დაიწვენ დევები სულ შიგა, თივის ძირსა.

დარჩ სასახლე სულ ტიალად (ოკრად). წავიდა მელია და წინ მოეგება სამ-ტევან ჭაბუკის ხალხსა. დარჩა ეს ამისთანა სასახლე მასკვლევიანი. „ახლა რადს გვიანობთო? — მაყრებს უთხრა — ჩვენ მზ და ვართო!“ მივიდა ეს ჯარის ხალხი და შავიდენ ამ სასახლეში (კემწიფეზე ძრიალი სახლია, კაცო!)¹. ერთი მასკულავი მოგლიჯა მელიამ და შეინახა თანა. შავიდენ და უკვირს ძალიან ამ სამ-ტევანა ჭაბუკს ეს ამისთანა სასახლე: იძახის ჭაბუკი, რო „ეს რა სქმეს შევეყარე! ახლა როდის ეს სახლის პტრონი დამივლებს ჯოხს კელსა და კარჩი გამამ-გდებს!“ — ამის ეშინია, იქით-აქათ იცქირება.

ახლა მაყრებმა სთქვეს: „იქით-აქათ რათ იცქირებო?“ — „ამას ერთი მასკვლავი აკლია, სახლსო, და მიტო იცქირებო! უთხრა მელიამ. გაუშო მ.სკვლევი და, საცა იყო, იქ დეეკრა.

ეს ქორწილი გათავდა. ახლა მელიამ ავათმყოფლობა მაიგონა და თავიც მოიძველანურა. აიღო ამ ბიჭმა და კუდით ზურგზე აიკიდა: უნდა გაიტანოს

¹ მე მომმართავს მთქმელი!

მელია და ტყავი გააძროს. „აი, შენ ღარიბოო! გამოგაცხადო; რაც კაცი ხარო!“ — მელიამ უთხრა. ბიჭი შაშინდა ძრიელ.

სხო დროს ც ბევრჯელ მოიგონ, მაგრამ ბიჭმა ყური არ უგდო. დარჩანის სასახლე სამ-ტევან ჰაბუკსა. მ ლია თავის სახლში წავიდა. ეგ არი!

ჩაწერილია ჩემ მიერ 11. VIII. 1922 წ. ზემომღეთეს. მთქმელი ადამ ბუთხუხი, 55 წლისა, ბარში ნავალი; წერა-კითხვა არ იცოდა.

ტექსტის ენა დამახასიათებელია მთიულურისათვის: არქაიზმების მხრივაც, ახალი მოვლენების ხვალსარისითაც და იმ მერყეობითაც, რომელიც ზოგ მოვლენას ახასიათებს.

გვევ ზღაპარი 1929 წ. ჩაწერილი მაქვს ჰუნურად სოფ. ტალვათის (ათინის რაიონი, თურქეთში) მცხოვრებ ალი კანთარ-ოღლისაგან აფხაზეთში (გამოქვეყნებულია; იხ. ავტორის „ქანურის გრამატიკული ახალი ზი ტექსტებით“ ნაწ. II, ტფილ., 1936, გვ. 95—101; სათაური: „დერემენჯი დო თიღი“ — „მეწისქვილე და მელია“).

АРН. ЧИКОБАВА

ОСОБЕННОСТИ МТИУЛЬСКОГО ГОВОРА

(РЕЗЮМЕ)

Мтиульский говор грузинского языка относится к группе горских говоров Восточной Грузии, каковы: хевсурский, тушский, пшавский и мохевский¹. Мтиулы живут по верхнему течению р. Арагвы, в административном отношении образуя два сельсовета: Млетский и Пасанаурский.

Характерные особенности мтиульского говора, поскольку это выясняется из анализа записанных нами на месте текстов, сводятся к следующему:

В мтиульском сохранился звук *z*, употребляющийся в тех случаях, где его мы находим в древнегрузинском литературном языке: კევი *qevi* «ушелье», მუკლი *muqli* «колено», კელი *qeli* «рука» и т. д.

Пережиточно встречается тоническое ударение почти всегда на втором от конца слоге, создающее впечатление долгих гласных².

Комплекс *za va* после согласных и в начале слова обычно дает *o*: კოლი *koli* — კვალი *kvali* «след», სხო *sxo* — სხვა *sxva* «другой», ცხორო *sxori* — ცხვარი *sxvari* «овца» и т. д.

¹ В статье А. Шанидзе «Грузинские горские говоры» (Сборн. научн. кружка студ. б. Петроград. Университ. Тифл. 1, 15—на груз. яз.) читатель может найти суммарный очерк этих говоров.

² См. статью автора: «Долгие гласные в мтиульском говоре»: Известия Тифл. Гос. Универ., т. IV (1924 г.) стр. 333—348 (на груз. яз.).

Комплексы $mo\ ovi - mo\ oi$: მოვდა moida — მოვიდა movida ან პრეფექსი, მენ მოიტანე men moiṭane — მენ მოვიტანე men moviṭane я принес...

Комплексы $ova - oa$: საძოვარი sazoari — საძოვარი sazovari «пастбище»...

Эти процессы обусловлены главным образом **балабальностью** звука $z\ v$. По существу те же изменения связаны со звуком $z\ v$ в гаре-кахетинском и ферейданском говорах груз. яз.¹

Из морфологических явлений:

Сохранение (частичное) $a\ j$ в именит. пад. при основах с исходом на гласный, частное усечение окончания именит. пад. При основах с исходом на согласный потеря $s\ z$ в окончаниях родит. и дательного падежей: ბიკოვია biḱovaj, ბილიკია bilikaj «тропинка», კარები karebi «двери», წერილი cerili «письмо» вместо კარები karebi, წერილი cerili... ღორი პატრონს ოთი რაგონს вместо ღორის პატრონს «владельцу свиньи»... ერთ ქათამ (მოგოვან) ერთ კათამ (მოგივან) вместо ერთს ქათამს erts katams... «одну курицу принесу»...

Последок -თვბ -tvis представлен в виде -თვბ -tvis, -თვი -tvi, -თვბ -twin, -თვბიბ -tvisin.

Последок -მდე -mde встречается в виде -მდისიბ -mdisina.

С творительным падежом обычно употребляется последок -დამ -dam вместо обычного в ново-груз. лит. яз. -გან: ქალაქიდან kalakidan «из города»...

Местоимение первого лица მე me представлено с детерминантом -ბა -ba (მე-ბა me-ბა я), сохранившимся в груз. яз. при втором лице შე-ბა še-ბა «ты», а также во множ. числе ჩვე-ბა čve-ბა «мы», თქვე-ბა tkve-ბა «вы»...

В спряжении глагола сохранился пермансив («происшедшее обычное»): მოვდიობ movidis он приходил обыкновенно (сюда), მოვიდიობ movidian они приходили обыкновенно (туда); это время находит широкое применение в рассказах.

Частица -ჟე -če (-ჟე -če гаре-кахет. и ферейданского говоров) сохранилась в виде пережитков, но лишена присущей ей морфологической функции.

В качестве субъективного префикса второго лица и объективного префикса третьего лица выступает префикс $a\ j\ s$ отъемком аспирации (равно как $z\ h$), а также $s\ z$; в применении этих префиксов наблюдаются колебания: то объект в дат. падеже остается необозначенным в глаголе, в другом случае при объекте в именительном падеже в глаголе появляется пре-

¹ См. автора: «Гаре-Кახетია ვ დიალექტოლოგიკური თქოვენი» ვ სბორ. არილი, პოსვილი. პროფ. ი. ა. დჯავახიშვილი, თიფლი. 1925, სტრ. 63—65 (ნა გრუზ. ია.), «ოსონური თქოვენი ფერიდაიანი გოვორი გრუზ. ია.», იზვესთია თიფლი. გოსუდი. უნივერსიტეტი. VII (1927) სტრ. 208—210 (ნა გრუზ. ია.).

წიქს; перед некоторыми согласными (наприм. Ⴓ Ⴑ, Ⴎ Ⴑ...) префикс не встречается.

В прошедшем заглажном втором двухличных непереходных глаголы используют вспомогательный глагол -ოულ -იღო вместо суффикса -ო-ღ- -ო-ძ-: ბრომებოლა წყალი ndomebiღo cqali вместо: ბრომებოლა წყალი ndomeboda cqali «оказывается, ей хотелось воды».

Архаичны синтаксические конструкции в роде: იმათა უთქომ imata utkom вместо: იმათა უთქომთ imata utkont «оказывается, они сказали», ძროხანი მუცხანს ზოხანი mqvapan «у меня имеются коровы»...

Характерны случаи употребления повествовательного падежа при непереходных глаголах: წავიდა ქალმა და უთხრა მამას cavidā kalina da utxra mamas, «женщина пошла и сказала отцу».

Чаще всего это наблюдается в слитных предложениях, где при одном подлежащем два сказуемых, из которых одно выражено непереходным глаголом, а другое — переходным.

И в структуре и в лексике мтиульского говора сохранились архаизмы, (засвидетельствованные еще в древнегруз. лит. яз.), хотя и не в такой мере, как в хевсурском или тушском говорах: на мтиульском говоре сильнее сказывается влияние картлийского говора.

Генетически мтиульский говор скорее увязывается с кахетинским говором (чем карталинским); Впрочем этот вопрос требует исследования.

ARN. შიკოვაია

PARTICULARITÉS DU PARLER MTHIOUL

(RÉSUMÉ)

Le parler mthioul de la langue géorgienne appartient au groupe des parlers montagnards de la Géorgie Orientale; ce sont les parlers khevsourien, touche, pchave et mokhève¹.

Les Mthioul habitent un pays en amont de l'Aragva et forment deux unités administratives: les soviets des village de Mlete et de Passanaour.

Ainsi qu'on le voit d'après l'analyse des textes recueillis par l'auteur dans le pays même, les particularités caractéristiques du parler mthioul aboutissent à ceci:

Le parler mthioul a conservé le son Ⴓ q, employé dans les cas, on nous le retrouvons dans l'ancienne langue géorgienne littéraire: კვი qevi «défilé»,

¹ Le lecteur retrouvera le résumé de ces parlers dans l'article: «Parlers géorgiens montagnards» par A. Chanidzé (Recueil, du Cercle Scientifique des étudiants géorgiens de l'Univ. de Pétersbourg, Tbilissi 1945—en géorgien).

მუკლი muqli «genou», კელი qeli «main» etc. On y rencontre presque toujours les restes de l'accent tonique, ce qui donne l'impression des voyelles longues¹.

Le complexe ვა—va après les consonnes et au commencement des mots donne habituellement le son ო—o: კოლი—koli + კვალი—kvali «trace», სხო—sxo + სხვა—sxva «autre», ცხორი—cxori + ცხვარი—cxvari «brebis», etc...

Le complexe ოვი—ovi + ოი—oi: მოიდა—moida + მოვიდა—movida «il vint», მენ მოიანე—men moitané + მენ მოვიტანე—men movitané «j'apportai».

Le complexe ოვა—ova + ოა—oa: საძოარი—sazoari + საძოვარი—sazovari «pâturage». Les procès mentionnés ci-dessus s'expliquent surtout par la bilabialité du son ვ v.

Le son ვ v subit les mêmes changements dans les parlers garé-kakhetien et féreydane de la langue géorgienne².

Phénomènes morphologiques: Conservation partielle de l'ა j au nominatif dans les thèmes aux terminaisons voyelles.

Emploi fréquent des terminaisons tronquées au nominatif dans les thèmes, terminés par une consonne, disparition de l'ს s dans les terminaisons au génitif et au datif: ნიკორაჲ nikoraj, ბილიაჲ bilikaj... კარებ kareb «portes», წერილ ცერილ «lettre», au lieu de კარები karebi, წერილი ცერილი... ღორი პატრონს ჯორი patróns au lieu de ღორის პატრონს «au propriétaire du porc»... ერთ ქათამ (მოგიყვან) ert katam (mogiqvan) au lieu de ერთს ქათამს... erts katams « ne poule j'apporterai».

La postposition -თვის -tvis est représentée comme -თვის -tvis, -თვი -tvi, -თვინ -tvin, -თისინ -tvisin.

La postposition -მდე -mde se rencontre comme -მდისინ -mdisin.

On emploie habituellement la postposition -დამ -dam avec le cas instrumental au lieu du -გან -gan, usité dans la langue géorgienne moderne: ქალაქი კალაკიდიამ kalakidam «de la ville»...

Le pronom de la I-re personne მე me avec le déterminant -ნა -na, მე-ნა me-na «moi, je», conservé dans la langue géorgienne à la 2-me personne შე-ნა she-na «toi, tu», ainsi qu'au pluriel ჩვენ-ნა čve-na «nous», თქვენ-ნა tkvena «vous».

La conjugaison du verbe a conservé le permansif («passé d'habitude»): მოვიდის მოვიდის «il venait (ici) habituellement», მოვიდებან მოვიბიან «ils venaient (ici) habituellement»; ce temps est employé bien fréquemment dans les narrations.

¹ Voir l'article de l'auteur: «Voyelles longues dans le parler mthioul». Bulletin de l'Université de Tbilissi, vol. IV (1924) p. 333—348 (en géorgien).

² Voir: «La Garé-Kakhetie sous le rapport de la dialectologie» par l'auteur. Recueil «Arili», dédié au professeur I. A. Djavakhičvili, Tbilissi 1925, page 63—65 (en géorgien). «Particularités essentielles du parler féreydane de la langue géorgienne»: Bulletin de l'Université de Tbilissi vol. VI, page 208—210 (en géorgien).

La particule -კე -ke (-ყე -qe des parlers gare-kakhétiens et féreydane) n'a été conservée que comme un resté privé de sa propre fonction morphologique. En qualité du préfixe subjectif de la 2-me personne et du préfixe objectif de la 3-me personne apparaît le préfixe ა j légèrement aspiré (ainsi que ჰ h) et ს s; on observe une certaine instabilité dans l'application de ces préfixes: ou l'objet au datif n'est pas indiqué dans le verbe, ou le préfixe se retrouve dans le verbe, dont l'objet est au nominatif, ou, enfin, il n'y a point de préfixe devant certaines consonnes (par exemple: რ—r, ნ—n...).

Au second passé inversif les verbes bipersonnels intransitifs s'emploient avec l'auxiliaire -ყო -iqo qui remplace le suffixe -ო-ღ-, -o-d-: ნდომებიყო წყალი ndomebigo eqali au lieu de: ნდომებოდა წყალი ndomeboda eqali «il paraît qu'elle voulait de l'eau».

Les constructions syntactique, comme იმათა უთქომ—imata utkom au lieu de იმათა უთქომთ—imata utkomt «il paraît qu'ils avaient dit», ძროხანი მყვანან—dzroxani mqvanan «il y a des vaches chez moi», «j'ai des vaches»—sont archaïques.

Les cas de l'emploi du narratif avec les verbes intransitifs sont caractéristiques: წავიდა ქალმა და უთხრა მამას—cavida kalma da utxra mamas—«la femme alla et dit au père». L'emploi le plus fréquent de cette construction se rencontre dans les propositions, dans lesquelles deux prédicats (verbes) sont attribués à un seul sujet. En ce cas, l'un d'eux est exprimé par un verbe intransitif et l'autre par un verbe transitif. Dans la structure, ainsi que dans le lexique du parler mithioul les archaïsmes ont été conservés dont l'ancien géorgien littéraire atteste l'existence, bien que ces archaïsmes n'y soient pas aussi nombreux que dans les parlers khévourien et touche: l'influence du parler kartalien ayant agi plus fortement sur le parler mithioul.

Sous le rapport génétique le parler mithioul tient plutôt du parler kakhétien que du parler kartlien.

Du reste, cette question doit être encore approfondie par des études supplémentaires.

ქართული ენის მთარაგული

დიალექტის ძირითადი თავისებურებანი

1. რაჭულის შესწავლის ისტორიისათვის. რაჭა დიალექტოლოგიური თვალსაზრისით შეუსწავლელია. მთელი რიგი გარეგნული ნიშნების მიხედვით შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ამ უაღრესად საგულისხმო ისტორიულ-არქეოლოგიური და ეთნოგრაფიულ-ფოლკლორული რაიონის მეტყველება დიდ ღირებულებას უნდა წარმოადგენდეს საზოგადოდ ქართველთა მეტყველებისათვის. და მართლაც: რაჭა სიგრძეზეა გაჭიმული მდ. რიონის ნაპირებზე და მას გეოგრაფიის ამ სპეციფიკის წყალობით რამდენიმე ეთნიურ ერთეულთან აქვს შეხვედრის წერტილები. თავისი უკიდურესი ზემო ნაწილით იგი ემეზობლება სვანეთს, ოსეთს, ყარაჩას, მალყარეთს და ჩერქეზეთს, ხოლო ქვემო არით—ლენჩხუმს, ზემომერეთს და ქართლს. მეორეს მხრივ, საქართველოს ისტორიიდან ვიცით, რომ რაჭის საერისთაო დიდ როლს ასრულებდა საზოგადოდ ქართველი ხალხის საზოგადოებრივ-პოლიტიკური განვითარების ისტორიაში.

დიალექტოლოგიური მასალები რაჭულის შესასწავლად თითქმის არ მოგვეპოება, თუ არ მივიღებთ მხედველობაში ქართულ ყურნალ-ვახეთებში გაბნეულ რაჭულ ზეპირსიტყვაობის ნიმუშებს, როგორც დიალექტოლოგი ნაკლებად თუ ენდობა, როგორც ხალხური შემოქმედების არა-ენათმეცნიერული ინტერესით შეგროვილ ფაქტებს...

ლექსიკოლოგიური თვალსაზრისით ყურადღების ღირსია სხვადასხვა გამოკლევა რაჭის ეთნოგრაფიიდან, ეკონომიკიდან, ბოტანიკიდან, გეოლოგიიდან¹ და სხვ. ასე მაგალითად, ნ. შინდელის ნარკვევში Селение Сори (Рачинского уезда, Кутаисской губернии)—ცალკეა გამოყოფილი თავი—„ენა“, სადაც აღნიშნულია, რომ რაჭულს ასეთი თავისებურებები მოეპოება: „ქვე“, „ჭი“, „ყე“, „იმი“, „უნა“, „უკა“². ამ წერილში გაფანტულ ლექსიკურ მასალების საფუძველზე პროფესორი Н. Schuchardt-ი შენიშნავს, რომ რაჭულს შემოუნახავს არქაიზმები, რაც სხვა რაიონებში გვხვდებაო (ნ. Zur Geographie u. Statistik der kharthwelischen [südkaukasischen] Sprachen, გვ. 87). [მთა]რაჭული ლექსიკური მასალები წარმოდგენილია ს. მაკალათიას წიგნშიც: „მთის-რაჭა“ (1930. ტფილ.). ხოლო ვუკოლ ბერიძის «სიტყვის კონა იმერულ და რაჭულ თქმათა, Грузиянский (картский) глоссарий по имерскому и рачинско-

¹ ნ. პროფ. ალ. ჯანელიძის ნაშრომები (მაგ., „გეოლოგიური და პალეონტოლოგიური ნარკვე“ და სხვ.).

² Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, I/XI 1894.

му говорам» (МЯЯ. VI). პირველი დიალექტოლოგიური ნაშრომია, სადაც წარმოგვიდგა სპეციალურ-ენათმეცნიერული ინტერესით შეგროვილი მასალები [ზემო] რაჭის ლექსიკიდან. რაჭული ტერმინები შესულია, აგრეთვე, რაფ. ერისთავის ლექსიკონში: „მოკლე ქართულ-რუსულ-ლათინური ლექსიკონები მცენარეთა, ცხოველთა და ლითონთა სამეფოებიდან“ (1884) და ი. ჭყონიას წიგნში: „სიტყვ. ს. ს. ორბელიანის და დავით ჩუბინაშვილის ლექსიკონებში გამოტოვებული სიტყვები. Грузинский глоссарий...“ (МЯЯ. I 1910). რაჭული ფორმები დაწმენულია არსენ რიანიანის ნაშრომშიც: „მეცადრე ი ბალხარე ყახნლე ხორავ. Сборник сванских названий деревьев и растений (на лашхском наречии)“ (МЯЯ. VIII, 1917). ა. შანიძის გამოკვლევაში: „S₂ და O₃ ქართულ ზმნებში“ (1920) ლაპარაკია „რაჭული კილოს“ შ სახებ ღებ-ლოლის ნეტყველების მიხედვით, S₂-O₃-ის თვალსაზრისით¹. ორიოდ რაჭული ტერმინი გნხილულია ლევ. ბაშინჯადიანის შენიშვნებში: К функциональной семантике (по материалам из поездок в Грузию летом 1927 г.) ДАН. 1928 № 7. რაჭულში დადასტურებული -ყ ნაწილაკი განხილულია R. Erckert-ის წიგნში: Die Sprachen des Kaukasischen Stammes (1895), H. Schuchardt-ის სპეციალურ გამოკვლევაში: Georgisches qe. Melanges Charles de Harlez (1927), არნ. ჩიქობავას შრომაში: „-ყ ნაწილაკი ფერეიდნულში და მისი მნიშვნელობა გრაბატ-კა-ლოგიკ ს ურთიერთობის თვალსაზრისით“ (წელიწდეული, 1—2, 1923—1924). სათანადო ფაქტები [მთარაჭულიდან] დამოწმებულია, აგრეთვე, ჩემს შენიშვნებში: «О плюральном вербальном объекте и грузинском» (კრებულში: „Академия Наук СССР акад. Н. Я. Марру“, 1935). რაჭული დიალექტი წარმოადგენილია ორი ერთეულის სახით ჩემს დისერტაციაში: «Опыт классификации диалектов грузинского языка» (ლენინგრადი, 1935).

2. მთარაჭულის საზოგადო დახასიათება. როგორც ცნობილია, რაჭა სამ გეოგრაფიულ რაიონად იყოფა: ქვემო რაჭა, ზემო რაჭა, მთარაჭა². მთარაჭა შედგება სამი სოფლისაგან: გლოლა, ღები და ჭიორა, ღები და ჭიორა თითქმის ეკვირან ერთმანეთს, რამდენიმე-ღა კილომეტრით არიან ერთმანეთისაგან დაშორებული, ხოლო გლოლა დ. ბ-ჭიორას ოციოდე კილომეტრით ჰშორავს. ეს სამი სოფელი გამოიყურება, როგორც კავკასიონ ს კალთებში შერჩენილი რელიქტები რაჭული ეთნიურა ერთეულისა, — და ყოფის რეალიებით, ეთნოგრაფიით, ფოლკლორით — იგი თავისებურ წრეს ქმნის, განსხვავებულს ჩამოღმა რაჭის სინამდვილესაგან. ისტორიულ-აქეოლოგიური და ენათმეცნიერული (ტოპონიმიკური) საბუთებით ირკვევა, რომ მთარაჭის ტერიტორია ოდესღაც სვანებს ეჭირათ და გარკვეული ხანიდან იგი რაჭელებმა დაიჭიოეს. აღსანიშნავია რომ მთარაჭელები თავისთავს „მთიულღბს“ უწოდებენ, ხოლო „რაჭელებად“ მხოლოდ ჩამოღმა რაჭის მკვიდრთ იხსენიებენ.

¹ პროფ. ა. შანიძე მთარაჭულზე მუშაობდა 1916 წ. სამწუხაროდ, პატივც. პროფესორის მიერ შეგროვილი მასალა ჯერჯერობით გამოქვეყნებული არ არის (ამ მასალიდან ხშირად სარგებლობდა აკად. მ. შარი).

² უმთავრესად უწოდებენ „მთის რაჭა“-ს, მაგრამ მიზანშეწონილად მიმაჩნია დავადგინოთ „მთარაჭა“, აქედან: „მთარაჭული“.

რაჭული მეტყველების შინაგანი კლასიფიკაცია მხოლოდ მაშინ შეიძლება დადგინდეს, როდესაც მთელი სიგრძე-სიგანით იქნება შესწავლილი მთელი რაჭის ნობრივი თავის ბუნებანი. ჯერჯერობით კი მარტოოდენ მთარაქის მეტყველებას ვიცნობთ. ასეთუისე და აქედან „რაჭული კილოს“ საბოლოო დიალექტოლოგიური „ნათლისღება“ უთუოდ ნაადრევია. მაგრამ ჩამოღმა რაჭის წინასწარი შესწავლით მიღებული შთაბეჭდილება ასეთი და შევებისა და ვარაუდის უფლებას გვაძლევს, რომ მთარაქა ენობრივადაც განსხვავებულ ერთეულს უნდა წარმოადგენდეს. ხოლო მთარაქველებისა და მათ ტომობრივ თანამომძეთა ენობრივი თანამიმართების დაწვრილებითი ანალიზი და, საზოგადოდ, რაჭული ეთნიური ერთეულის მეტყველების დიალექტოლოგიური კვალიფიკაცია მომავლის საქმეა. ასე ამგვარად, მთარაქის ენობრივ თავისებურებათა კომპლექსს მე „მთარაქულს“ ვუწოდებ და იგი შედის ქართულ დიალექტოლოგიაში, როგორც თავისთავადი დიალექტური ერთეული. მთარაქულის საპირისპიროდ ზემო-და ქვემორაქის ენობრივ კონტინგენტს ვიხსენიებ „ქვემორაქულს“ სახელით, უაღრესად პირობითად (შდ. ჩემი Опыт классификации...)¹.

მთარაქული აღმოსავლეთ საქართველოს კილოების ჯგუფს უნდა მიეკუთვნოს. ყველაზე მეტი შეხვედრის წერტილები მას „მთის კილოებთან“ აქვს. ჩვენ ვიცით, რომ ამ უქანასკნელი დიალექტური ჯგუფის ძირითადი განმსაზღვრელი ნიშანი—არქაიზმია და მთარაქულიც ქართული „არქაული დიალექტის“ მშვენიერ ნიმუშს იძლევა.

აი საერთო ფორმები, რომელნიც სისტემებრ მთარაქულსა და „მთის კილოებს“ შემოუნახავთ²: 1. სახელობითში ი-ს ჩამოცლა, 2. სახელობითის ა [- ი]-ს გადაყოლა მიცემითის წარმოებისას, 3. Locativus exterior-ის გაფორმება ხანით, 4. დაწყებითი ბრუნვის წარმოება -ით ფორმანტით (|| Nomen + Locativus-ში + Ablat.-ით), 5. კნინობითის ა, 6. ოცობითი თელის სისტემა, 7. გვართა წარმოება -იან || -იონ სუფიქსით, 8. Pl"-ის საკმაო გავრცელებულობა (თავისი ირიბი ფორმებით), 9. ნართაული -ავ, -ამ, ელემენტების ნაცვლად -ევ, -ემ ელემენტების გამოყენება, 10. პერმანსივი, 11. ნამყოფწყვეტელში და ნ. წყვეტილში 3 პ. მრავლ. -ეს, -ენ-ის ნაცვლად, 12. მხოლობითში მრავლობითის 1 და 2 პირიდან ი-ს „გადმოუსვლელობა“, 13. მსაზღვრელ-სასაზღვრის შეთანხმება ბრუნვაში, 14. სახელების შეთანხმება მრავლ. რიცხვში, 15. გრამატიკული ობიექტის მრავლობითობის გამოხატვა სათანადო ნაშნით ზმნაში, 16. კითხვის ა ნიშანი, 17. -მცა და ქვე ნაწილაკები, 18. მთელი რიგი პარალელი ფორმები ლექსკაში.

სხვა არქაულ ფორმათაგან, რომელნიც მთარაქულს დაუცავს და მეორეს მხრივ არა მარტოდენ „მთის კილოებს“ შემოუნახავთ, არამედ ზოგიერთ ბა-

¹ ჯერ კიდევ 1920 წ. ა. კ. შანიძეს აქვს შენიშნული, რომ ლებ-გლოლის მეტყველებას განსაკუთრებული ადგილი უჭირავს. ეს ჩანს იქიდან, რომ ავტორი ლებ-გლოლის დიალექტს რაჭული კილოს კილოკავად მოიხსენიებს (ნ. სუბიექტური პრეფიქსი მეორე პირისა და ობიექტური პრეფიქსი მესამე პირისა ქართულ ზმნებში, გვ. 179).

² მე აქ გვერდს ვუვლი ფერეიდნულსა და ინგილოურს, სადაც დიალექტური თავისებურებანი სხვა ფაქტორებითაც არის გახრდილი. თუმცა-ღა გათვალისწინებული არქაული ფორმები ამ ერთეულებშიც მეორდება.

რის კილოსაც ახასიათებს, აღსანიშნავია შემდეგი: 1. ჯ, 2. ბოლოხმოვნთან სახელების გაფორმება სახელობითში, 3. ბოლოხმოვნთან სახელების გაფორმება ნათესაობითში, 4. ბოლოხმოვნთან სახელების გაფორმება მოქმედებითში, 5. ემფატიკური ა(—ამას ამით...), 6. თანდებულთაგან ისდა—იზდა; 7. —ყენ| ნაწილაკი და სხვ.

სხვა დიალექტურ მოვლენათაგან აღმოსავლეთ. საქართველოს ბარის კილოებთან მთარაჭულს აკავშირებს შემდეგი მოვლენებიც: 1. სთ-სწ-სტ კომპლექტების გამარტივება (ქართლური, —მესხური), 2. თანდებულები: -მდინ, მდინ, -თვინ, 3. S_2-O_2 -ის სისტემა¹, 4. -ვი მარცვალის დართვა ე-ბოლოკიდურიან ზმნებზე 1 და 2 პ. პ. (ქართლ., მესხ.), 5. 3 სერიაში ნ ელემენტის გამოყენება, 6. მიცემითდამატებიანი ბრუნვის ნიშნის შეკვეცა (ქართლ.).

„დასავლურ კილოებთან“ მთარაჭულს შემდეგი საერთო ფორმები გააჩნია: 1. ჰრევერბების ასიმილაცია-დისიმილაციის ასეთი ტიპები; მიე (—მეე—მო+ე); გაღე (—გაღე—გადეე—გადა+ე), გიე (—გეე—გა+ე), გამიე (—გამეე—გამო+ე) etc. (გურულ-აჭარულ-იმერული), 2. მიმართულებითის წარმოება სისტემებრ არქაული ებ (—ებრ) ფორმანტით (გურ. —აჭარ.—იმერხ.), 3. თანდებული იზდა—იზა, 4. განყენებულობის სუფიქსის —ობა ფართო გამოყენება (აჭარ. იმერხ.), 5. ორმაგი მრავლობითობის ფართო გამოყენება, 6. ბოლოხმოვნთან სახელების გაფორმება მრავლ. (აჭარ.) და სხვ.

ცალკეულ მოვლენათაგან რა ნიშნებია მთარაჭულისათვის სპეციფიკური? ამ კითხვაზე პასუხის გაცემა მხოლოდ მაშინ შეიძლება, როდესაც სათანადოდ შევისწავლით სხვა ქართულ კილოებს და ქართული ენის ისტორიის ძირითადი მოვლენებიც გათვალისწინებული გვიქნება. მაშასადაე, ამჟამად უნდა აღინუსხოს ის ფორმები, რომელნიც ჯერჯერობით სხვა დიალექტურ რაიონში არ არის დადასტურებული. ამ მხრივ აღსანიშნავია: 1. ჯ-ს ტიპური აკუსტიკური ბუნება, 2. ღრმა ანუ უქანაენისმიერი ლ, 3. კნინობითის სუფიქსების —უნა, —უკა ფართო გამოყენება, 4. საგვარეულო სახელების საწარმოებლად —ეთ სუფიქსის ფართო გამოყენება, 5. ორმაგი მრავლობითის ასეთი ტიპი: —ებ+ნ, 6. „მოდიხოდი“, 7. მეორე თურმეობითის გადმოცემა მესამე კავშირებითის ფორმებით: —ოს, —ეს || —ონ, ენ სისტემებრ, 8. —ჭი ნაწილაკი, 9. ლექსიკური თავისებურებანი, 10. ჩრდ. კავკასიის ენათა ელემენტები ლექსიკაში. 11. ისმის საკითხი მთარაჭულ-სვანურის ურთიერთობის შესახებ. ჯერჯერობით მივუთითებთ კნინობითისა და მეორე თურმეობითის წარმოებაზე.

ლექსიკის დარგში განსაკუთრებული ყურადღების ღირსია ოსური, ჩერქეზული და მალყარულ-ყაბარდოული ელემენტები მთარაჭულში. ისეთი ზმნა, როგორცაა „მობა“ ნასესხებია ოსურიდან („ნახშობა“)² და ამ სიტყვას თითქმის სრულიად განუდევნია სიტყვახმარებიდან ქართული ექვივალენტი. ნ:მეტურ დიღია გავლენა ადამიანთა სახელებში, როგორც ოსურიდან, ისე ჩერქეზულ-მალყ-ყაბარდოულიდან. ეს ფაქტი უმთავრესად ფოლკლორულ მონაცემებში

¹ თუ მითითებული არ არის დიალექტური წყარო, ეს იმას ნიშნავს, რომ სათანადო შოვლენა აღმ. საქ. ყველა ბარის კილოს ახასიათებს.

² შღრ. ოს. ნჯხაშ.

პოულობს თავის გამოხატულებას. ეს გარემოება კი იმაზე მიუთითებს, რომ მთარაქული ფოლკლორი მჭიდრო კავშირშია ზე ეთნიურ ერთეულთა ფოლკლორთან. მაგრამ ამ საკითხის კვლევა არ შედის ჩემს მიზანში¹.

აქვე შევნიშნავ, რომ მთარაქულში არის შინაგანი მცირეოდენი განსხვავებაც: ერთი მხრით დგას გლოლური და მეორე მხრით ღებურ-ჭიორული. გლოლური უფრო მკვეთრად ამჟღავნებს ძველი ქართულის კანონზომიერებას გრამატიკის სხვადასხვა დარგში. გარდა ამისა, გლოლურს არ ახასიათებს სთ-სწ-სტ კომპლექსების გამარტივება, შესიტყვებაში თანხმოვნითი ელემენტების (ს) შეკვეცა და -ყენ, -ჭი ნაწილაკები; სამაგიეროდ ღებურ-ჭიორულს არ ახასიათებს ლ-ს უკანაენისმიერობა.

გადავიდეთ მთარაქულის ძირითად თავისებურებათა კონკრეტულ ანალიზზე.

ფ ო ნ ე ტ ი კ ა

A. ბგერითი შედგენილობა

ა) ა. ნახევარხმოვანი ა ქართული კილოების საზოგადო დამახასიათებელი ნიშანია, მაგრამ მთარაქული მინც უნიკუმს უნდა წარმოადგენდეს ამ მხრივ. არცერთ კილოში არ აღიქმის მკაჟიოდ ა; ხშირად გვიძინდება გამოვარკვიოთ—იოტია თუ სრულხმოვანი, განსაკუთრებით იმ შემთხვევაში, როდესაც პროზაულ მეტყველებასთან გვაქვს საქმე (პოეზიაში — რიტმის საჭიროებისდა მიხედვით— ხან ა-ა, ხან ი). მთარაქულს კი შემოუნახავს ამ ბგერის ტიპიური აკუსტიკური ბუნება: ა-ს წარმოთქმა ტიპიურია, მასსადაამე—ისეთი, როგორიც არ გვსმენია არცერთ ქართულ კილოკავში.

ნ ი მ უ შ ე ბ ი :

[პროზაული]: ა) სა ხ ე ლ. ბ რ.: ...და ჰყავდეს ცხრა-ა შვილი—ოთხი ბოში და ხუთი ვაჟა-ა; ამ ქალსა მამა-ა გარეთ არ ახვერდიებდა;—წინა წლებში ჰქვე დადიოდეს ჩამომავლობა-ა;—ფინთი იშტორია-ა წაენახშა;—მელა-ა ქედისკენ გაეშურა ცუნ-ცულით და წავიდა;—ეს რომ გაიზარდა, ხვთისავარა-ა, დაიწყო ნადირობა;—ბასილა-ა სად გაერთო.

ბ) მ ი ც ე მ. ბ რ.: უთხრა ბებია-ა-ს ვაჟამა, —უთხრა ხვთისავარა-ა-ს; —მელია-ა-ს თავი მოეწონა;—რა-ა-ს ითხოვს საჩუქარა.

გ) ნ ა თ ე ს. ბ რ.: ვაჟა-ა-ს რაში;—ეძებენ ამ ვაჟა-ა-ს ქალსა;—წიქარა-ა-ს დაკვლა მინდაო;—ჯერ რა-ა-ს დრო-ა-ს შინ წასვლაო;—ხვთისავარა-ა-ს ცოლი.

დ) მ ო კ მ. ბ რ.: დილა-ათ მიასწროო;—სალამო-ათ დაიძინებდა;—რა-ათ-აც მამე-მსახურები.

ე) დ ი ფ თ ო ნ გ ი: აა: დაბატიყეს ეთერი;—გირგოლა რა დაფიცავს ხატზედა;—ვაამე წუთისოფელო;—წაყვანა და გასწია.

¹ მთარაქული ლექსიკა დაწვრილებით ნ. ლ ე ქ ს ი კ ო ნ შ ი (მზადაა დასაბეჭდად). მოსახლერე ენების ელემენტები სავანებოდ წარმოდგენილი მაქვს სპეციალურ მიმოხილვაში: „ოსურ-მალყარულ-ყაბარდოულ-ჩერქეზული ელემენტები მთარაქულის ლექსიკაში“ (მზადდება დასაბეჭდად).

[პოეტური:]

- ა) თონეში კაბა-ა ჩავდევ, შეშაც ვერ მომიგონია.
 ბ) ღვინომ რა-ა გვიქნა სადმელისამა, ხორცმა რა-ა გვიქნა ღურშოვისამა.
 გ) ახამ ნეფეს და-ა მოვტაცეთ, მანე მოვიხმარეთ ხელი.
 დ) ბერო კაცო, ნუ შევიბით, გული რასმე მიეჭვება, დედიჩემის დაბარება ყველა-ა რასმე მენიშნება.

ბ) ფ განსაკუთრებულ შემთხვევებში-ლა გვხვდება.

ნიმუშები:

ფასტაგორი¹, ფაიტონი, ხფითს.

ც) ღრმა ანუ უკანაენისმიერი ლ.

ნიმუშები:

დილა, საგზალი, ცოლი. ბარკალი, ქალი, ვაშლი².

B ასიმილაცია-დისიმილაცია

ძირითადად დამახასიათებელია ხმოვანთა ერთი გარკვეული სახის ასიმილაცია. განსაკუთრებულ ძალას იჩენს ე. როცა პრევერბი (გა-, წა- etc.) ერთვის ე- თავიიდურთან ფუძეს, ეს უკანასკნელი იმსგავსებს პრევერბისეულ ხმოვანს, ასე ამგვარად, საქმე გვაქვს რეგრესულ ასიმილაციასთან. ვიღებთ ფორმულებს: და+ე=დეე, გა+ე=გეე etc.

ნიმუშები:

- ა) და+ე=დეე: დეეწერა, დეეყარა, დეეთანხმა, დეეკითხეს, დეეკლანა, დეეკარგნეს, დეეპარნეს, დეეყრა.
 ბ) გა+ე=გეე: გეეხარა, გეეპარნეს, გეეცინოს, გეეთამაშა, გეეზირა, გეელანძღოს.
 გ) წა+ე=წეე: წეეხლანუნა, წეენახშა, წეებიძგა, წეეკრა, წეეთამაშა, წეეცეკვა.
 დ) მო+ე=მეე: მეემატა, მეეცალეო, მეეწია, მეერთვას, მეეხმარება.
 ე) გადა+ე=გადეე: გადეევიფენეს, გადეესროლა, გადეებოტა, გადეერტყა.

ამ ფორმის განვითარების შემდეგი საფეხური ხასიათდება დისიმილაციით: ა+ე=ეეე-იე. ასეთი წარმოება შედარებით ნაკლებგავრცელებულია.

ნიმუშები:

- ა) მო+ე=მეე-მიე: მიეწყინა, მიეცალა.
 ბ) გადა+ე=გადეე-გადიე: გადიეგდო, გადიეტანა.
 გ) გა+ე=გეე-გიე: გიეკეთებია, გიელანძღა.
 დ) გამო+ე=გამეე-გამიე: გამიეკიდნეს, გამიეტანა.

¹ ტოპონიმიკური ტერმინია.

² ჩემს დისერტაციაში (Опыт классификации диалектов грузинского языка, 1935. Ленинград) სათანადო „ლ“ ასე მქონდა გამოხატული: „დილა, ქალი...“, პროფ. ა. შანიძე თავის რეცენზიაში სამართლიანად მიმოიხიბებდა, რომ ამ შემთხვევებში გაორმაგებული „ლ“ კი არ უნდა ვიგულოვოთ (როგორც ეს მე მქონდა წარმოდგენილი), არამედ ღრმა ანუ უკანაენისმიერი „ლ“. განსაკუთრებული ნიშნის უქონლობის გამო იგი აქ შავად არის დაბეჭდილი: „დილა, ქალი“...

C. ბგერის დაკარგვა

a) მ, რ, ლ ბგერების მოკვეცა.

ნიმუშები:

- ა) ტერი, შვილდისარი, წყერი, ხრები, ტრედი, ძორი, გელი, ზეთუნახავი, ხეცი.
- ბ) ბილი, ბძანდები, იხდება.
- გ) კდე.

b) სთ—სწ—სტ კომპლექსების გამარტივება.

ნიმუშები:

- ა) მეჯოგეთან, მამიდათან, ტყეთან, სათანაითან, მითანე, ამითანე.
- ბ) წავლა, შეიწავლა, წორა, ჩამოგვეწრა, გადააწრო, მოაწრო.
- გ) ბოტანი, მებოტნე, ტუმარი, ეტუმრა, ქრიტე.

შენიშვნა: 1. დაკარგვის ბედს იზიარებენ აგრეთვე: ა) მიმლეობის მანი, ბ) -კენ თანდებულის ბოლოკიდური, გ) მითიტიბითი ნაცვალსახელების თანხმ. ელემენტი, დ) შუალობითი გზის მაწარმოებელი— „ინ“, ე) მიცემითისა და ნათესაობითი ბრუნვების ხანი შესიტყვებაში (იხ. „მორფოლოგია“ და „სინტაქსი“).

2. ხ პუნქტში გათვალისწინებული მოვლენა ახასიათებს ლებურ-ჭიორულს; გლოლურში იგი არ გვხვდება.

D. ბგერის ჩამატება

ნიმუშები:

ჯამჯავრდა, მჯავრი, ყმარწვილი, ნიქვითი.

E. სუბსტიტუცია

ვალასტურებთ—როგორც თანხმოვნებში, ისევე ხმოვნებში (ოვა—უა, ვა—ო, ვე—ო, ო—ვა).

ნიმუშები:

- ა) მარსკელავი, ულმაში, ბრავალი, ფხარი, დღესასტაული, ავანტყოფი [—ავამტყოფი—ავამყოფი. — ავამყოფი — ავადმყოფი].
- ბ) თს—ც: ღმერც, მასლააც.
- გ) ოვა—უა: გაათხუა, ეთხუა, დაგვიტუა, აწუა.
- დ) ვა—ო: სომს, სნომის [|| სხუმის].
- ე) ვე—ო: გველოშაბი, ყორიფელი [—ყოლიფერი—ყველაფერი], ქოყანა.
- ვ) ვე—ო: კიღო.
- ზ) ო—ვა: თვარემ, მარტვა.

შენიშვნა:—„მდის“ თანდებულის ბოლოკიდური ნარად იცვლება (იხ. „მორფოლ.“).

მ ო რ ფ ო ლ ო გ ი ა

A. ბ რ უ ნ ე ბ ა

a) როგორც პროზაულ მეტყველებაში, ისევე ნამეტურ პოეტურ მეტყველებაში სახელები (უმთავრესად კერძო სახ.) სახელობითში და მოთხრობითში სუფთა ტყუილთა გვხვდება ხშირად.

ნიმუშები:

- ა) ხ. სახ.: ქალ წამართვით, ხომო? ამაღლობას მაშინ მოვიდა, სადაც სახში იყო დასატიქებულ; არაბ ვერ გაჰყვა კვალზედა, ბარკალ ვერ შეუდევრ.
 ბ) კ. სახ.: დაარქვა ზურაბ; დაათვრეს ბეჟან; ადგა ბეჟან და წარმოვიდა; მიდგა ბეჟან დევსა კარსა; აწ ამირან წაეგება; ავთანდილ სამძღვარს გადასცდა; აღმასი იყო ავთანდილ; ავთანდილ ეუბნება; წამოდგა ავთანდილ და გაუშვა ბაწარი; აწე ტარიელ წაეიდა ამ ბაწარზედა; ბეჟან ესროლა ისარი და ტახი იქვე წააქცია; ამირან დაშთილა ვირი; გადინადირნა ავთანდილ; ითხოვა ქალი... სად ამირან წიხლი ჩაჰკრა... ფირან წიგნი წაიკითხა, ითამაშა დანახედა; ფირან ცხენი გაახტუნა, ახა კვიცი გამართულა; ზურაბ მერჯება ხელსაო.

b) სახელობითი. ზოგჯერ ბოლოხმოვნიან სახელებს ერთვის სახელობითის ნიშანი ა(-ი), როგორც წესი და რიგია, ძველი ნორმების მიხედვით.

ნიმუშები:

რვა-ა, ვაჟა-ა, ხმა-ა, კლდე-ა.
 ხე-ა, ფრთე-ა, დურო-ა, ბლუ-ა.

c) მოთხრობითი. მთარაქული ბოლოხმოვნიან სახელებს მოთხრობითში არაიშვიათ შემთხვევებში აწარმოებს მა (-მან) ნიშნით, ისევე როგორც ამას ადგილი აქვს ბოლოთანხმოვნიანთა ჯგუფში საზოგადოდ ახ. ქართულის მიხედვით. ამგვარად, ჩვენი დიალექტი კლასიკური მან ფორმანტის ევოლუციის გარდამავალ საფეხურზე დგას.

ნიმუშები:

მელა-მა თქვა; გამოიხედა მამა-მა; დაიყენა ხემწიფე-მა; ნეფე-მა შემოსწყრა; ერთმა მოყმე-მა...

d) მიცემითი. 1) ბოლოხმოვნიან სახელებს მიცემითის წარმოებისას შემონახული აქვს ზოგჯერ სახელობითის ა [-ი], ე. ი. ნომინატივის ნიშანი გადაჰყვება მიცემითში.

ნიმუშები:

ვაჟა+ა-ს ქალსა სხვა ხემწიფე უგზავნის—ითხოვონ; რა+ა-ს გვიბრძანებთ ამისასა? ხე+ა-ს დაუშენდა თავსა ი ბედიოთ.

2) მიცემითის ხ ნიშნით იწარმოება Locativus exterior-ი და Locativus-ი.

ნიმუშები:

- ა) [Locat. ext.:] ღებს მიდიოდა ჩოჩაეთი; მუხს რომ შევიდა...; ზოგი კახეთს წასულიყვნეს.
- ბ) [Locat.:] შერე მოვიდა და ღებს მოკვდა...; ღებს ერთი კამ ქალი ჰყავდა; ღებს რომ საქმე დაგვემართა, არ არის გასამზელია [ლექს.]; ალაღეთს ქალი დამარხე, იონეთს მარგლის ბოსტანსა [ლექს.]; დიგორს ჩამოსხდეს ვეზირნი [ლექს.]; რაჰას ვინ იყო მისთანა? შოესა არიან ხარები; დვალეთს ცოლოურობა ხყავდა; კართიგომს შემოგვეწია.

ე) ნათესაობითი. მს [---ის] ფორმანტი ერთვის ბოლოზმოვნია ნახელებსაც და რედუქციასაც არ იწვევს სათანადო შემთხვევებში.

ნიმუშები:

ყველა-მს კარხედ; შალიკა-მს ამბავი; მოვიდა მანიჯა-მს წყაროხედ; შემოსდგა წყარო-მს თავზე; გაიშვართა ღურო-მს ძირას; წიფელა-ხე-მს სიმსხო.

ფ) მოქმედებითი. ბოლოზმოვნია ნახელები ფუძის შეუკუმშველადვე ირთავენ მოქმედებითის მთ [---ით] ნიშანს.

ნიმუშები:

დილა-მთ (|| დილა - ით), რა-მთ; ლიტრა-მთ, საღამო-მთ, ერბო-მთ, რძე-მთ, ფრთე-მთ.

გ) ხშირად მიმართულებითი ბრუნვის -(ა)დ დაბოლოვების ნაცვლად იხმარება -ებ || -ეფ. [---ებრ] ელემენტი.

ნიმუშები:

- ა) [პოეზია:] ყავარსა ავხდი ლომურ-ებ,
შიგ ჩავარდები ქორულ-ებ,
მიესტებ-მოვებტები დევურ-ებ,
სისაღს გამოვიშვამ ღარულ-ებ.
- ბ) [პროზა:] გამეწყო კაცურ-ებ; ჩავეხვიე ღვეღურ-ებ გმირულ-ეფ, თასიან-ეფ, ხარახულ-ეფ, რანაირ-ეფ.

-ად, დ ფორმანტი უმთავრესად გამოყენებულია ასეთ არქაულ გამოთქმებში:

პურის ჭამად იყო; დაჟდეს ვახშად; დაჟდეს კიდე სმად.

ხ) დაწყებითი (Ablativus). სათანადო შემთხვევებში გამოყენებულია მოქმედებითის -ით ფორმანტი.

ნიმუშები:

ადღეს მერმე და ბუბი-ით ქვე ჩამოვიდეს აქა, გლოლას; ხემწიფემ რომ ამოიარა, იმოღუნა ჯარი გამოჰყვა ქუთაისი-ით, რომა ვინ იცის? ჯორზე-ით გადმოვჯდებოდი და ვირზე შევჯდებოდიო; ზედა-უწერ-ით წამოველ; შორ-ით ელაპარაკება.

ამის პარალელური ფორმებია ასეთი წარმოება: სახელი+ლოკატივის -ში +აბლატივის -ით.

ნიმუშები:

ონ+ში-ით რომ დავბრუნდები, ერთად წავიდეთო; ქაჯებმა ქალი გამოიღესო კოშკ+ში-ით; გამორკეცს საქონელი ბოსელ+ში-ით; შეიღებს ბუხარ+ში-ით არ გამოჰყავდა; დანა ყელ+ში-ით ამოუღეო.

ი) მიცემით-მოქმედებით-მიმართულებითი ბრუნვების ფორმანტები ხშირად წარმოდგენილია ემფატიკურ ანიშნით, ძველქართულიდან.

ნიმუშები:

- ა) ვერ არჩენდა ცოლ-შვილ-სა; უთხრა სიმამრ-სა; მისცა ძაღლებ-სა; კატასაო, თუ გინდაო, ოთხ-სა გაჩუქებო.
 ბ) მიებჯინებოდა თავი ჯოხ-ითა; მოუალერსა კუდ-ითა; დაასაჩუქერა ყვერულითა.
 გ) ი ქალა არა ღირდა ხვეწნ-ადა; განა ის მოუვიდა ფიქრ-ადა; ყვითელი იყო ფერ-ადა.

ემფატიკურნაწილაკიანი ფორმები გვხვდება პროზაულ მეტყველებაში, ხოლო ლექსებში ხომ იგი ჩვეულებრივი მოვლენაა.

ბ. ნ ა ც ვ ა ლ ს ა ხ ე ლ ი

ა) მითითებითი ნაცვალსახელი ეს, ის—ფონეტიკური პერტურბაციის შედეგად—უმთავრესად წარმოდგენილია ე, ი-ს სახით.

ნიმუშები:

- ა) ე დიაკვანი, ე ქვა, ე ჯოგო, ე ფრთე, ე არწივი, ე გერი, ე ვაჟაჲ.
 ბ) ი ძროხა, ი ქალა, ი ველი, ი ხემწიფე.

ბ) ის ფორმა ი-ჩამოუცვლელადაა ხშირად წარმოდგენილი.

ნიმუშები:

წადი და ის-ი შეჭამე; ემუსაიფეს სიდედრი; სიმამრი და ის-ი; რომ გადმოიყვანეს ის-ი...; ის-ი და ამირანი.

ც. მიმღეობა. ფონეტიკური გამარტივებით, მიმღობის, პრეფიქსული ნაწილი ნულითაა წარმოდგენილი.

ნიმუშები:

[მ]დიდარი, [მ]ძინარი, [მ]ჭედელი, [მ]თიბელი, [მ]კითხავი.

დ. კნინობითის წარმოება მეტად გავრცელებული მოვლენაა. მაწარმოებელ ელემენტებად გამლყოფილია: -ა, -უკ+ა, -უნ+ა.

ნიმუშები:

- ა) ქალ-ა, ობოლ-ა, დარბაზ-ა, ზანდუკ-ა, გულ-ა, ქათამ-ა, მათრახ-ა, სადგურ-ა, ჩიტ-ა, ცოლქმარ-ა, მხარ-ა, უღელ-ა, ანდერძ-ა-ე, იმერელ-ა-ე.
- ბ) ყან-უკ+ა, პატარ-უკ+ა, დართ-უკ+ა, ფულ-უკ+ა, თესლ-უკ+ა, ნაფთ-უკ+ა, ცხვარ-უკ+ა, ცხრილ-უკ+ა, მამ-უკ+ა, ანეტ-უკ+ა, ლექს-უკ+ა ფსხალ-უკ+ა, თბა-უკ+ა.
- გ) გულ-უნ+ა, თეთრ-უნ+ა, შავ-უნ+ა, ლეკვ-უნ+ა, ბოშ-უნ+ა.

ხაზგასმით უნდა აღინიშნოს, რომ კნინობითის მეტად გავრცელებულობა დამახასიათებელია ნამეტურ [ქვემო] სვანურისათვის (ლენტეხურისათვის). ეს სვანურ-მთარაგმული პარალელი საგულისხმოა!

ე. თ ა ნ დ ე ბ უ ლ ე ბ ი .

ა) -ში თანდებულის ნაცვლად, ლოკატური შინაარსის გადმოსაცემად, გამოიყენება ზოგჯერ -ჩი

ნიმუშები:

წავიდა სოფელ-ჩი; მოვიდა აწე სოფელ-ჩი კაცი; შენი ლახტი ხელ-ჩი მრმე; ვაჟმე იმა-ჩი მდარესა; არმოელ-ჩი.

ბ) ვადასტურებთ -მდინ || -მდვინ [←მდის, | თანდებულს;

ნიმუშები:

ვადა-მდინ, კოჭება-მდინ, ბარკლება-მდინ, მუხნარა-მდინ, აქა-მდინ, სანა-მდვინ, წენა-მდვინ, შუა-მდვინ.

ც) -თვის ფორმა -თვის-ის სახითაა წარმოდგენილი.

ნიმუშები:

ჰმრი-თვის, ნადირი-თვის, სვანები-თვის, დედამთილი-თვის, მამი-თვის.

შენიშვნა: § 2-ში გათვალისწინებულ შემთხვევებში ეგების ვინის გაჩენა [-დვინ] აიხსნ ს -თვის-ის ანალოგიის ვარაუდობით!

დ) ფართოდ არის გამოყენებული -კე [←კენ] თანდებული, რომლის დართვისას ნათესაობითი ბრუნვის თანხმობითი ელემენტი შეიკვეცება ხოლმე.

ნიმუშები:

მეექვა იმი სახლი-კე; ჩასავლეთი-კე წავიდა; სვანები-კე; ფეხები-კე; გალავნი-კე.

ე) 1) -ვით თანდებულის ბოლოხმოვნიან სახელზე დართვისას არა ჩანს წინამავალი მორფემის თანხმობითი ელემენტი. ამგვარად, თანდებული პირდაპირ ეკვრის ფუძის ბოლოკიდურხმოვანს.

ნიმუშები:

ბუხუკელა-ვით, ოტკა-ვით, გუნდა-ვით, ხე-ვით, მხე-ვით (შდრ. ბუხუკელასავით, ხესავით etc.).

2) -ისდა, || -იზდა.

ნიმუშები:

- ა) მ-ისდა, იმ-ისდა.
- ბ) რა-ისდა.
- გ) რა-იზდა (|| რა-იზა), გლეხებ-იზდა, ჯიხვებ-იზდა, კლიბ-იზდა, იამნ-იზდა, ამბ-იზდა, იმ-იზდა.

F. იშვიათად, მაგრამ მაინც ვხვდებით ოცობითი თვლის სისტემის არქაულ ფორმებს: შვიდოცი, ხუთმეტოცი.

G. მთარაჭულს ძალიან უყვარს „განყენებულობის სუფიქსის“ -ობა-ს გამოყენება.

ნიმუშები:

სამკაულ-ობა, ლალატ-ობა, იარალ-ობა, ბრძოლ-ობა, წმინდ-ობა, მთვრალ-ობა, ყოჩაღ-ობა, ჩქარ-ობა, ოს-ობა, (კონტექსტში: „ჩვენში ოსობა იყო ძნელი“).

H. გვართა წარმოება.

ვინაობის resp. საგვარეულო სახელებს აწარმოებს სუფიქსები -ეთ და -იან.

ნიმუშები:

ბიჭილა-ეთ-ი, გორგი-ეთ-ი, ჩოჩხა-ეთ-ი, ჯაფარ-იან-ი, გოგრიჭ-იან-ი¹.

I. მრავლობითი რიცხვი.

ა) -ნ, -თა || -თ. საკმაო მოქალაქეობრივობით სარგებლობს დღესაც მრავლობითი რიცხვის არქაული ფორმანტები. აქ დაცულია ძველი ქართულის კანონზომიერება: სახელობით-წოდებითში გამოყენებულა -ნ, ხოლო სხვა ბრუნვებში -თა || -თ. პოეტურ მეტყველებაში თითქმის აბსოლუტურად გაბატონებულია მრავლობითობის არქაული წარმოება.

ნიმუშები:

- ა) 1. გაუჩნდეს ოსნი მტერი; ესენი არიან ქრისტიანნი; ჩვენებური ეუბნებიან ერთმანეთს; ჩვენიც წავიდეს; ჩამოვიდეს სახში ჩვენნი; ადექით, გმირნო, გმირულეფ; დევნო, ადექით; ამოირჩინა ორნი ლეკვანი; ჩემნი უფროსნი დაუხვდეს. 2. ცხრანი ძმანი ვიყვენით—ოვსნი, დვალნი ბალაჩარნი; ნადირნო, ფრთხილად იყვენით; არჩენო, ჯიხვნო და ჯვრანნო, ნადირში მშვენეგრანნო; ნეტა ხელნი ხელთა მომცა, ფეხნი კალთას გამიხვიანო და არმოელჩი ჩამირიანო; დიგორს ჩამოსხდეს ვეხირნი, რჩეულნი ბადელანნი.
- ბ) 1. გაუშვეს ე ვაჟა ყაჩაღთა; იშიშვლა ხრმალი და რვათა თავები დასკრა; დახადა, რაც ქონდა რვათა თოფი და იარაღი დაუძახა სოფელეთა; იჭიდნეს ახლა ამათა; სამთა ვაჟათა თქვეს. 2. წენთა არტყია სარტყელი; ამათ იარონ ამირან; გზათა ვერ გავლენ რბენითა; ხუთნი ბუბასა ვერას უზმენ—მტერთა ჩამოსავალია;

¹ საგვარეულო სახელების სუფიქსების სხვა ვარიაციებიც მოიპოვება მთარაჭულში. სათანადო წარმოებასთან დაკავშირებულია საფულისხმო საკითხები, რომელთა შესახებაც ცალკე მიმოხილვაში მექნება მსჯელობა.

ან იყო დევთა ნადგური, აწი ლოდნარი ცვიოდა; მისნი შვილდნი და კაპარკნი კლდეთა ჩაუცხიაო.

ბ) თანაბარი უფლებით სარგებლობს -ებ ფორმანტი. მისი გამოყენების თავისებურება მხოლოდ იმაში მდგომარეობს, რომ ა- ბოლოკიდურიან სახელზე დართვისას ფორმანტისეული ხმოვანი ხშირად არ იწვევს რედუქციას.

ნიმუშები:

მაღახია+ებ-ი, იშტორია+ებ-ი, გლახა+ებ-ი, ქვა+ებ-ი, ლეკვა+ებ-ი, ვაჟა+ებ-ი, ბიძა+ებ-ი, დედა+ებ-ი, მამა+ებ-ი, მთა+ებ-ი.

სათანადო წარმოების შემდეგი საფეხურია ფუძის ბოლოკიდური ხმოვნის დამსგავსება. მაშასადამე, ფორმანტისეული ხმოვანი იწვევს ფუძისეული ხმოვნის რეგრესულ ასიმილაციას.

ნიმუშები:

ლექვე+ებ-ი, ვაგე+ებ-ი.

ც) ქართული კილოებიდან ვიცით¹, რომ მთელ რიგ შემთხვევებში წაშლილია მრავლობითობის გაგება, როდესაც გამოყენებულია -ნ ფორმანტი და ამიტომ სახელს ერთვის თანამედროვე ენობრივ აზროვნებაში ცოცხალი წარმოდგენა პლურალობისა -ებ-ის სახით. ვლელულობთ ფორმულას: ...-ნ+ებ=Pl. მთარაქულში კი პირიქით გვაქვს: სახელზე დართული -ებ ნიშანი ვერ ასრულებს მკვეთრად პლურალობის ფუნქციას და რიცხვის ეს სიმკრთალე გამახვილებულია ისევ -ნ ფორმანტით, რომელიც ჯერ კიდევ მკვიდრობს მეტყველებითს ცნობიერებაში. ამგვარად, ვლელულობთ ორმაგი მრავლობითობის საგულისხმო ფორმულას: ...-ებ+ნ=Pl.

ნიმუშები:

მელ-ებ+ნ-ი, ცხერ-ებ+ნ-ი, დევ-ებ+ნ-ი, თავგ-ებ+ნ-ი, ხარ-ებ+ნ-ი, გოჭ-ებ+ნ-ი.

კ. ზ მ ნ ა.

ა) S_2-O_3 პრეფიქსების სისტემა თანდათანობით მარტივდება მთარაქულში. სპეციალურ ლიტერატურაში უკვე აღნიშნულია, რომ მთარაქულში „ნაშთები-და თუ მოიპოვება S_2 -ისა და O_3 -ისა, თორემ მთლიანად არც ერთის ხმარებაა დაცული და არც მეორისა. ნაშთები მეტია გლოლურში და იქიდან ჩანს, რომ ცოტა უფრო ადრე გლოლის უღვლილება ძველი სალიტერატურო ქართულის უღვლილებას უახლოვდებოდა, რადგანაც S_2 -ად და O_3 -ად აქ ჰაეა და სანი“².

¹ შტრ. კ. დ. Дондуа, О двух суффиксах множественности в грузинском «Язык мышления», II.

² ა. შანიძე, სუბიექტური პრეფიქსი მეორე, პირისა და ობიექტური პრეფიქსი მესამე პირისა ქართულ ხმნებში, გვ. 179.

S₂—O₂'ის ხმარებაში ყოველთვის არ არის დაცული გარკვეული კანონზომიერება. მთარაჭულსავე შემოუნახავს „ვიდა“ ზმნის არქაული წარმოება¹.

ნიმუშები:

მოჭგვრი, მოჭყეე, ჰყვა, გაჰყვა, წაჰყვა (|| წახყვა), შეჰკანმა, ჰქმნა, დაჰპარნა; — გამოსწავდე, წასცხვეით, შესჯდა, მისტონა, სთიბდა, დასთვრა; — საით მოდიხოდი? სინო, მიდიხოდი სადღაც დღეს?

b) ზმნები, რომელნიც ნ. წყვეტილში და კავშირებით მეორეში -ავ, -აშ ნართაული ელემენტით იწარმოებიან ახალ ქართულში, მთარაჭულში -ევ, -ემ არქაული ელემენტებით იუღვლიან.

ნიმუშები:

ნახ-ევ-და, წირ-ევ-და, ვინახ-ევ-დი, უხიდ-ევ-დი, მოვკლ-ევ-დი, ურტყ-ევ-დენ იკირ-ევ-და, ლახ-ევ-დი, მოჰყ-ევ-დეს, ვწვ-ევ-დიო, დაჰკრ-ევ-და, ხნ-ევ-ს, უგ-ევ-და, მოფრინ-ევ-და, ვფალ-ევ-დი; — ჩაასნ-ემ-დენ, ჩავიცვ-ემ-დი.

c) ენებითი გვარის ზმნები აწმყოს 3 პირში იწარმოებიან არქაული ფორმით -ი -ს.

ნიმუშები:

კალოშს იცვამს, მარე არ ედგმ-ი-ს; დედა, არ მედგმ-ი-ს; ქუსლი არ ეტევა კალო-შიდაო; აუშვათო, თუ არ გაიპარე-ი-ს-ო; მეეპარე-ი-ს, სიცილი უტყდ-ი-ს ხალხს; დაუკვირდ-ი-ს; წამოიარა და ერთი წელიწადი რომ გაუზდა, მრვი-დ-ი-ს თავისი სახლობაჲ, თორმეტი კაცი.

d) ზმნის 1 და 2 პირი თუ ე-ზეა დაბოლოებული, ზოგჯერ -ვი მარცვალს დაირთავს.

ნიმუშები:

შეგჰამე-ვი, დაგჰპარე-ვი, წავცხე-ვი, ჩაჰკუტე-ვი, — გამომთალე-ვი, დაჰხოცე-ვი, დაგინახე-ვი, ჩაჰკბინე-ვი 2.

e) მესამე სერიაში თავს წამოჰყოფს ხშირად -ნ ელემენტი.

ნიმუშები:

დაგვითბ-ნ-ია, მომიტაც-ნ-ია, დაგვიხოც-ნ-ია; აეკიდნა, დაგვეხოც-ნ-ა².

f) განსაკუთრებულ ყურადღებას იპყრობს მესამე კავშირებითი ს არქაული წარმოება.

ნიმუშები:

ერთი ყმარწვილი დავინახვეით დიდ მინდორში და უნდა დამეჭირ-ოს და დაგვე-ყიდნ-ოს; უნდა დაგვეჭირ-ოს და მოგეტან-ოს; რომ ის მეცნიერი ყოფილიყ-ოს,

¹) შდრ. ა. შანიძე, *Op. cit.*, გვ. 179.

²) -ვი მარცვალის ახსნისათვის: ვ. თოფურია, ქართლური, „არილი“, გვ. 143.

³) ნ-ს ახსნისათვის: არნ. ჩიქობავა, გარე-კახეთი დიალექტოლოგიურად, „არილი“

დახოცვა არ ასცდებოდა რვათავე; დააზმანეს ე ჩოხა და ქალებს უნდა შეეკერ-ოს; ისინი წამოვიდეს და უნდა ეელ-ოს საძოვრის ფული იმათაც; აი ეგ არ ამოგერ-ჩი-ოს და სხვა წაგვეყან-ოს; ერთი კარავი გაუმართეთ და იქ უნდა ეჭამ-ოს სა-დილი; რომ თანა მქონებოდ-ეს, მიესცებდით: გიჯობდა გჭეროდ-ეს ხელშია; მოიტანა შინა არჩვი და წვადი უნდა შეეწე-ეს..

სათანადო ფორმა პარალელურად იწარმოება ონ-ის მეშვეობით.

ნიმუშები:

ი ვადა რო შეესრულები-ონ, ამოვიდოდა; შენ უნდა დაგვიკირ-ონ ი კაცი; ქვეყანამ სიმტკრით უქნა: მის შვილს რა ეცოცხლები-ონ, ქვეყანას ამოგვაგდებდა; სოფე-ლი არაა ჩერქებუთს, მე რომ არ მემუშავები-ონ.

ეს ფორმები გადაითარგმნება თანამედროე სალიტერატურო ენის მეორე თურმეობიოის ფორმებით: „დაგვიკირა, გაგვეყრა, შეეკერა, შეეწვა, — შეესრულებია, დაგვიკირა, მემუშავებია“...

გ) ამავე წარმოებას უკავშირდება სხვა რიგის ფორმები, როდესაც 3 პ. ფორმანტის თანხმონით ელემენტალ სათანადო შემთხვევებში ს-ს ნაცვლად ნ გვხვდება.

ნიმუშები:

წავალ, მკითხავს ვაკითხვინებ, ეგებ გვეწერო-ნ შვილო; რა კაცი ენდო-ნ სხვას; შენი ქალი რომ სხვამ წაიყვანო-ნ, შენ იმას უნდა გაუსწორდეო; თუ ვაჟა გვეწერო-ნ გამომიგზავნეო; ვიქიდანეთო და რომელმაც წააქციო-ნ-ო, იმის იყვენ ე ხარებო; აწ ამ ვაჟას გეხარება, რომ ეს წიქარა ნახო-ნ; ვინც არა ქთხოვო-ნ-ო, ნურაფერს მისცემო; რაც ამ ვაჭარმა ქნა-ნ-ო, ნართის ქალაქმა ზლო-ნ-ო; რაცალ არის, ის გავიგნო, ვაა თუ იყო-ნ ბევან გივიშვილი; სამთა ვაჟათა თქვეს: დედა ჩვენი როგორ გაერთო-ნ-ო (=დაიკარგოსო)? შავმა წყალმა ჩამოიარო-ნ, ერიდეო; ბერი კაცი შეგხვდებაო და გაჩუქებს, და რომ შემოგიძახო-ნ, ნუ შეგეშინდებაო. თუ ქალი გექნე-ნ, შინ დაიტოვეო; თუ რა გაგიჭირდე-ნ, დაუკარო; უთხრეს: ბევანო, რა უნდა იქნე-ნ-ო შენი გამძლეო? ღმერთო და ჩემო გამწენო, რაათაც მიეკარეო, იმაზე დამეცემოდე-ნ ე შვილდისარო: რომ გათენდე-ნ, ამოიარეო; მოდი, დანაძლევდეთო, ვინც ამ ბოძალ ხეში გაჭრე-ნ-ო, იმას უყიდიან ცხვარო, რომელიც ვერ გაჭრე-ნ-ო...; საცა გაგიჭირდე-ნ, ჩემი სახელი ახსენე.

ეს მაგალითები ასე გადმოითარგმნება: „გვეწეროს, ენდოს, წააქციოს, გექნეს, გაგიჭირდეს“...

მესამე კავშირებით ის ამ არქაულ წარმოებას რომ შეესატყვისება ახ. სალიტერატურო ქართულის მეორე თურმეობითი და, აგრეთვე, სათანადო წარმოებისათვის ხშირად გამოყენებულია ონ ფორმანტი, საგანგებო ძიების საგანია და ამ ფრიად საინტერესო საკითხს სხვა დროს დაევტოუნდები. აქ მხოლოდ შემდეგის აღნიშვნით შემოვიფარგლები: როგორც გამორკვეულია, „III ჯგუფის დროთა შორის მჭიდრო კავშირია სვანურში“¹ და ეს არის ს ფუძველი, რომლის ნიადაგზედაც სვანურში მესამე კავშირებითითაა გადმოცემული

¹ ვ. თ. ფ. უ. რ. ი. ა, სვანური ენა. 1. ზნა, 1931. გვ. 182.

მეორე თურმეობითი. უეჭველია, რომ მთარაჭული ამ მხრივ სვანურს მისდევს, — და ეს მოვლენა მთარაჭულ-სვანურის ურთიერთობის რკვევისათვის ერთობ საგულისხმო გარემოებაა¹.

h) ნამყოფწყვეტელში და ნამყოფყვე ზილში **3 პ. მრავლ. ზმნებს -ეს დაბოლოება** მოუღიძო არქაული ნორმის მიხედვით, ახ. ქართულის -ენ-ის ნაცვლად.

ნიმუშები:

ე ვაჟა და ე ქალი დარჩ-ეს და დაჰკოცნეს ერთმანეთი; წამოვიდ-ეს ყველანი ხელ-მწიფესთან; ეცნ-ეს ე ძაღლები და გაჰხლიჩნ-ეს ე დევი; ესენი რომ იყვნ-ეს წასული ტყეშიდა; იყვნ-ეს ხუტესი და მისი ქალი და ჰყავდ-ეს ცხრაა შვილი; ე დამანი წავიდ-ეს და ქვე ცხოვრობდეს; წამოჰყვეს ცოლის ძმები.

i) შუალობითი გზის ნიშანი -ინ ზოგჯერ გამოყენებულია და ზოგჯერ სათანადო ფორმის თანხმოვნითი ნაწილი ნულითაა წარმოდგენილი.

ნიმუშები:

- 1) აჭერეტ-ინ-ეთ, ამოეცურებ-ინ-ა, გააბედ-ინ-ა, მთარბენ-ინ-ა, დააღე-ინ-ა, დააკლე-ინ-ა.
- 2) ამატანიე, დაგვაღეებთო, შემაძლებია, ამოვარჩეებთო, წააღებია.

შენიშვნა: ორიოდე ზმნაში კაუხატივის ნიშანთან ერთად შეკვეცილია ფუძისეული -ევ ელემენტიც: „ვახთიებთ, მომაკვლევიე“ (კონტექსტში: „სისხლის პურის ჭამა გადახთიეს“; „ბაჟს ვახთიებთ“; „მომაკვლიე შენე მტერი და ორგული“).

l) მთარაჭული ზმნა ჯერ კიდევ იმ საფეხურზე დგას, როდესაც მრავლობითის მეორე და პირველი პირიდან ინის მხოლოობითში გადმოსვლის პროცესი დამთავრებული არ არის. ამიტომ მთელ რიგ შემთხვევებში სათანადო ი არ არის ზმნაზე დართული.

ნიმუშები:

დავდეგ; რათ მომკალ; ვერ გითხარ; სახედარი დაკალ; ვერ შევიძელ: არჩი მოკკალ; მინდორსა ბევრი ზის ნადირი, მოკალ და ჰამეო; წაიკარ ფები; ღორის ანგარიში ჰქენ; ბევანო, გაიძარო; ქათამი დამიკალ; მუხლებზე მომაკარ; მომეც ორი პური; წაე და უთხარ საღამოზე; აი, ეს სამფეხი რაში მომეც; დაჯექ და მოგიყვებო.

ს ი ნ ტ ა ქ ს ი

A. მსაზღვრელ-სასაზღვრის შეთანხმება ბრუნვაში

a) მიცემითი. ზოგჯერ შეთანხმება სრული სახისაა.

ნიმუშები:

ერთ-ს უდაბნო-ს ტყეში; ერთ-ს სიკვდილ-ს გადმირჩენიხართ; ერთ-ს რაშ-ს ამოვარჩეებთ; მეორე-ს დღე-საც კიდევ გამოეპარნენ; მეორე-ს დილა-ს; მეორე-ს

¹ ამ ფაქტზე ჩემი ყურადღება პრაფ. ვ. თოფურია მიაქცია.

წელიწად-ს; მეოთხ- ეს წელიწად-ს; სამ-ს დღე-ს შემინახავსო; სამ-ს გლეხ-ს; ორ-ს ლეკვა-ს ამოვირჩევო; კვირე-ს დღე-ს; სახრე დაჭკრა ქართველ-ს მამასახლისს; ტკბილ-ს სიტყვა-ს ნუ მომიშლიო; ჭრელ-ს ნოხებ-ს დაგიგებსო.

ბ) ნათესაობითი: ა) სრული სახისაა, ბ) ფორმანტის თანხმონებით ელემენტი მოკვეცილია, გ) არ არის შეთანხმება: ბოლოხმონიან [განსაკუთრებით ო- ბოლოკიდურიან] მსახლერელს ეკვეცება მთელი ფორმანტი ნათესაობითი ბრუნვისა.

ნიმუშები:

- ა) ერთ-ის წლ-ის-ა ჰგონია, სამ-ის წლ-ის-ა არის; ჩვენ ორ-ის ბატონ-ის-ა.
- ბ) ერთი თე-ი[ს] ვადა; ზღე-ი[ს] მშობელო; ღვინო მიჰქონდა კამბე-ი[ს] ურმით; ც-ი[ს] სინათლე; თხ-ი[ს] ტანისამოსი; აბრეშუმ-ი[ს] ბაწრით გადაფრინდა; მაცხოვრ-ი[ს] ჯვარი; ცხენ-ი[ს] მხემა; სკორ-ი[ს] პირზე გადაავლო; იმ რკინ-ი[ს] კეტს; ხარ-ი[ს] ჯოგი ნახა; უკრავს გულ-ი[ს] საკლავადა; მე მქონდა ნატვრ-ი[ს] მათრახიო; ამნაირად არის ჩვენი სოფელ-ი[ს] წესდებულებაო; ამ სოფელ-ი[ს] ნაპირში; წაუღიაყე მაცხოვრ-ი[ს] ჯვარი; გლ-ი[ს] ტყავი აცვია; მეზობლ-ი[ს] ბიჭი გალახა; ილოცეს თავ-ი[ს] რჯულზედა.
- გ) ოქრო -[ის] ღარები უგია; ამოიღო ოქრო -[ის] ბულით; მოთქარა კალო -[ის] პირი.

შენიშვნა: 1. როგორც ბ პუნქტში დამოწმებულ მაგალითებთან ჩანს, ნათესაობითი ბრუნვის თანხმონებით ელემენტი იკვეცება მაშინ, როდესაც სასახლერი არა ნათესაობით ბრუნვაში დგას. ასეთი წარმოება უფრო სისტემატურია, ვიდრე სხვა ვარიაციები მსახლერელ-სასახლერის შეთანხმებისა ბრუნვაში.

2. ბ-გ მაგალითები ლებურ-ჭიორულისთვის არის დამახასიათებელი; გლოლურში შეთანხმება სრულია.

ც) სხვა ბრუნვებში შეთანხმება საზოგადოდ თავისებურებას არ შეიცავს. მალიან იშვიათად თუ წამოყოფს თავს შეთანხმების ისეთი ფორმები, როგორცაა [მოქმ.:], „გულ-ით წმიდ-ით დაიფიტა“; [მოთხრ.:], „წმინდა-მ გიორგი-მ დასწყევლა“ და მისთ.

B. სახელების შეთანხმება რიცხვში

Pl^u-ის შემთხვევებში შეთანხმება რიცხვში ხშირად გხვდება.

ნიმუშები:

ორ-ნი ყაჩაღ-ნი მოიყვანეს; ჩოჩაშვილი იყო, ცხრა-ნი ძმა-ნი; იქა ცხვრობდეს სამ-ნი ქალ-ნი; ი ორ-ნი ძმა-ნი უფროს-ნი; ორ-ნი ძმა-ნი დიდ-ნი არიან; ეს ორ-ნი ვაჟ-ნი; სამნი ძმა-ნი იყვნეს; ეს ცხრა-ნი ყაჩაღ-ნი დახვდეს; არშოელ-ნი ბერ-ნი იყვნეს.

C. შიცემითი ბრუნვის ნიშანი იკვეცება

ნიმუშები:

ნადირ -(ს) ნუ შეაჭმევ; თავადებ -(ს) ღმერთი გაუწყრა; ხელებ -(ს) წაყინავს; თევზებ -(ს) იჭირვებდა; ხანებ -(ს) თან ახლავს ცოლებიო.

D. ობიექტის ანუ დამატების მრავლობითობა, სულერთია, გვაქვს Pl^m თუ Pl^n , სათნოდ ნიშნითაა აღნიშნული ზმნაში.

ნიმუშები:

ა) Pl^m : ამორჩივნა-ორ-ნი ლეკვა-ნი; ეს ადამ-ნი აქცივნა ვერადა; დათალ-ნი-ამფურ-ნი; ისინი მებობლებმა არ მიიკარ-ნი-ა; გამოყარ-ნი-ა და აღარ შეუშენ-ნი-სახში; ორ-ნი კაც-ნი დასტოვნა-ა; ცხრა-ნი-ივე იმას გაუწყვეტი-ან; უცებ ნახ-ნი-არ ცხვრებ-ნი; წადი, ისი-ნი დაჭამე-ნი; ვინცაღ ჩემი ძმა შექამა, ისი-ნი დაფხოცე-ნი და მომაკო.

ბ) Pl^n : დააბიჯ-ნი-ეს ე კაც-ები და მცნაურ-ები; საცა-ის აფხანაგ-ები ჰყავდენ-ნი (მას); ოქრო ტახტ-ები ყავ-ან ამ უფროსა; მიუშენ-ნი აწე გბრ-ები; მისივნ-ნი ე დევ-ები; წადი და გლოელ-ები მომგვარე-ნი-ო; ე შეილ-ები წაიყვანე-ნი შენ; ე შეილ-ები-ო გაყარე-ნი.

E. სპორადულად ვხვდებით გარდაუვალ ზმნებთან გრამატიკული სებიექტის მოთხრობით ბრუნვაში დასმას აორისტში.

ნიმუშები:

ბოლოს დაილა კვაჭმა დევმა; მელიამ წავიდა და დაიწყო ზარას ძებლინი მოვიდა სოვდაგარმა.

F. კითხვითი ა

ჩვენ ვიცით, რომ ძვ. ქართულში კითხვითი ა მაშინ იხმარებოდა, თუ წინადადებაში კითხვითი სიტყვა (ვინ, რა, რომელი, სად...) არ ერია. ჩვენს დიალექტშიც ასეა, მაგრამ ზოგჯერ ეს წესი დარღვეულია.

ნიმუშები;

იყ-ა? მიდინარ-ა? არ მოგაქვს-ა? გავნება აქ-ა? რა მოწყენილი ხარ-ა?

G. კავშირი „დო“

კატეგორიულად ვერ ვიტყვი, მაგრამ თითქოს კავშირი „და“ ხანდახან „დო“-დ უნდა ისმოდეს. ეს მოვლენა შოთხოსეს შემოწმება-დადასტურებას. შემომჩნევია ასეთ შესიტყვებებში: „ლურშევს დო ქუთაისს“, „ომს დო ვაინას“ და სხვ.

H. ნაწილაკები

ა) შემონახულია -მცა ნაწილაკი. მაგრამ აქ მას დაკარგული აქვს დამასასიათებელი სინტაქსური ძალა: იგი არ შოთხოსეს წინადადებაში ოხრობით კილოს (როგორც ამას ადგილი ჰქონდა კლასიკურ ქართულში) და თავისუფლად იგუებს კავშირებითს (როგორც ამას ადგილი ჰქონდა ალორძინების ხანის ენაში).

ნიმუშები:

ახა, ნეტა-მცა ეჯობო; ნეტა-მც(ა) ნადირთა თასმა მქნა; ნეტა-მცა ნატრა მანატრა; მისი ნაწერი-მც(ა) იქნები; ღმერთი-მც(ა) გიგმია მადალიო.

ბ) ვერბალური ობიექტის მრავლობითობა ზმნაში -ყე, -ყ ნაწილაკით არის წარმოდგენილი.

ნიმუშები:

ართმევედა-ყე ჩოხა-ნაბდასაც მათ; იმათა ყავს-ყე ძალღუკა, ცოლქმართა; ჩემი ტერები-მოდინ და მზად დაეხვდეთ-ყე ჩვენაო; მემრე მობრუნდით და კიდე პატივსა ტემ-ყე; ისინი უმალ გაეიტუმრე-ყე. ვაჰმითი ტექტი: გამოვდევნენ მაშინ აჰ მაც-ხოყრი გამოტაცებაზე და რომ ვერა დააკლეს-რა, წაიდინენ და უწერას ერთი ჯაფარიძე ყოფილა, ნეფეთა ყოლია-ყე და იმისი ინტერესობა ქონია სვანებს. უთქვამს-ყე: რადგან ლებს ვერაფერი დავაკელითო, დავეცნეთ და ეგებბა. ი-ნეფე დაეიჭიროთო. დაუკრავს-ყე ხელი და გამოუტყვილებია-ყე გქმრიელი ენით და შეჩენიანთ და გამოუწვევიათ-ყე და უტაცნი-ყე, გაუკრავს-ყე ხელი და ქვე მოუ-ტაცნი-ყე გაკრული. ამოურონებია-ყე ე ნეფე და ე ქიორლები (წი) რალაცა გაუგნია-ყე, ნეფე მოყავს-ყეო... ჩასულან ლებურები, სვანებს ჩამოუყვანიათ-ყე ნე-ფე, ქიორლებს მხარი უქნია-ყე სვანებზე, შექნია-ყე დაეიდარობა და ჩხუბი და ე ქიორლები ლებლებ დაულახავს. წამოუყვანია-ყე სვანები და იქით-აქით და მო-ციქულობა შექმნია-ყე და წაუთომეგია-ყე ე ნეფე. და ქიორლები ქვე გაუშვიან-ყე გალახულები.

შენიშვნა: 1. -ყე ნაწილაკი მხოლოდ ლებურ-ქიორულში გვხვდება, ხოლო გლოლურში მისი კვალიც არა ჩანს.

2. ეს ნაწილაკი გვხვდება ითილი-შიც: „ყველა-ყა“, „სუყველა-კა“.

ც) გვხვდება დადასტურებითი ნაწილაკი „ქვე“.

ნიმუშები:

ეს ერთი ყაჩადი ქვე მაპატიეთო; მეცხრე ქვე დაიჭირა; ხვალეო ქვე უნდა წავი-დლო; ამ ვაყას ე ტრედები ქვე აქ; იმითი ქვე ცხოვრობდეს; ხორცი ქვე წაილო; იდგა და ქვე გაიქცა; სტაცეს ხელი და ქვე არ შეჭამეს? ქვე იპატიეებიანო სანათლბაო; აქანა დახვდეს ორი კაცი და ქვე დაბეგვეს; ის კაცი ქვე წავიდა. თავის სახში; იმასთან ქვე წევი და ჩემთან არაო; ნაჯახი ქვე მაქ.

დ) ხხოვნის ხასიათს ანიჭებს ზმნას „ქი“ ნაწილაკი, რომელიც უნდა წარ-მოადგენდეს „ქირიე“-ს შეკვეცილ ფორმას.

ნიმუშები:

დამიძახე ქი ჩაუბრენიე ქი მიაკარ ქი!

აქ შეიძლება დავასრულოთ მთარაქული ზრამატიკული მოვლენების სქემატური მიმო-ხილვა. ჩემი მიზანი იყო მხოლოდ აღმენ უსხა ჩვენი დიალექტის ძირითადი ნიშანდობლივი ფორმები, რათა ეს რეგისტრირებული მასალა გამოდგეს შემდგომი ძიებისათვის. ამით აიხსნე-ბა, რომ შიგადაშიგ არ არის დიალექტიზმები განხილული სხვა დიალექტების შედარების ფონ-ზე (შესაუბლში მოცემულია მხოლოდ ჩამოთვლის სახით) და არც ახსნილია ზოგიერთი საყუ-რადლებო მოვლენა.

1. გ ლ ო ლ უ რ ი

ვაჟა და ლეკვები

იყენეს ხუცესი და მისი ქალი და ჰყავდეს ცხრაა შვილი — ოთხი ბოში და ხუთი ვაჟა. ე ხუცესაჲ ვერ არჩენდა ცოლშვილსა. თვითო ბარგ შეშას წაიღებდა და გაჰყიდევდა და ის იყო. ე ხუცესა წავიდა შეშაზედა და ნახა მსხვილი ვაშლი. მობრუნდა შინა და უთხრა ცოლშვილსა:

— წავიდეთ და იქ დავისახლნეთო. ჩავიდეს, ჩაესახლნეს, იცხოვრეს და ერთსა დილაზე ჩამოერია დევი და ყველანი დასჭამა და და-ძმათა გადა-ასწრეს ჯარონში. ე დევი შეჩერებოდა ამათა, მარე რომ გასრულიყო ჯარონში, ჩეფლობოდა და ვაჟა მოჰკვლევდა. ე და-ძმანი წავიდეს და დაიდგა ვაჟამა კაჲ სახლები. ეს ვაჟა ყოველ დილაზე წავიდოდა და ჩამოიყვანდა თვითო ტახსა და იმითი ქვე ცხოვრობდეს. ერთ დილაზედ ჩამოიარა და ნახა კაცს მიჰყავდეს ცხრანი ლეკვანი გადასაყრელად.

— დაიცადე, ნუ გადაჰყრი, ორს ლეკვას ამოვირჩევო! — მიაძახა. ამოირჩინა ორნი ლეკვანი და ტახის ხორცი ქვე წაიღო სამაგიეროთა. მოიყვანა ე ლეკვანი და სუყველანი დაზარდნა. აწ ეს სამნივე წავლენ და ჩამოიყვანებენ თვითო ტახსა და ცხოვრობდეს კარქა. ესენი რომ იყენეს წასული ტყეშიდა, ე ვაჟა და ე ლეკვეები, — ე ვაჟამ ერთსა სალდათი დაარქვა, მეორეს მურაჲ. შემოვიდა დევი და უთხრა ქალსა:

— შეგიერთვი ცოლად, ოლონდ დამახოციეო. მოიგონე ავათმყოფობა და გაგზავნენო ცხრა მთას იქითო და ი ვაჟაო ბოთლებს დაამსებს და გადმოვალ და გაჩდებო კლდეო. — მოვიდა ე ვაჟა და გაგზავნა ცხრა მთას იქით. დალია წყარო და მოემატა ღონე.

— მოდი, დალიონო! — და დააღინა და იმასაც შეემატა ღონე... გაამსო ბოთლები აწ იმ ვაჟამა და წამოვიდა. ვაჟაჲ რო გადმოვიდა, გაჩთა კდე და ე ძაღლები დარჩეს კდის იქით. ტირის ვაჟა და უძახის, მარე ვეღარაჲათ გადმოვიდეს. წამოვიდა ვაჟა სახლშიდა და მივიდა თუ არა, გბდმოვიდა დევი და

— გაშიშვლდიო! — შეუძახა. დადგა ბოთლები და ტინტრაქდება. რომ უბირობს დევი ვაჟას ცემასა, გაუტკვერია კდე ამ ძაღლებს და ქვეც იცენეს ვაჟა და ე დევი... გაღუქნია ვაჟასა თავი მურამ.

— შეეცალეო! — შეეცალა. ეცენეს ე ძაღლები და გახლიჩეს დევი. შეჭამეს ე დევი. მერე დაადგა ფეხი ფეხზედა ამ ვაჟამა, დასა, გახლიჩა და მისცა ძაღლებსა. ე ვაჟაჲ და ლეკვები დადგეს და კარქა ცხოვრობდეს.

* * *

იყო ერთი ხემწიფე. ყავდა ერთი ქალი. წინ ქვეით ვერცხლი იყო და წინ ზეით ოქრო. ამ ქალსა მამა გარეთ არ ახედვებდა — არ მომტაცონ არავინაო! ბალი აქ ამ ხემწიფეს და ღია ასხია. ამ ქალსა სამი ბიჭი ჰყავს. ხემწიფემ უთხრა ქალსა:

— რავა ვერ უნდა განახვიო ბალიო? — აწ ამ ხემწიფეს ჰყავს სამოცი ჯარი და შეკაზმა თავისი ჯარი და ე ქალი ჩაისცეს შუაშიდა და გურგლივ ჯარი შემოერთყეს. შუა გზაზედ რომ ჩავიდეს ე ქალი და მოსტაცა რამაღაც. ტირიან ძრიელ. სამთა ვაჟათა თქვეს:

— დედაჩვენი როგორ უნდა გაერთონო, რომ ვერა ვნახოთო? — ამ ვაჟებმა წაიღეს პური, იარეს, იარეს, იარეს და მივიდეს ერთ კდებედა... კოშკია ზედ ამართული. რომ მივიდეს, უთხრეს უფროს ძმასა:

— მოაბიო ე ჯაჭვიო, ააგდეთ კარებსაო და შევიდეთო!.. — ააგდო და ვერ აუწია შუამდინ. უთხრეს აწ საშუალოსა:

— შენ ააგდეთ მარჯვედაო! — ამანაც და თავისთავს ვერ აიცილა... ამ უნცროსმა წამოიმკლავა და:

— აწ, ღმერთო, შემძლებიე, ამაწვევიე კოშკზედაო! — გაუშვა და, იცოცხლე შენაცა და მეცა, მოაბა ზედ კარებსა. აწ გაალო ე კარები და შევიდა შიგა ე ვაჟაჲ. იქა ჯდიან დედამისი და სამი სხვა ქალი. იმათა ჰყოლია 4 დევი — თორმეტთორმეტ თავიანი. მთელი დევების უფროსნი ესენია... აწ ამ დევებსა ცხრაცხრა ღლის ძინი უჩვევია. აწ რომ შევიდა ე ვაჟა შიგნით, იმისთანე კრანტია, რასაც ინატრებ გამოვო. ინატრა ამ ვაჟამ საჭმელი. რომ გაძღა გემრიელათა, გამოეღვიძა დევსა. აწ ე ვაჟაჲ შეაძვრინეს ტახტქვეშ. მიმოიხედა დევმა და

— ძორის სული იცემაო!

— ვაჟაჲ და თუ არ შესჭამო?..

— მომიყვანეო აქაო საჩქართათაო!.. იცნეს ე დევი და ე ვაჟაჲ... ჯერ ამ დევმა მოიქნია და ჩასო კოჭამდინ, მერე ვაჟამ მოიქნია და ჩასო მუხლამდინ. ახლა ისევ დევმა და ჩაატანა ბარკლებამდინ. მერე კიდე ვაჟამა და ჩასო წენამდე. აწ დევმა და — წენამდე. ბოლოს ვაჟამ დაანარცხა და — ყელამდი. მოჭრა თავები დევსა და დადგა კოჭამდინ სისხლის ტბა. გამოეღვიძა მეორე დევსა და ე ვაჟა ტახტქვეშ შეძვრა.

— ძორის სული იცემაო! — დაიღრიალა ამ დევმა. გამოხტა ე ვაჟა და იწყეს ჭიდილი. იკიდნეს და ისრე უქნა ამასაცა. კიდე აწ მესამეს გამოეღვიძა. აწ იცვნეს ეს ორნი. ოთხთავ ისრე უქნა, წენა'დინ დადგა სისხლი. ამ ვაჟამ უნცროსი ქალიშვილი მიზღა დაიჭირა ცოლადა. საშვალე — საშვალს ერგო, უფროსი — უფროსსა. ამ უნცროსსა ოქროს ტახები ყავან და ოქროს წყალში ბანაობენ. ჩაასხა ესენი და თვითონ რომ ჩადიოდა ბაწარზედა, აწ ამ ძმებმა დაჰკრეს ბაწარს და ჩააგდეს. უღალატეს ვაჟას ძმებმა. წამოვიდეს ყველანი ხემწიფესთან.

— ასე და ასე იყოო და ვაჟა სისხლში ჩაგვეხროო! — აწ გაუგნია სხვა დევებსა:

— რაკი ჩენი უფროსები დახოცა, აწ არა გვიჭირსო! — და ყველას მოაქთითო მწიფელი და გაუდგეს ვაჟასა, და ჩამოვიდა ე ვაჟა... რაც დევები იქნეს, ე ვაჟა სუყველათა დაპოცნეა. მოსცეს სალხინო და სამჭინო ჭიანდური.

— თუ რა გაგვიჭირდენო, დაუკარ და შენთან დავიბადებიო! — ვაჟაძს ქალსა სხვა ხემწიფე უგზავნის — ითხოვონ. ამ ხემწიფემ უთხრა სხვა ხემწიფეს:

— ქალის ნებაა, თუ წამოგყვებო.

— მომიტანეთ ტრედები, რო დაბანავნო და წამოგყვებიო. — ე ვაჟა ქედელს მიებარა. ე ხემწიფე ქედელთან მივიდა და უთხრა:

— გაგვიკეთო ტრედები რომ ოქროს წყალში ბანაობნო! — მქედელმაც უთხრა:

— ვერ გავაკეთებო! — ამ ვაჟას ეს ტრედები ქვე აქ.

— ნუ გშინიაო! — უჩურჩულა. დილაჯთ ვაჟა სწმენდს ტრედებს, ვითამ გავაკითებო. ამაში ხემწიფემ დია ფული მისცა... წაიღეს ე ტრედები და წამოჰყვა აწ ეს ქალი და შემოდგეს ოუ არა ფეხი ხიდზედა, ე ვაჟა დახვდა წინ, დაუკრა სამჭინო ჭიანდური და ექდანი დევები მოვიდეს, რომ აღარ ეტევიან.

— გვიბრძანეო!

— წიედით, გვერიენით და ქამეთ ჯარიო! — ქამეს და ზოგნი გადაჰყარნეს: ე ვაჟა და ე ქალი დარჩეს და დაჰკოცნეს ერთმანეთი...

თედორეს ვმირობა

ერთი გორგიეთი იყო თედორე. დვალეთ ცოლოურობა ხყავდა. ადგა და წავიდა ცოლოურს და იქ ცოლს ვაჟი გამოუჩნა და:

— ჩამოდიო და მნახეო! — შემოუთვალა. ადგა და მუხს რომ შევიდა, ცხრანი ყაჩაღნი დახვდა. დაიჭირეს ე თედორე.

— გამიშვიო!

— არ გავიშვებო!

— ხვალ გადმოვიარ ცოლითა და მაშინ წამიყვანეთო! — ადგა და ჩავიდა ცოლოურს, გაუშვეს ყაჩაღთა. რო მივიდა, მოიკითხა ამბავი და ემუსაიფეს სიდღერი, სიმამრი და ისი. მერე უთხრა:

— ხვალეო ქვე უნდა წავიდეო უთუოდო! — რო უნდა წამოვიდეს მეორე დღესა და:

— ირუჟე რამეო! — უთხრა სიმამრმა, — რაც გინდა, წაიყვანეო!

— არაფერი მინდა-რა, ლეკური-ლა მაჩუქეთო, მამა-პაპეული რომ არიო. — აიღეს და მოსცეს ლეკური. წამოჰყვეს ცოლი ები. სწველს რო ამოსცდა, დაბრუნა ისინი. ნეფის წყალს ზეთ რომ შემოაწია მთაზედა, ცოლს უთხრა:

— აკვანიც შენ უნდა აიკიდო და გუდაცაო! — დაიწყო ამ ქალმა ტირილი.

— ნუ ტირ, თორემ ხრმალს შემოგკრავო! — ჩამოვიდა და ღმერთს შეხვეწა:

— გამიმარჯვე ღმერთო, შენი სიტყვა არ გამიტეხნია ჯერაო! — ეს ცხრანი ყაჩაღნი დახვდეს.

— ადექით, გმირნო, გმირუოეფო, ერთი მე წავალ სამარჯს, ცხრანი თქვენ გაემგზავრე ითო! — შეუძახა. იშიშეჯა ხრმალი და რვათა თავები დასჭოა. ხეცხრე ქვე დაიჭირა. დახადა რაც ქონდა რვათა თოფი და იარაღი და მეცხრეს აჭკიდა. სოფელს რომ ჩამოაწია, დაუძახა სოფელელთა:

— ეს ერთი ყაჩაღი ქვე მაპატიეთო... — ეოთი კვირას მერმეთა უთხრა ამ ყაჩ. ლსა:

— წაილე შენი იარაღი და ავეჯი და უთხარ თქვენი ამბავი თქვენებშილო.

სამი სიტყვის განმავლობა

იყო ერთი ცოლ-ქმარე კაცი. საწყალნი რომ იყვეს, ამ ქალმა უთხრა:

— წა სადმეო და იჯამავი ე და მოიტან ო. — წამოვიდა ე კაცი, მოვიდა, ერთი ჭკუიანი კაცი. სამი წელიწადი სამ თუნანთ დაუდგა. რომ გაუთავდა სამი წელიწადი, უთარა ამ კაცმა:

— სამი თუმანი გირჩეენია, თუ სამი სახრინი სიტყვაო? — იფიქრა, იფიქრა და უთხრა:

— სამი სიტყვა მირჩეენიაო. — მერე უთხრა:

— გულში ნადებს ქალს ნუ ეტყვიო; ვინც არა ქთხოვონო, ნურაფერს მისცემო; რაც მოიძიო, წაილე შინაო! ჰკვირობს ე კაცი:

— ამაში რავე ვავრთე სა ი თუმანიო? — გამოსწია, წამოვიდა და მოიძია უნასის პერანგი. აილო და წაილო შინ. მის ეზოში რომ მიიტანა, ხელ-უკულმა გადაავლო. შევიდა და დაეძინეს ცოლ-ქმართა... ქალს უმალ გამოეღვიძა და გამოვიდა გარეთ და იმისთანე ოქრო გაკეთებულიყო, იმისთ ნე, იმისთანე, რომ სუ თლათ დაბირკული ესხა. მერე შევიდა:

— უიო, ბეჩაო, რა გაკეთებულა ჩვენს ეზოშიდაო? — მიახარა. უღროო დროს რომ გამოადვიდა, ერთი ჭელერა შერეოდა თავში. მოჰგლეჯენ ერთ ოქროს, გაჰყიდვიან და ცხოვრობენ და სჭამენ... უთხრა ამ ქალმა:

— რანაირეფ იყო შენი საქმეო? — მოუყვა ყველას, ჭკუიეზმა რომ უთხრა სამი სიტყვა... — ერთი სომეხი იყო, და კაჲ მალაზია ჰქონდა. ის მოყურეთა ჰყავდა. უთხრა ი მოყვარეს ქმრის ნათქვემები. მერე უთხრა ქალის მოყვარემა ქმარსა:

— დამენიძლავეო, რათი გააშენე ე ოქროო, გეტყვიო თუ მოვიახროო, შენი ქალიც მომე და შენი სახლკარობაც და ყველაო. თუ ვერა, ჩემ მალაზიას მოქცემო! — დენიძლავა ე კაცი და უთხრა:

— შენ იყავ, ჭკუიერი კაცთანა... — და მოუყვა ყოლისფერს.

— მართალიაო... — მისცა სუყველა აწე და იმისთანა აქ ამ კაცსა, ოქროს ჯაყვა! წამოვიდა და ისრივე ამ ჭკუიერ კაცთან მოვიდა. მოუყვა სუყველასა ამის ვარემოებასა.

— ხომ გითხარ, გულში ნადებს ქალს ნუ ეტყვიო? — მერე მეზობლისას ლხინი იყო და ე ჭკუიერი იქ გაიწვიეს და ე საწყალი კაცი წაიყვანა. რომ შევიდეს და სჭამენ ხოცსა, ერთი კაჲ ნასწელი კაცია და მალაზიები აქ იმასა. ამოილო ე ჯაყვა და გადაუდგა იმ ნასწავლსა. უთხრა:

— ე ჩემი ჯაყვა შენ საით მოგივიდაო, განა მომპარეო? — აღარ მისცა ე ჯაყვა აწე იმასა. უჩივლა ამ კაცმა და ხვალ დასახვრეტათ მიჰყავან. შეაგდეს ნაობახში და ყარაულები ჰყვანან. ეს ჭკუიანი კაცი ზეითაა და ქვეშით ის ამწყვდევია. აიყვანა ამ ჭკუიანმა კატა და ენახშება:

— ციცუნა, ჩემო ციცუნაო! ხვალ რომ დაგხვრეტენო, ასრე უთხარ, რომე მთაზედაო მამაჩემი ვისმე მოეკლაო. ეს ჯაყვა ყელშით ამოუღეო! — „აბა შენა ხარო ჩემი მამიმკვლელო!“ მინახლაურე მამაჩემი და დასახვრეტად მოგიწერ ხელსაო (იმის გასაგონად ამბობს). აწ გამოიყვანეს ეს კაცი დასახვრეტად... უთხრა:

— მამაჩემო მთაზე ვისმე მოეკლაო, იმას ამოუღეო ყელშით ე ჯაყვაო!

— აბა, შენა ხარო მამიჩემის მკვლელო. მინახლაურე მამაჩემი და მერე მომკალო! — მერე გამოუშვეს ეს კაცი. წამოვიდა ე კაცი და შევიდა ისრიე ჭკუიერ კაცთან, უთხრა ამ კაცმა:

— წაე ახლა და დაენიძლავეო ი კაცსო, ქალი რომ წაგართვაო და უთხარიო: — მზე საიდან ამოდის და საით ჩადისო და ის შებრუნებულად გიტყვისო, დაუკვირდი და მოუგებ და შენსას ყველაფერს დაიბრუნებო... — წამოვიდა და დაენიძლავა, უთხრა:

— მზე საით ამოდის და საით ჩადისო?

— აი იქით ამოდის და იქით ჩადისო! — დაუკვირდეს მზესა და აღმოსავლეთით ქვე ამოვიდა და დასავლეთით ქვე ჩავიდა... მოუგო სუყველა. წამოვიდა აწ, ეს ცოლშვილი შეიყვანა და ქალი მავრათ დაბეგვა.

* * *

ავთანდილ ქედნი მალაღნი სამხრამღნი ვადიარა. ლალსა ირემსა ფერდსა კრა ბოძალი ორბი ფრთიანი... შემოიკიდა ცხენზე, გამოიტანა მინდორზედ. ცეცხლი დაინთო ძრიელი. დაჟდა და დათაღნა შამფურნი, წვადებს დაუწყო ტრიალი. გაიხედა მინდორზედა ლურჯამა. შეხტა ლურჯა, ნახა შორით კაცი მოარული.

— რაზე შეფრთხვი ლურჯა ცხენო? — ახლა ავთანდილმა დაინახა: სამი ძმა-კაცი მოდის შორით. ავთანდილმა თქვა: — თუ არიან მეგობრებიო, ვერას მერჩიანო. იმ სამა ძმამ გამოაჩინეს — ერთმა ცხენი, ერთმა აბჯარი, ერთმა კაცის მოსაკლავი. უნცროსმა ძმამ მუხლად გვასწრო, სადავეს უტაცა ხელი, უნცროსმა და უკეთესმა დაუშინა მათრახები, ძმასა მოუკეცეს მხარი. ახლა ავთანდილ დაუშინა.

— წვადნი იწვიანო ნებაო. გადითო, ირმის ტვინი დასცხევითა ძმასაო, რაკი მხარი მოუტეხა... დანა დამრჩა და ნუ გამირთავთო. თუ აღარ მომცემთო, მეტყოდეთ გამარჯვებასო...

ტარიელისა და ავთანდილის ამბავი

ავთანდილი და ტარიელი იყვნეს. იძმეს ერთმანეთი. ტარბელი უფრო ღონიერი იყო და ძრიელი ხმა ჰქონდა. ავთანდილი უფრო მეცარი. მაშინ იმათ ნესტარ-დარეჯანი წაართვეს ქაჯებმა და გაიტანეს თავის სამძღვარში და ხემწი-

ფეს ცოლად შერთეს... აწ ეს ავთანდილ და ტარიელ ეძებენ გულ გაცხარებული უნდა მოიძიონ. გაიარეს ერთ ადგილას და წყარო გამოდის. ქალი არის აქა.

— ამა და ამ ადგილას ქაჯებმა ქალი გამოიღესო კოშკშით, ნესტარ-დარეჯანი ჰქვიაო, ქაჯეთსა არისო. ციხე აქეთ და ვერაფერი შეუვათო, იმაში ჰყავთო... აწე ზღვა არის გასავალი და როგორ უნდა გავიდეს? ერთი ლაფრი-დონია და ცხენის ჯოგი ჰყავს. ავთანდილი გულთმეცარია და უთხრა ტარიელსა:

— რომელსა ცხენსა მოვკიდო ხელიო, შენ ის წამოიყვანეო. ლაფრიდონმა რომ გენახონო, დავწვეტსო.— მოჯამაგირეები ყავან ლაფრიდონს. დილახედ გამოხედეს ჯოგსა და მოუტანეს ჩქარა ამბავი ლაფრიდონს:

— ლაფრიდონ, ორთა კაცთა მშენიერთა ჯოგი მოგეტაცესო! — აილო პირსახოცი, მიატანა და მოკლა.

— ვინ შემოგვკადრებსო? — ახლა მეორე მოვიდა.

— ლაფრიდონ, ორთა კაცთა მშენიერთა ჯოგი მოგეტაცესო! — აილო სავარცხელი, მისტყორცნა და მოკლა:

— რაბა გამიბედავდაო! — ამ დროს მესამე შევარდა და

— ლაფრიდონ, ორთა კაცთა მშენიერთა ჯოგი მოგეტაცესო!

— ეს რა ამბავი არისო? — და გაიხედა. წიფელს მოკიდებს ხელს და ვერც უწვდენს მოკლას. დაუჩოქებს იქიდანა: — მოდიო, სამოყვროდ მოვსულვართო! — მივიდა და იძმეს.

— აბა, ლაფრიდონ, ქაჯეთს მივდივართ და ზღვას გავდივართ, მოგვეც ცხენებიო! — რომელი კაჯ ცხენები ჰყავდა, დაამუნიანა — ეგება არ წაიყვანოსო. აწე ავთანდილი მიხვდა, გულთმეცარია და ნოჰიდა და მუნიანი ცხენი წამოიყვანა. მესამეზე ლაფრიდონიც შემოსჯდა. რომ მივიდეს ზღვაზედა, ტარიელის ცხენი მუხლებამდინ მიდის, ავთანდილის — ქლიკებამდინ, ლაფრიდონის ყურებამდინ. ლაფრიდონს უთხრეს:

— დაბრუნდიო! — დააბრუნეს კიდევაც. თოკ-ბაწარი აქვს ტარიელს და ავთანდილს. მჭედელს გააქედიეს რიგიანი პალო, უნდა დაესვას კოშკის მალლა და ზე აცოცდებიან... გამოაღეს გახურვებული და გადახტა ტარიელი. დაუწვეს თოკები ქაჯებმა, მარე მაინც აასწრო. ახლა ავთანდილი კარებში დააყენა:

— სანემ არ გაგოჭირდენ, არ მოხვიდეო. როცა დაგიძახოო, მაშინ გამოშთიო... — დაიწყო ბრძოლობა, კაფავს და კაფავს ამ ქაჯებსა. აწ ძირს ჩამოაწია. ერთმანეთს მცთარობით შეებეს ტარიელ და ავთანდილი.

— არიქა, ძმა ავთანდილო, შემხვდა ჩემი მკლავიო!...

— მაშინ არ ვიყავ შენი ძმა, როცა კვერცხულზე გამხეთქდიო! რათ არ დამენახზე, სანამ არ გაგიჭირდაო? — გაჩერდეს. ნესტარი წამოიყვანეს და ქვე არ დაფენხმძიმებულა? ხიღია და დახვდეს და შეუტევეს ხრმლებით და ერთი წითელი ჯორი და მეორე გააკლო ნესტარმა, მოაბერწეს...

II. ლეზურ-მორული

როსტომის ამბავი

პირველმა რომ ცხენი არ იყო, ერთ კლდეში ცხოვრობდა, სახე უადლოში ერქვა. წავიდა ის დევი და ნახა ის ცხოელი და ნახა ცხენი. გაუკვირდა. გამობრუნდა და როსტომი შეხვდა.

— გამარჯობა ადამთავანო!

— გაგიმარჯოს!

— შენთან ერთი სიტყვა მაქო.

— ბ-ძანეო!

— ერთი ცხოელი ყავს კლდეში ლომსო— კისერი გრძლი აქაო და თმაო დედაკაცივითა აქო და კუდიო დედაკაცივით და გრგვალი ფეხიო. — ნიშანდულობა უთხრა. — როსტომა თქვა:

— ის ცხენიაო, მარა არ იცისო. დღემა უთხრა.

— მოვპართო! — მე გამოვიყვანო, — შევიდნენ, გამოიყვანეს ეს ცხენი და რკინი კეტი უჭირავს დევს და მოღის და უკან როსტომი მიყვება. როსტომა უთხრა:

— მათხოვე კეტიო! — გაუშალა და დაკრა როსტომა დევს.

— შე კაცო, აქ რა მასხარაობაა მინდორაშიო, უთხრა დევმა. როსტომა თქვა:

— ეს მასხარაობად ეჩვენა, ცხენს ვერ წავართმევო! — გეზინია რასმეო?

— არაფრის! როსტომს იტყვიან; იმისი შეკვილი კლდის ანგრევსო.

— აწ მე ვოციო და — წაიყვანე და პატარა გადაუხვევ და მოგეწევიო!

— უორკვალა და წინ დაუხვდა კლდეში და გაიკვლა და ქვე არ იხმო კლდემა და უშვა აქ ცხენს ხელი და მოკადა როსტომა და წამოიყვანა. გამოვიდა ერთ მინდორზე. და აბალახა ესი ცხენი. თვითონაც მოისვენა, ღამეა! ადგა დილას და ცხენი აღარსაჲ. რის, მოუპარავს ვინცაღას. აიკიდა ეს იარაღი და წამოვიდა და მიყვა კვალს. ერთ სანეფოში შევიდა. მივიდა ამ სანეფოში. მიღია კვალს და პირდაპირ ხემწიფესთან შევიდა.

— როსტომი მობრძანდაო.

— ესეო რა არიო? — იარაღის უთხრა, რა ავეჯიო? — ცხენი მყავდა და შე სანეფოში შემომიძღვა კვალიო.

— ამელამ მოისვენე და ხვალ დილას მოვაო. — გაცა ბრძანება. დილას მოგვარეს ე ცხენი. მოიყვანა ერთმა კოჭლმა კაცმა. ცალი ფეხი აქ, ცალი თვალი, ნახევარი კაცი... მეორე ღამეს ისევე გააჩერა ხემწიფემ. ხემწიფემ უთხრა თავის ქალიშვილს:

— ამლამ შენ როსტომთან უნდა მოისვენო და იქნება იმისი ძე დაგვრჩა, კაი ჩამომავლობა აქო! — გაიყვანეს, ლოგინი დაუგეს და დაწვა. როსტომი უბნობს:

— მოვხურო ოთახი, ვაჲ იფიქროს — როსტომ ქვე ეზინიაო. არ დაკეტო და ვაჲ თუ მილაატოსო? ისევე იყოს დაუკეტელი! — ღიათ დატოვა. დაწვა და მოვიდა ქალი; დაადგა და ვერ გააღვიდა. ადგია თავს და ფარნები უნთია და დაჩერებია. გეღვიძა საცა იყო.

— რას შევბიო?

— მამამ გამოგზავნა მოვისვენო.

— რე თუ ვაჟი დამეწროსო, — ერთი ს მაჯური ჭონა; თელ სანეფოდ ღირდა, აჩუქა. — თვრამეტი წლის ოომ შექნეს, გამოგზავნე ჩემთანაო.

— სად გამოგზავნო?

— ქაქავოზ ნეფის მოსამსახურე ვარ და იქაო ჯარები მყავსო და იქ გამოგზავნო... — დაიშობა ყმაველი. შექნა 7-8 წლის.

— ზურაბი დაარქვი სახელადო! — დაუბარა... რვა წლ ს დაიყო თამაშობა ცხენით. ერთი თვის ტოლი გალანა და იმის დედამ უთხრა.

— ჩემ შეის კი ნუ ლახავ, შე სხისო ტრიკოო, ბუშოო! — წამოვიდა დედათან ტირილით.

— ვისი შვილი ვარო?

— როსტომი არისო, შორი არისო დაჯერ ვადა არ მოსულა წ სვლისო...

— უნდა წავიდო! — გზა არ იცოს და კვაოი. ხეშწიფემ თქვა:

— ვინა ხარ გაბედული, წაიყვანო! — ვინცალმე ცხენი მოპარა, კოჭლმა — მე წაიყვანო! — წამოიყვანა ზურაბი და ი სკინტოიანი რომ არის, ის როსტომის მამა რომ იყო, იმისგან ქონდა მოთხრილი თვალი და ფეხიც.

— იმისი მჯავრი ჭირს და წაიყვან და მამას შვილს შევ კოავო. — წამოიყვანა და ყარაულები არიან და — ამბავს გაიფენებო! — მივიდა და უთხრა-ყე:

— ერთი ძალღია ვინმე და როსტომთან მიდის საომრადაო. — არ გაუშვებს. — არ გვიშვებენო. — გზა მაწავლე და მე ვიციო, — უთხრა ზურაბ, — რკინი გარდა არაფერო გამიძღვებსო. — ის ნიქეთი ქვე შეაბა დედამ — ამითი გიცნობსო!... მივიდა ყარაულებთან და კოჭლი ფიქრობს: — თუ ამათ დააძალაყე, მამასაც დააძლებსო... მივიდა, მარე რას გაქძლებდენ. გადაცთა, წავიდა. ახლა მეორგინაც გატხა ზდა გავიდა. მესაჟე მთას გადატეხა: ჩააწია საცა მამის ჯარი იდგა. ჩავიდა და კოჭლი ენახშება:

— მე გავიგნებ ამბავსაო, შენ დამიცადეო, აი ჯარში ჩავალო. — ჩავიდა და მამამის წვანე კარავი აქ ცალკენ და იქაა. უთხრენ:

— არ გეშვებენო და იმათი ჯარის უფროსი წვანე კარავში არიო.

— შე რასი გეშინიაო? — მოწვადა წვანე კარავი და თვითონ დაიდგა და შევიდა. როსტომა კაცი გამოგზავნა — ვინ არისო? ცოლშვილი თუ არისო. ჯერ არ არის დრო... ვინ გაბედო?

— ჩადით და უთხარით: — „ან თუ ხარო ალატარისაო, ან როსტომიან სახისაო“ ის გეტყვის-ყე ვინაობასაო!

— ის ირმი ხორცსა ჭამს და ძვლებს გამოხრავს და ცქიფივით გახლენს და გამოწოვს ტენის და გადააგდებსო! — ჩააძახეს ე სიტყვები ზურაბს.

— „ქვეცა ვარ ალატარისაო, ქვეც როსტომიან სახისაო, ძვალსა ტყაყრებ გავხეო“. — წამოვიდა როსტომი თვითან. ჩამოვიდა და ღამე არის, ბნელე და რაცალა იყო, იმასა ყავდა ანგაროზი — ზურაბს. რავაც დაინახა, იცნო როსტომი და კალთაზე მოუბრიალა ი ანგაროზი ლეკვივით, მარა ვერ მიხვდა; ძემოკრა და ზე მოკლა ი ანგაროზი.

— ვინ მომიკლა ანგაროზი, ცალი თვალით მაქვრეტალიო? თუ რომ დილა გათენდება, მექნება გლოვა ზარიო... გათენდა და შეიბნენ. აიყვანა მამა და დაცა. კიდე იჭიდნეს. როსტომი ენახშება:

— ფალავანდი ფალავანდსა სამჯერ უნდა ეჭიდოსაო, ერთხელ დამცი და ამიშვი, აშეება ვალიაო, ჰეორედ სამღთოდ გამიშვი, ღმერც აპატიეო; მესამედ თულა დამციო, სული ტვერულეებ გაუშვიო. — წავიდა და ქედლებთან მივიდა და: აღმასები დამიჭედეთო და ფართო ნიფხვებში არ ჩანდა. მივიდენ ერთმა-ნეთთან. უთხრა შვილმა:

— ბერო კაცო, დამაყენე, გული არ მემოწმება შე სიკვდილზეო; დედიჩემის დაბარება ყველა რამე მენიშნებაო!

— შენ ყმარწვილი ხარ, ტუტუცი, რაღას იგრგოლაე ენასაო; გუშინ ერთმანეთს დაეპირდით დღეს ერთმანეთის ძგერასაო! — აღარ აცალა და დატაცა ხელი. მამას და დაცა და კრა ძირიდან აღმასები და გაჩეხა. დაიკლა შვილი. უთხრა ზურაბმა:

— შენ ბერო კაცო, რათ მომკალ, ხრმალი რათ შემე ვადამდინაო, შენ მამაჩემსა როსტომსა ემალგო სადამდინაო. ზღვას ჩახვალ, ზღვას ჩამოგყვება, ცოცხალს არ გაგიშვებსო...

— ვაჟ შეს მამასაო, დღე ღამეთ დაბნელებიაო... შვილი მომიკლავს ზურაბიო, რა ცოდვა გამდიდებიაო... იმან ამოიყარა, ი კოჭლმა იმისა მჯავარი... ქვექაზ მეფეს შეუთვალა:

— მიშველე წამალი, ზურაბ მერჯება ხელზედაო... გამოუგზავნა დიაკვანი ხელით და

— გულფიცხელია და ახლო რომ მიხვიდე, წაიბანდე ფეხები და ის რომ გაცოცხლდესო, ნეფეებს გადაადგებსო... წაიბანდა და გააქცია... მივიდა და დაკრა წიხლი და მოკლა. შევიდა ქვექავოზთან და შვილები უზის, ქვე ათამაშებს-ყე სტოლზე.

— შვილის სიკვდილი მწარეაო — და შეანარცხა და დაყარა და ნეფე და დედოფალიც შეასრისა... წამალს ეძებს და დახვდა გზაზე მეცნიერი, იესოქრისტე ბერკაცათ და

— ე რაღა მებანდებო — და აიღებს და წყალში გადაადგებს. ქრისტეს უნდა წამალი შეთხოვოს. როცა იყო და

— ყოველთვინ ეს მხედება და მოდი ვკითხავ ჩემ გაჭირვებასაო. ასეა, ასეო..

— მოთხარე მიწა და კარავი გააკეთე და მკლავზე გეწვინოსო და იმდენი ბალანი მოგევა, ფეხებზე დაგაწვდებო. მაშინ მოიხდი ცოდვას და მორჩებო შვილიო! — მოთხარა და ჩაწვა. რომ მოაწია დრომ,

— აწ გაცოცხლდება ესო, — აღარ მოუსვენეს..

— გველეშაპებმა და მდევებმა წაიარესო! — მიუწია ერთი კაცი და ჩააცივდა და ბოლოს ჩასძახა:

— შე შვილისკალიაო, რათ არ ამოხვალო, — და ამოვიდა და ამოკრა წიხლი და ჰაერში შეაგდო...

ზაზრიანი სიტყვა

ცხრანი დევი ხარშავდენ ცხრა კამბეჩს. მოვიდა ერთი ყმარწვილი და უთხრა-ყე:

— გამარჯობაო!

— გაგიმარჯოსო!

— რა კარგი შესაწვავი მოგვემატაო? — ამ ყმარწვილმა თქვა:— მოდი და ჩემი საზრით ეუშველი თავსო უთხრა-ყე:

— თქვენზე უფრო დიდებული ქვეყანაზე არ მინახავს და ერთი მოსახსენებელი სიტყვა მაქსო. მამაჩემო ერთი ბულა გაზარდაო და სოფელს შეწირაო და იმოდენა გაიზარდა, შვიდ გორაზე კუდით იგერებდა ბუზებს. მერე ერთს მეცხვარე ცხვრები ყავდენ და ავდარი იყო და შეჯუჯგული ყავდენო და იმას ყავდა ერთი დაუკოდველი ვაცი და ქვე იცოხნიდაო. ის ბულა გორაზე ჭამდაო. მოვიდა ერთი ქორი, დაახტა ბულას და საცა თხა იცოხნიდა, იგი რქებ შუა ჩადეო. გამოიხედა იმან და გადიდარა თუ არაო და გამოხრული ბეჭი ჩაუვარდა თვალშიო. გააბა წივილ-კივილიო, დეენმარა სოფელი და ორმოცი უღელი ხარ-კამბეჩით ძლივს ამოუღესო. წამოვიდეს და ი ბეჭი სანახავათ მოიტანეს სოფელში. გამიწდა ი ბეჭი და სოფელი გაშენდაო. შარშან ზამთარშიდაო მოვიდა ერთი მელაო და გამოკრა კბილი და ეს სოფელი სუ გაანადგურაო. გამეეკიდა და მოკლეს ე მელაო და მეორე გვერძე ვერ გადაატრიალეს და ქუდები გამოუვიდათ და ნახევარი ი ტყავი დარჩა, რომ ველარ გადააბრუნეს იმ გვერძეო. ერთი დედაკაცი მოდიოდა და ძახავდა გვრიქს და მელიათან მივიდა და:— შეუტოვებია-ყე ე ტყავიო,— თქვაო და საძახი ტარით გადაატრიალაო. გაატყავა ცალი გვერდი და იმი შვილს გაუკეთა ქულიო. მოვედი ახლა: ის მელა უფრო დიდი იყო, ის ქალი უფრო ღონიერი, თუ ის ორბიო, რომ წაიღო ვაციო? ამისა გასარჩევათ გამომგზავნეს სოფელშაო. ამაზე დაცილდეს დეგები:— არაო ქალიო, არაო თხაო... დაცილდენ და წავიდენ ერთ დეღეში და ჩაიხურხლენ და ე ყმარწვილი გადარჩა და გამოიქცა და ისინი კი შეყვენ ცილობას და დაამტკრიეს ერთმანეთი:

*
* *

ერთ კაცს დვინო მიქონდა კამბეჩი ურმით. მიაწია ერთ ლელში, ასავალში. იმას მიეწია ერთი ცხენოსანი.

— გამარჯობა შენო!

— გაგიმარჯოს!

— მარა რაღა გამარჯობა, ამ აღმართში კამბეჩები ვერ აღიან და მოსაკლავი არ არიანო.

— მე ავიტანო მაგ ტვირთსო და მარტო ერთი დამალევიეო, ნდომას არ მოვიკლავო.

— შენ კაჲ კაცო, რაც შეიძლო ის დალიეო. წავიდა და შეკეცილო მათო რახით შეწვა,— და ხელს და ისე გაათრია.

— აბა დამალევიეო!

— მიიტოვი, რ მდენი გერჩიოს. — დეეყუდა და ისე უცებ გაცალა ი რუმბი და კიდე თხოვეს — დამ ლევიეო!

— რალა დაგალევიეო, რაცალა იყო, ქვე გაცალეო!. ახლა მეორე ცხენო-სანი მივიდა:

— რასა ცილობთ, რა ამბავი არისო?

— ლვინო მწყურია და არ მალევიებსო!

— რაცალა იყო, ქვე გაცალა და რალა დავალევიო, ბატონთან ნადელი მიმქონდაო. — რაცალა ყოფილა ქვე დაგილევო, ამ კაცმა რალა ქნასო?

— ვერც შენა ყოფილხარ კახ მოსამართლეო! — ასწი ამ ცხენიან კაცს და ჩექმაში ჩაისო. ახლა ეს კამბეჩიც ასწია და მეორე ჩექმაში ჩაისო. ჩაიყვანა-ყესახში, მივიდა სახშიდ და გადმოჯდა ცხენიდან, შევიდა და დედაკაცს უთხრა:

— ფეხს გამხადეო! — გახადა ი დედაკაცმა. ცალკენ ცხენიანი კაცი გაგორდა, ცალკენ ურმინი კაცი.

— არ გაგიკვირდა ჩემი ღონე, რომ მოვიყვანე ჩექმითაო?

— მეო მამაჩემთან შენი ღონე არ გამიკვირდებო. — სიმამრს უთხრა, დაკრა და წავიდა. — საცალა ი ჩემი სიმამრი უნდა მოეძებნოო. — გავიდა ერთ მინჯორში და წყალი მიდის. იმაში დგას ერთი კაცი და ნიჩბით უჭირავს და ნიჩბით რწყავს ყ ნუკავებს. ი ნიჩბით წყალმა ე ცხენოსანი კაცი წილო. გაიხედა და დავარჩვეო და გააჩერა ნიჩბი და — დაშრება და გამოვოო. მივიდა და

— გამარჯობო! — უთხრა წყლის მრწყავს.

— გაგიმარჯოს, შვილოო!

საიდგან მოხვალო?

— ასეა ჩემი საქმეო, ისა ჩემი შვილი ყოფილაო. დაჯედი და შენი სიდედრი ამოვა და სადილს მომიტანსო, გჭამოთ და სახში წახვლთ და ამელამ გაგეხარება ჩვენი ნახეო. — მოიხედეს და მოდის დიდელი, გვრიჭა უჭირავს ხელში და ერთი კამბეჩი მოუხ რზავს და მოაქვს ქმრისთვის.

— მე მაგდენს ვერ შეგჭამო.

— აბა შენ შენი ხელით მოჭერიო. — აილო ერთი ასო იქნებოდა და მოჭრიდა..

— სიძეო, სახში წაიყვანეო! — მოიხსნა გიდელი. — საშად გაჩეხე სამი კამბეჩოო. ე დანარჩომი ისე დახიეს ცოლმა და ქმ რმა, ძვალი აღარ დატოვეს. — წაიყვანეო სახლშიო... — გამოუქდვა, ცარიელი გიდელი ეკიდა და ცხენ ველარ მიდევს ე კაცი. აწია და ი გიდელში ჩასვა ი ცხენიანი. ერთი ტყეა გასვლელი და რომ მიაწია ტყეთან, — ესენი კეთილს არ დამართვენო და, შეეწკადინა და იქ შეეკავა ხეზე თავი. ვერ გაიგნო ქალმა და ელაპარაკება, აღარაა კაცი.

— ნამდვილა ი დავკარგეო, და გამოტრიალდა იმ საათზე. შეხვდა და სიძე დაინახა. — რა გინდოდო?

— გარე ი გადასვლა მინდოდაო და ვერ გითხარიო... — ჩაიჯდინა და წაიყვანა ჩაიყვანა და იმას ერთი კაცი სხვა მოყვარე ყოლია. — ეს სიძეო. ისინი ცალკენ ოთახში შევიდნენ. ეს დარჩა. შემოჟდა ცხენზე და გამოიბარა. შორს გაიარა. გამოვიდნენ და — გადიეო და მიეწიეო, — ქალი ეუბნება. გავიდა და ერთი კაცი ცერცესა თესავს და ორსა რომ ქვე გადააბნევს, მესამეს პირში ჩაიყრის.

— დევი მომდევსო და დამალეო! — კალთაში ჩაიწვინა. ქვე არ თესავს? მიაყოლა ი ცხენიანი კაცი და არ გადაყლაპა? მოვიდა ე კაცი.

— ცხენიან ხომ არ გაუფლიაო?

— არაო! — გაბრუნდა უკან.

— ი საწყალი კაცი ხომ არ გადამიყლაპავსო? — ჩაიწვინა ხელი და კბილი ქონია ამოტეხილი და იქ ჩარჩენილა. ამოიყვანა და წადა შეილოო! — გამოიარა ერთს სამი საყენი და

— მოდი, ვკითხავ, რამ მრტეხა იმდენზე კბილიო? — რა დაგადგა იმდენი ძალა, რომ მოტყდაო?

— თორმეტი კაცი ვიყვენით და საქურდალოთ წავედით ღამეო! გაავდარდა და ბნელე იყო. ერთი ადამიანის თავის კვახი ვნახეთ და ამ ავდარში ამ თორმეტმა ამ კვახში შევიწვიმეთო. ერთი მეცხვარეს ცხვრები ყავანო და მგმლებია და წივილიაო. სირბილში ფეხში მოვხვდითო და გაბრაზებით დაგკრა ფეხი და მაშინ მოვიტყეო. მოვიდა სახში ე კაცი.

— რა ქენი, რა ამბები მოინახეო?

— ასე იყო, ასეო... იმათან შენი ღონე რათ გამიკვირდებაო! მეცხვარე — დედიჩემის ძმა არისო. ამითანე ღონიერი ბიძები მყავდაო და შენი რას გამიკვირდებაო?..

*
**

ერთი გელა იყო დადემქელიანი, თავადი. წამოვიდა. ის გელა და იქინა მონასტერი იყო და ჩავიდა ონშიდ. სოლომონ მეფე იყო და ჯაფარა ყავდა მიღებული და ტყვეები დატაცა. წამოიყვანა და რომ ჩამოვიდა, ლებელემმა გზა მისცეს გელას. რომ დეეტაცა-ყე, უთხრა-ყე ველამ:

— დევარი გამოგვეკიდებაო. — ჩვენსა საგზალი მისცეს, უწერაშიც მისცესო. მივიდა გელა და — ლებელემო, „ყიარიშობა ყელასა, ლებურნი სცემდით ყველასაო. ნეფე შეეკრა თითის სიმალღე გელასა“. წამოვიდა ჯაფარამ და ონი ბოლოზე მდგარა. იშოვნა ჯაფარამ სოლომონ მეფის სამართალი — შენი ერთგული ვარო და სვანმა დამტაცაო და მიშველეო და მოცა ასი კაცი და კვარტალი. მივიდნენ და ჩამოიხმეს გელა.

— რავე გინდაო? (გოგრიქიანი ყმათა ყოლია გელას).

— ჩემი სისხლიო ერთი ჩექმა კოლოს ტვინი არისო! — გადაუწყვიტა ექვსი გოგო და ექვსი ვაჟი. გელას უთხრა:

— უნდა მისცეო სისხლში — და სამი ჯვარი — თითო სოფლად ღირდესო და მოსცა... გოგრიქო, გიორგი მოსცა სისხლში.

— ლებელემო, ის არ გეგონოს-ყე რომ თქვენი იყოს აქაობაო... დემტერა-ყე ლებელემს და უწერლებს გელა.

ჯაფარა ჯაფარველია, ენა გამოყვა გძელია,
ძეჯორ შეღმა შეიქირა მთელი უწერის ყელია.
ლებელი ყველა გაგლიჯა, არ გაყვა ნაბდი ძველია....

* *

სვანები რომ წამტერებრან ლებს—ძველებური ამბავია. აძრულან სვანები და მოსრულან მტერები ლებში, შუალამის დროს და გაუტეხია-ყე მაცხოვრის ეკლესია, წაუღია-ყე მაცხოვარი ჯვარი. გაუგნია საზოგადოს, რომ ეს სვანებმა ქნეს. სხვა არავინ იქმოდა. შეკრეფილან და წასულან რამოდენიმე, რომელიც ყოჩადი ყოფილან და ჩასულან სვანეთში და შიგაითათ უკითხავთ:

— ეს ჩვენიდგან რომ ჯვარი გადმოიტანეს, სად გაასვენესო? — უთქვამს ერთ დაერთგულებულს:

— ამა და ამ ეკლესიაში დედახეთისა არისო, იმაში გაასვენესო. შექნილა შუალამე დრო, შესრულან და ერთი რომელიც გაბედული იყო, შესრულა სარკმელზე და დანარჩენი გარეთ ყოფილა. ნამალევით შესულა ერთი და რომ შესულა, ალბათ ხთვის ბრძანებით, ე კაცი სამერცხლე კვებოში შეტეულა და შესულა. განათლებულა ჯვარი მაშინვე და გალადლადებულა. მისულა, გამოცხადებია და მოუკიდებია და მოდგომია კვებოზე! ველარც გამოტეულა კაცი, ველარც ჯვარი. რომ შესულა შევიწროებაში, მოუწევია გააენებას. უთქვამს:

— მაცხოვარო, იდრიკეო თავი და უწველე შენს თავს და ჩემ თავსაცაო. — განათლებულა ე ჯვარი და უწველია და უდრეკია და გამოსულან. დახდომია ე ხალხი. ე ჯვარი გამოურთმევია-ყე, დაუკრავ-ყე ფეხი, წამოსულან. უვლიათ და რომ მოსულან, ხოლი თავ უძახით, გათენებულა; ღამე უვლიათ და ჩამოწეულან, შეყრილან და უთქვამს ერთ აზრიანს:

— მოდი, ერთი დღესასწაული დავდვათო.

— რა დავდვათო? — და უთქვამს:

— დიდება ბძანეო, მაცხოვარი მოგაბძანეო. ქნეს სუყველაკამ ერთი პირი და დაუწყო-ყე იმ აზრიანმა: თქვით ე სიტყვებით: „დიდება ბძანე მაცხოვარსა ჯვარცმისა, წმიდი გიორგის ზედ ქალაქისაო“. მას უკანი დაიდვა დღესასწაულად. ერთი კვირა მარხობდენ და რომ გაუხდებოდა კვირე, მერე გოკვი სუთ-შაფათს გაიხსნილებდა, მოივლიდენ და ჩაასხმდენ კუბრში და ფსონობდენ. დადებულობა იყო. გამოედენენ მაშინ ამ მაცხოვრი გამოტაცებაზე და რომ ვერა დააკლეს-რა, წავიდენ და ამ უწერას ერთი ჯაფარიძე ყოფილა, ნეფეთა ყოლია-ყე და იმისი ინტერესობა ქონია სვანებს. უთქვამს-ყე: — რადგან ლებს გერაფერი დავაკელითო, დავეცნეთ და ეგება ი ნეფე დავიჭიროთო. დაუკრავს-ყე ხელი და გაროუტყვილებია-ყე გემრიელი ენით და შეჩენიათ და გამოუწვევით-ყე და უტაცნია-ყე, გაუკრავს-ყე ხელი და ქვე მოუტაცნია-ყე ვაკრული. ამოურონებია-ყე ნეფე და ე ქიორლები რადაცა გაუგნია-ყე — ნეფე მოყავს-ყეო ჯაფარიძეო და სვანების მომხრე ყოფილან ქიორლები, სვანი მხარი დაუჭირავს-ყე. ჩაგებებიან ჩვენი ჯარი და აქანათგან რო ვახვალ, საყანოები აქ ქიორლებს, ჩასულან ლებურები, სვანებს ჩამოუყვანიათ-ყე. ქიორლებს მხარი უქნია-ყე სვანებიკე. შექნია-ყე დავიდარობა და ჩხუბი და ე ქიორლები ლებელებს დაუღახავს. წამოუყვანია-ყე სვანები და იქით-აქით და მოციქულობა შექნია-ყე და წაურთმევია-ყე ე ნეფე და ქიორლები ქვე გაუშვიან-ყე ვალახულები. სვანებ შექნიან-ყე ანცი-ბანცი და შეწორებულან როგორც იქნა და ჯაფარიძეები ჩვენი მხარე გამ-

ხდარან, რომელიც რომ ნეფე იყო და ბევრი რამე ვაღუხდია-ყე სვანებთვინ და შერიგებულან და მაშინ დაუძახნია ლებელს:

— ყიაროშობა ყელსაო,
 ლებურნი სცემდენ ყელსაო,
 ნეფე შეკრული მოყავდენ
 ციდი სიმაღლე ღმერთსაო (sic).

* * *

ჯამათა ერთ მაგარ ადგილას ტერობდა ლებს. გაჩერდებოდა იმ რეხში, კლდეში და ართმევედა-ყ ჩოხა-ნაბადსაც, კარდლებსაც, ყოლიფერს... იარა ამ-კაცობამ და თქვა ლებმა: — ჩვენი საქმე წამხდარია, თუ არა უწამლეთ რაო. შეიყარნენ რაც ყოჩალი კაცი ლებში არი და წავიდნენ. შემოგრტყენ რებს გურ-გვლივ. დაიჭირეს ჯამათა. სიხარულით წამოიყვანეს. მოიყვანეს კვდარ-ცოცხლად და ამ სოფელი ნაპირში ვეძიჭალაძე მოიყვანეს და—სიზმარივით მახსოვს— მივა და ვისაც ავკაცობა ახსოვს, ჯოხს ურტყამს. —ვაჟ, ვაჟო! იძახის. მივიდა ერთი ყმარწვილი კაცი და თურმე ამ მარჯვენა ნეკზე ოქრო-ბეჭედი აქ და ის წაართვა. მივიდა და არ უშვებენ: ჩაკრავს და ქვე მოკლავსო. ჩაკრა ყმაწვილმა მუჯირი და მოკლა. დაასაფლავეს იქავე....

* * *

გლოლას რომ ოსი მოსულა, ნავაყაველი გუაო,
 მთას ჭირი გადმოყოლია, სოფლები დააყრუაო...
 საწყალი აზ ნიშვილი შუაზე გაუბიაო.
 ეს ჩიჩხაშვილი ბასილა იმ თხილვანშიდა დვასაო,
 ცოლშვილი ყველა გაუწყდა, ერთი ობოლა დარჩაო;
 ნაყურში რომ შემოვიდა, ვაიბალახებს ცხენსაო.
 ქაოზიე ჩუმელაო ბელელში მალავს ქერსაო.
 ახალს რომ ვერ მოვაწრებო, რაღას ინახავს ძველსაო?
 თამარიკიანთ ბალათა ყმაწვილებს პარცავს თავსაო,
 დღეიწორამდი მაცალოს, თითით მოუთხრი თვალსაო.
 ზვიადეეთა ხუცესი გორაზე იღვამს სახსაო,
 მეგპარვის უკანიდან, მოუკლავს წითელ ძმასაო.
 მაიორის ბრძანებითა ჭიდროთ ხიდი გავაგეთაო,
 ჩამოვიდენ ქიორლები, ხიდი წყალში ჩაავდესაო.
 ამ თასიმ და ბასილამ კლავი მკვლავზე გადადვესაო,
 ერთმანეთს ეუბნებიან—ქიორელთა რა გვმართებსაო?!
 დაიჭირეს ქიორელი, წელში ღვლერქი ჩააბესა,
 სახლამდისი არონიეს, ურტყესა და გაავდესა,

მოიყვანეს ნაჩალიკი, სამართალი გაწაფესა,
 ამართეს ოქრო ხატები შესახედავით ძნელიაო,
 ზედ დააფიცეს იმაზე შვიდოცი კიორელიაო.
 ზეზე რომ ველარ დამაგრდა, ძირ მიწა გაითხარაო.

* * *

აბრინენ კიორლები, შეეცვალა-ყე მხარო,
 მოკრიფეს თითო მანათი, თარხელას მისცეს ქრთამიო,
 თარხელამ ქრთამი აიღო, გაუწყრა მაცხოვარიო,
 ჩაგვიდევ წიხვარგას წილი, ჩაგვათიბიე ფარიო.
 ქვემოდგან მოდის ქალიო, თანდილაშვილის რძალიო.
 რავე დამსხდარხართ, ლებურნო, ბიჭობა ახლა არიო,
 რაც ჭიორას ვაშკაცია, ყველა წიხვარგას არიო,
 ეს რომ ლებურთა შეიტყვეს, ძიმეთ შეიძრეს თავიო,
 შემოვიდენ მაცხოვრის წინ, ერთი არჩევა არიო,
 დასხდენ და წიგნი დაწერეს, ზედიზედ დასვეს ჯვარიო.
 ჩვენ რომ კაცი შემოგვაკლდეს, სულ ხომ ერთობა არიო—
 გამოილაშქრენ ლებურნი, ვით რომ ნამბული ზვარიო,
 ველეებზე რომ მოაწიეს, ერთი არჩევა არიო,
 დავეაროთ თოფ-იარაღი, ჩვენთვინ სირცხვილი არიო,
 ვადავსცხოთ არყი კეტები, მას დაულოკოთ თავიო.
 რომ შევიდენ ნაომარზე:
 დაიცადეთ, კიორლებო, ბიჭობა ახლა არიო.

* * *

მინდორში ალახ-ბულახი(ს) სული შენ გიდისიაო,
 ამაღამ შენთან ჩამოვალ, იმედი დამიციაო!
 —გადმოიარე ბანებიო, ღია დაგხეცება კარებიო,
 სოფელში ისე შემოდიო, ძალლი არ გაახმიანო.
 ცხრა კარი ისე გააღე, ერთი არ გააქრიალო,
 ლოგინში ისე ჩამოდი, ჩალა არ გააშრიალო!..

* * *

ძმაკაცები იყვნენ და:—ჩემი ცოლითანა თავშენახული არავინ არისო!—აბა
 თუ გაეაბრიყვოო, ხომ არ გიღალატებ, იციო!—უთხრა მეორემ. მივიდა და
 ე ქმარი დამალულია და ქვე ყურობს:

—ტანო, ძოწურებ გაზდილო, ბაგე გაქ ბალახქისაო,
მას ქვემოთ ბილი მუცელი, საწოლათ ბუმბულისაო,
მას ქვეშ რომ საქონელი გაქ, სარჩოა ვაჟკაცისაო,
მაში რომ წყარო გამოდის—სასმელად ბადავისაო.

—ბიჭო, რას როშავ, რას ბოდავ, ნაღვინევე თვრალივითაო?
შენ მგონი ჩემ ქმარს ვერ იცნობაო?

ზეითი ცას დაწვეს, ლიახესა, ორივეს ღრუბსა უზამსო.

ცხრა ნიტრას კანას და ტყვიას, კბილს მოუქერს. კვინიტს უზამსო.

—ნეტავი შენ ქმარს შემყარა, ზარხოშათ ვიყო ღვინითო,
ამ ქედს გადავარბენიებო, თიკანსა გავდეს თხისასაო,
ფეხსაც არ მოვატეხიებ, ვახვეწებ დედახეთისასაო.
საგზალი მაინც გამომიცხვეო!

—ღვეო, რა გინდა საგზალიო, ამ ბოზი ქალის ნამზადიო?

ღია ჟის მინდორს ნადირი, ანგარიშ-აულღებელიო,
წადი, მოკალი ირემი, იქნება შენი საგძალიო (წავიდა).

—რა ვქენი, მე დედაბოზმა, მოყვე გაუშვი გულკლებითაო...

მობრუნდი ერთსა შეგიხვევე,

მოყმე გნატრიდეს მრავლიო (მობრუნდა კაცი).

—ასე შავკრათ და შავბეჭდოთ, არ გათქვამს ჩვენმა ენამო,
თუ საქადურათ გაილოო, ღმერთიმც გიგმია მალალიო.

—რასაც ყურს არ ეყურება, თუ საქადურათ გავილოო
ღმერთიმც მიგმია მალალიო.

—ქალო რას გავხარ, მას გავხარო,

ქალას რომ ჯირკვი დალზებაო,

შენი ჩიქილით იაროს,

რაც ვაჟი შენთან დაწვებაო.

—ნუ ენდობი ცუდსა კაცსა, ცუდსა ცუდი გვარისასაო,

წავა დარბაზს დაიქადის—ხვევენას ვიყავ თვარისასაო.

ნუ მიენდობი ვაჟკაცსაო, ტყეში შეჭრილი მგელიო,

დილას მოგიფენს ენებსა, სალამოს ქრელი გველიო.

შროშანას ლექსი

ქალსა ვისმე ერქვა შროშანაო, ხუთსა თითსა ეცვა ბეჭედო,

ბეჭდის თვალსა ედგა ბოსტანაო, ბოსტანასა ნალი გართულაო,

ნალთა შუა ნაწვი ასრულაო, ნაწვი წვერსა ქორბუდე იყოო,

ბუდე იყო აბრეშუმისაო, კვერციხი ქონდა იაგუნდისაო,

შვილი ყავდა მარგალიტისაო.

ღმერთო, ერთი ჩემთენ გაზარდეო, გაზარდე და კარქა მიმყოფეო,

სანადიროდ გზა გაუკაფეო, წყარო თავსა ინადირებსაო.

ნასადილებს მოკლა ირემიო.

—ჩემო ცოლო, ხოხობდაჭრილოო, მა ირემსა ბეწვი წავლიჯეო,
შენ იმისი ჩოხა შემირთვიო, რაც გადარჩეს,—წინდა-პაიტიო.

—ჩემო ქმარო, ლომო და გმიროო, ლიბნი ხესა ქვეშა უდგასარო,
შეკარ ხელიო და შტონი მოტეხეო; შენ იმისი სახლი დამიდგო,
რაც გადარჩეს—წისქვილ-ბეღელიო.

შოთა ძიდიგური

ОСНОВНЫЕ ОСОБЕННОСТИ МТАРАЧИНСКОГО ДИАЛЕКТА ГРУЗИНСКОГО ЯЗЫКА

(РЕЗЮМЕ)

1. Бурные темпы культурного строительства нашей социалистической страны ставят перед диалектологической наукой актуальные задачи: а) зафиксировать те языковые типы, которые постепенно отмирают в процессе революционной перестройки старого уклада жизни и социалистического строительства; б) всесторонне изучить язык новой социалистической деревни—язык колхозника; в) содействовать подъему культуры речи широких трудящихся масс и т. д.; г) выяснить все богатства внутренних «речевых ресурсов» диалектов с целью подготовить базу для разрешения ряда практических вопросов нашего языкового строительства вообще, и т. п. Вопросы терминологии, проблема новогрузинского литературного языка, нужды школьного преподавания... ждут от грузинской диалектологии полноценных вкладов в дело языкового строительства и культурной революции, проходящих под знаком небывалого расцвета национальных по форме и социалистических по содержанию культур в нашей стране.

2. Рачинцы образуют одну из крупных этнических единиц Западной Грузии. Географически Рача делится на три части: Нижняя Рача, Верхняя Рача и Горная Рача. Вся Рача расположена на берегах р. Риони. На севере рачинцы соседят с балкаро-карачаевцами, осетинами и сванами, на юге они соприкасаются с груз. племенами (лечхумцами, имеретинами [имерами] и карталанцами). С другой стороны, из прошлого Грузии известно, что рачинская феодальная знать (რაჭის საერისთავო) играла заметную роль в истории общественно-политической жизни грузинского народа. По целому ряду историко-археологических, этнографических и в частности

ფოლკლორных данных можно заключить, что всестороннее изучение этого этнического района имеет исключительное значение для грузиноведения в частности и для кавказоведения вообще.

3. Рачинский диалект еще не достаточно изучен. Правда, в научной литературе иногда можно встретить факты рачинского говора, но лишь спорадически, да и то касательно некоторых частных явлений, основанных на плениминарном изучении этой столь интересной диалектальной единицы. Из скудной литературы о рачинском диалекте обращают на себя внимание экономические, этнографические, ботанические, геологические и др. труды о Раче, заключающие в себе лексикологические материалы (в большинстве случаев искаженные), с одной стороны, и отдельные высказывания лингвистов-грузиноведов, с другой. Известный романист и грузиновед Гуго Шухардт (Hugo-Schuchardt) в своей работе *Zur Geographie und Statistik der Kharthwelischen [südkaukasischen] Sprachen* (1897) отмечает, что рачинский является одним из архаичных диалектов грузинского языка. Неоднократно черпал лингвистические факты из рачинского диалекта также и академик Н. Я. Марр. По рачинской лексике имеется специальная работа В. М. Беридзе—«Грузинский (картский) глоссарий по имерскому и рачинскому говорам (в серии: «Материалы по яфетическому языкознанию», VI, 1912), являющаяся между прочим первым научным диалектологическим словарем грузинского языка. В известном исследовании А. Г. Шанидзе—«Субъектный префикс второго лица и объектный префикс третьего лица в грузинских глаголах» (1920) рачинский диалект рассматривается с точки зрения употребления в нем субъектных и объектных глагольных префиксов. Между прочим, в этой работе показано специфическое архаичное образование глагола «прийти», имеющее определенное значение для эволюции соответствующих префиксов. В труде Арн. Чикобава—«Частица -qe в ферейданском и ее значение с точки зрения взаимоотношений между грамматикой и логикой» (1923) говорится также о существовании в рачинском этой весьма важной для истории грузинского языка частицы. О рачинском -qe сказано у Эркерта (R. Erckert) в его капитальной книге—«Die Sprachen des Kaukasischen Stammes (1895) и Г. Шухардта (H. Schuchardt) в специальном исследовании—«Georgische -qe» (1927). См. также III, В. Дзидзигури—«О плюральном вербальном объекте в грузинском» (1935). Вопрос о разделении рачинского диалекта на две единицы поставлен в работе того же автора—«Опыт классификации диалектов грузинского языка» (Ленинград 1935).

4. По моим наблюдениям, речь рачинского племени двуприродна. Формы хозяйственно-социальной структуры Горной Рачи, заключающей в себе три селения (Глола, Геби, Чиора), до наших дней были своеобразны и сильно отличались от таковых от верхней и нижней части этого края. Примитивные формы хозяйствования, патриархальный уклад жизни и выте-

кающие отсюда специфические бытовые черты отводят торнорачицам особое место в пределах рачинского края. Сообразно с этим, диалект Горной Рачи отличается от диалекта Верхней и Нижней Рачи. Таким образом, имеем «мтарачинский диалект» (Мтарача=Горная Рача) с одной стороны и «нижнерачинский диалект» с другой (термины вводятся мною условно).

5. Мтарачинский диалект представляет исключительный интерес для истории грузинского языка. С другой стороны, данные этой диалектальной единицы могут послужить ценнейшим материалом для общего языковедения, в частности для «лингвистической географии», последних достижений диалектографических школ. Конкретно, данные мтарачинского диалекта дают нам основание поставить следующие проблемы: а) соотношение между древнелитературным грузинским языком и мтарачинским диалектом (степень распространения литературного языка на районы Рачи или обратно: роль рачинского говора в целом в процессе сформирования классического грузинского языка); б) иноязычный вклад в мтарачинском (балкаро-карачаевские, черкесские и осетинские лексические элементы. Здесь отмечу, что такой социально-важный глагол, как «говорить» в мтарачинском заимствован из осетинского языка); в) место мтарачинского среди прочих диалектов и говоров грузинского языка. Специальный интерес представляют г) мтарачино-сванское взаимоотношения. Когда на материале мтарачинского диалекта ставится вопрос о диалектальных взаимоотношениях в грузинском языке, то выясняется, что мтарачинская диалектологическая единица является прекрасной иллюстрацией основных положений социальной диалектологии («лингвистической географии»). Действительно, в мтарачинском обнаруживаются черты, связывающие его как с восточными, так и с западными говорами грузинского языка. В основном же его диалектальная структура архаичная.

6. По линии архаизмов мтарачинский примыкает к горским говорам Восточной Грузии по следующим признакам: а) неформленность именительного и «повествовательного» падежей; б) сохранение показателя именительного падежа при образовании дательного падежа; в) образование Locativus и Locat. exterior'a; г) использование Ablativus'a в качестве исходного падежа; д) образование уменьшительной формы посредством а; ж) двенадцатичная система счета; з) образование фамилии посредством суффиксов -ობ||ობ იან||იონ; к) широкое распространение Plⁿ; л) использование глагольных элементов -ფჱ, -ფჱ -ev, sm вместо -ფჱ, -ფჱ აჱ, აჱ; м) пермапсив; н) использование суффикса -ფჱ -es множественного числа в аористе при непереходном глаголе; о) согласование в падеже определяющего с определяемым; п) указание на множественность объекта в глаголе; р) «вопросительная частица» ა; с) частицы -აჱჱ, ჱჱჱ -შა, ჱჱ; ტ) общий фонд словаря. Из других архаичных форм, которые сохранились не только в горских говорах, но и в других, в мтарачинском имеются

следующие: а) йота, б) оформление имен с гласным исходом в именительном падеже; в) оформление имен с гласным исходом в родительном падеже; г) оформление имен с гласным исходом в творительном падеже; д) эмфатическая частица ა; ж) частица -ყე qe и т. д.

7. С длинными говорами Восточной Грузии мтарачинский связан следующими особенностями: а) фонетическое упрощение комплексов სთ, სტ, სწ st, st̥, sc; б) послелогის იბ-და iz-da; г) система субъектного префикса 2 л. и объектного префикса 3 л. [S₂-O₃]; д) шарошение слога -ვი -vi при глаголах с исходом ვ в 1 и 2 л.л.; з) элемент ი при образовании глагола во II серии; ж) выпадение показателя дательного падежа в предложении и т. д.

8. С говорами Западной Грузии мтарачинский связывается следующими показателями: а) типы ассимиляции и дисассимиляции в превербх შიე [←შიე←შიე] mie [←მეე←მეე], გაღე [←გაღე←გაღე] gadie [←gadee←gadae], გიე [←გიე←გიე] gie [←გეე←გეე], გამიე [←გამიე←გამიე] gamie [←gamee←gamie]; б) послелог ისდა-ისა [sda-iza]; в) широкое применение суффикса -ობა oba для образования абстрактных имен существительных; г) широкое использование двойного множественного числа; д) образование Pluralis имен с гласным исходом и т. д.

9. Специфическими признаками для мтарачинского следует считать: а) наличие типичного йотированного ი; б) глубокое или заднеязычное [j]; в) широкое использование суффикса -ეთ -et для образования фамилий; г) широкое использование уменьшительных частиц -უკა, -უბა -uka, -upa; д) архаичная форма образования глагола «прийти» в 2 л.; ж) использование архаичного образования II конъюнктива (-ოს, -ეს||ობ, ებ -os, -es||on -en) в значении II результативного времени современного литературного груз. языка; з) использование ი для субъекта 2 и 3 л.л. вместо s; к) частица ზო ზი; л) лексические особенности; м) заимствования из соседних языков Северного Кавказа. Особо следует отметить, что ი намечаются морфологические параллели со сванским языком (3 конъюнктив→2 результативное время, широкое использование уменьшительных частиц и т. д.).

შოთა შიჯიგური

PARTICULARIÈS PRINCIPALES DU DIALECTE MTHARATCHIEN DE LA LANGUE GÉORGIENNE

(RÉSUMÉ)

1. Les rythmes accélérés de l'édification culturelle de notre pays socialiste oblige la science dialectologique à poser certains problèmes actuels. Il est donc nécessaire: а) d'établir et de fixer les types de langue qui tombent

peu à peu en désuétude au moment de la reconstruction révolutionnaire de l'ancien genre de vie ainsi qu'à celui de la construction socialiste; b) de faire une étude approfondie du langage de notre campagne nouvelle, devenue socialiste, c'est à dire, du langage des kolkhosiens; c) de prêter concours au développement de la culture du langage des larges masses laborieuses, etc.; d) de rechercher toutes les richesses locales, «les ressources du langage», des dialectes dans le but de préparer une base, pouvant servir à la solution de maintes questions pratiques ayant trait à notre construction de langue en général, etc... Les questions de terminologie, le problème du nouveau géorgien littéraire, les exigences de l'enseignement scolaire... sont en droit d'attendre de la part de la dialectologie géorgienne les apports précieux qui participeront à l'oeuvre de la construction de la langue et à celle de la révolution culturelle. Ces dépôts importants seront considérés comme le résultat d'un épanouissement, sans précédent, d'une culture nationale d'après la forme et socialiste d'après le contenu.

2. Les Ratchiens forment une des importantes unités ethniques de la Géorgie Occidentale. Géographiquement, le Ratcha se divise en trois districts: le Bas-Ratcha, le Haut-Ratcha et le Ratcha Supérieur. Le pays est entièrement situé sur les rives du Rion. Au nord, les Ratchiens voient avec les Balcares et les Karatchaïens, les Ossètes et les Svanes; au sud, ils sont en contact avec les peuplades géorgiennes. Il est connu également qu'autrefois les féodaux Ratchiens (račis saeristavo) avaient joué un rôle important dans l'histoire de la vie politico-sociale du peuple géorgien. D'après le nombre considérable des données historico-archéologiques, ethnographiques et de celles qui ont, en partie, trait au folklore, nous pouvons conclure qu'une étude approfondie de cette région ethnique est d'une importance exceptionnelle pour la linguistique de la Géorgie en particulier, ainsi que pour celle du Caucase en général.

3. Le dialecte du Ratcha n'est pas encore assez étudié. Pourtant, on rencontre dans la littérature scientifique quelques faits du parler ratchien, mais ce ne sont que des cas sporadiques, concernant certains phénomènes particuliers, basés sur l'étude préliminaire de cette si intéressante unité dialectique. D'une part, il est à mentionner dans la littérature, d'ailleurs assez pauvre, concernant le dialecte ratchien des études sur l'économie, l'éthnographie, la botanique, la géologie etc. de ce pays. Ces ouvrages renferment des matières lexicologiques, dont le sens est altéré dans la plupart des cas. Citons encore quelques ouvrages particuliers des savants spécialistes de langue géorgienne. Ainsi, Hugo Schuchardt, le romaniste et le savant linguiste bien connu, fait observer dans son ouvrage: «Zur Geographie und Statistik der khartwélischen (südkaukasischen) Sprachen» (1897) que le dialecte ratchien représente un des dialectes archaïques de la langue géorgienne. De même, V. Berize a écrit un mémoire spécial, intitulé: «Glossaire géorgien d'après les parlars.

imérien et ratchien», (1912). Cet ouvrage représente le premier vocabulaire scientifique et dialectologique de la langue géorgienne. Dans l'ouvrage bien connu du professeur A. Sanjze «Le préfixe subjectif de la deuxième personne et le préfixe objectif de la troisième personne dans le géorgien» (1920), le dialecte ratchien est considéré au point de vue de l'emploi des préfixes verbaux subjectifs et objectifs. Il démontre la formation spécifique et archaïque du verbe venir, ce qui a une importance bien déterminée pour l'évolution des préfixes correspondants. Dans son ouvrage «La particule *qe* dans le fere dan et son importance au point de vue de la réciprocité entre la grammaire et la logique» (1923) le professeur A. Čikobava fait observer que cette particule existe aussi dans le dialecte ratchien et qu'elle joue un rôle très important dans l'histoire de la langue géorgienne. Le professeur Erckert parle aussi du *qe* ratchien dans son livre intitulé: «Die Sprachen des Kaukasischen Stammes» (1895), ainsi que le professeur Hugo Schuchardt dans son étude spéciale «Georgische *qe*» (1927). Voir aussi Š. Žigjuri «De l'objet verbal pluriel dans le géorgien» (1935). La question de la division du dialecte ratchien en deux unités a été soulevée dans la thèse de Š. Žigjuri «Essai de classification des dialectes géorgiens» (Leningrad 1935).

4. D'après mes observations personnelles le parler de la peuplade ratchien a une double origine. Les formes de la structure économique et sociale du Ratcha Supérieur, composé de trois villages (Glola, Gébi, Tchiora) ont été jusqu'à nos jours très particulières et se sont distinguées essentiellement de celles du Haut et du Bas-Ratcha. Les formes primitives de l'économie rurale, les moeurs patriarcales et les traits caractéristiques qui en étaient résultat font une place à part aux ratchiens-montagnards dans les limites du pays. Conformément aux faits que nous venons de citer, le dialecte du Ratcha Supérieur se distingue de celui du Haut et du Bas-Ratcha. Ainsi d'une part nous avons le dialecte mtharatchien (Mtha-Ratcha—c'est à dire, situé dans la montagne—le Ratcha Supérieur) et d'autre part, le dialecte du Bas-Ratcha (termes de convention, introduits par l'auteur).

5. Le dialecte Mtharatchien présente un intérêt exceptionnel pour l'histoire de la langue géorgienne. En outre, les données de cette unité dialectale, ayant une valeur importante, serviront à la linguistique générale et particulièrement à la «géographie linguistique», dernier apport des écoles dialectographiques. En manière de conclusion, nous affirmons donc que les données du dialecte Mtharatchien nous permettent d'établir les problèmes principaux ci-dessous: a) la corrélation de l'ancien géorgien littéraire et du dialecte Mtharatchien (le degré d'extension de la langue littéraire dans les régions du Ratcha ou au sens inverse: le rôle du parler ratchien dans tout le procès de la formation du géorgien classique); b) les éléments étrangers dans le Mtharatchien (éléments balkaro-karatchaïens, tcherkesses et ossètes. Ajou-

peu à peu en désuétude au moment de la reconstruction révolutionnaire de l'ancien genre de vie ainsi qu'à celui de la construction socialiste; b) de faire une étude approfondie du langage de notre campagne nouvelle, devenue socialiste, c'est à dire, du langage des kolkhosiens; c) de prêter concours au développement de la culture du langage des larges masses laborieuses, etc.; d) de rechercher toutes les richesses locales, «les ressources du langage», des dialectes dans le but de préparer une base, pouvant servir à la solution de maintes questions pratiques ayant trait à notre construction de langue en général, etc... Les questions de terminologie, le problème du nouveau géorgien littéraire, les exigences de l'enseignement scolaire... sont en droit d'attendre de la part de la dialectologie géorgienne les apports précieux qui participeront à l'oeuvre de la construction de la langue et à celle de la révolution culturelle. Ces dépôts importants seront considérés comme le résultat d'un épanouissement, sans précédent, d'une culture nationale d'après la forme et socialiste d'après le contenu.

2. Les Ratchiens forment une des importantes unités ethniques de la Géorgie Occidentale. Géographiquement, le Ratcha se divise en trois districts: le Bas-Ratcha, le Haut-Ratcha et le Ratcha Supérieur. Le pays est entièrement situé sur les rives du Rion. Au nord, les Ratchiens voient avec les Balcares et les Karatchaïens, les Ossètes et les Svanes; au sud, ils sont en contact avec les peuplades géorgiennes. Il est connu également qu'autrefois les féodaux Ratchiens (რაქის საერისთავო) avaient joué un rôle important dans l'histoire de la vie politico-sociale du peuple géorgien. D'après le nombre considérable des données historico-archéologiques, ethnographiques et de celles qui ont, en partie, trait au folklore, nous pouvons conclure qu'une étude approfondie de cette région ethnique est d'une importance exceptionnelle pour la linguistique de la Géorgie en particulier, ainsi que pour celle du Caucase en général.

3. Le dialecte du Ratcha n'est pas encore assez étudié. Pourtant, on rencontre dans la littérature scientifique quelques faits du parler ratchien, mais ce ne sont que des cas sporadiques, concernant certains phénomènes particuliers, basés sur l'étude préliminaire de cette si intéressante unité dialectique. D'une part, il est à mentionner dans la littérature, d'ailleurs assez pauvre, concernant le dialecte ratchien des études sur l'économie, l'éthnographie, la botanique, la géologie etc. de ce pays. Ces ouvrages renferment des matières lexicologiques, dont le sens est altéré dans la plupart des cas. Citons encore quelques ouvrages particuliers des savants spécialistes de langue géorgienne. Ainsi, Hugo Schuchardt, le romaniste et le savant linguiste bien connu, fait observer dans son ouvrage: «Zur Geographie und Statistik der kharthwelischen (südkaukasischen) Sprachen» (1897) que le dialecte ratchien représente un des dialectes archaïques de la langue géorgienne. De même, V. Berize a écrit un mémoire spécial, intitulé: «Glossaire géorgien d'après les parlars

იმერიენ et ratchien», (1912). Cet ouvrage représente le premier vocabulaire scientifique et dialectologique de la langue géorgienne. Dans l'ouvrage bien connu du professeur A. Sanize «Le préfixe subjectif de la deuxième personne et le préfixe objectif de la troisième personne dans le géorgien» (1920), le dialecte ratchien est considéré au point de vue de l'emploi des préfixes verbaux subjectifs et objectifs. Il démontre la formation spécifique et archaïque du verbe venir, ce qui a une importance bien déterminée pour l'évolution des préfixes correspondants. Dans son ouvrage «La particule *qe* dans le fere dan et son importance au point de vue de la réciprocity entre la grammaire et la logique» (1923) le professeur A. Cikobava fait observer que cette particule existe aussi dans le dialecte ratchien et qu'elle joue un rôle très important dans l'histoire de la langue géorgienne. Le professeur Erckert parle aussi du *qe* ratchien dans son livre intitulé: «Die Sprachen des Kaukasischen Stammes» (1895), ainsi que le professeur Hugo Schuchardt dans son étude spéciale «Georgische *qe*» (1927). Voir aussi S. Zizguri «De l'objet verbal pluriel dans le géorgien» (1935). La question de la division du dialecte ratchien en deux unités a été soulevée dans la thèse de S. Zizguri «Essai de classification des dialectes géorgiens» (Leningrad 1935).

4. D'après mes observations personnelles le parler de la peuplade ratchien a une double origine. Les formes de la structure économique et sociale du Ratcha Supérieur, composé de trois villages (Ghola, Gébi, Tchiora) ont été jusqu'à nos jours très particulières et se sont distinguées essentiellement de celles du Haut et du Bas-Ratcha. Les formes primitives de l'économie rurale, les moeurs patriarcales et les traits caractéristiques qui en étaient résultent font une place à part aux ratchiens-montagnards dans les limites du pays. Conformément aux faits que nous venons de citer, le dialecte du Ratcha Supérieur se distingue de celui du Haut et du Bas-Ratcha. Ainsi d'une part nous avons le dialecte mtharatchien (Mtha-Ratcha—c'est à dire, situé dans la montagne—le Ratcha Supérieur) et d'autre part, le dialecte du Bas-Ratcha (termes de convention, introduits par l'auteur).

5. Le dialecte Mtharatchien présente un intérêt exceptionnel pour l'histoire de la langue géorgienne. En outre, les données de cette unité dialectale, ayant une valeur importante, serviront à la linguistique générale et particulièrement à la «géographie linguistique», dernier apport des écoles dialectographiques. En manière de conclusion, nous affirmons donc que les données du dialecte Mtharatchien nous permettent d'établir les problèmes principaux ci-dessous: a) la corrélation de l'ancien géorgien littéraire et du dialecte Mtharatchien (le degré d'extension de la langue littéraire dans les régions du Ratcha ou au sens inverse: le rôle du parler ratchien dans tout le procès de la formation du géorgien classique); b) les éléments étrangers dans le Mtharatchien (éléments balkaro-karatchaïens, tcherkesses et ossètes. Ajou-

tous qu'un verbe aussi important au point de vue social que le verbe parler a été emprunté à la langue ossète dans le dialecte Mtharatchien); c) le dialecte mtharatchien est classé parmi les autres dialectes et parlers de la langue géorgienne. Les rapports svanomtharatchiens offrent un intérêt tout-à-fait spécial. Si nous soulevons la question des rapports dialectaux dans la langue géorgienne, d'après les données du dialecte Mtharatchien, nous verrons que l'unité mtharatchienne dialectale présente une belle illustration des thèses principales de la dialectologie sociale (géographie linguistique). En effet, on découvre dans le dialecte mtharatchien des traits qui l'unissent aux parlers de la Géorgie Orientale, ainsi qu'à ceux de la Géorgie Occidentale. Mais, dans l'origine, sa structure est archaïque.

6. Par ses archaïsmes le Mtharatchien aboutit aux parlers montagnards de la Géorgie Orientale d'après les indices suivants: a) l'absence de la formation des cas nominatif et narratif; b) la conservation de l'indice du nominatif dans la formation du datif; c) la formation du locatif et du locatif extérieur; d) l'emploi de l'ablatif en qualité de cas final; e) la formation du diminutif à l'aide de l'a; f) le système du calcul par vingtaines; g) la formation des noms à l'aide des suffixes -ian||-ion; h) l'extension du \mathbb{P}^m ; i) l'emploi des éléments verbaux -ev, -em au lieu de -av, -am; k) le permansif; e) l'emploi du suffixe -es du pluriel dans l'aoriste avec le verbe intransitif; m) l'accord du déterminant avec le déterminé dans les cas; n) l'indication de la pluralité de l'objet dans le verbe; o) la particule interrogative a; p) les particules mca, kve; r) le fonds principal du vocabulaire. Parmi les autres formes archaïques, conservées non seulement dans les parlers montagnards, le Mtharatchien possède: a) le «j»; b) la formation des noms avec une terminaison voyelle au nominatif; c) la formation des noms avec une terminaison voyelle au génitif; d) la formation des noms avec une terminaison voyelle au cas instrumental; e) la particule emphatique a; f) la particule -qe etc...

7. Le Mtharatchien est uni aux parlers des vallées de la Géorgie Orientale par les particularités suivantes: a) la simplification phonétique des complexes st, st, sc; b) les postpositions iz-da; c) le système du préfixe subjectif (2me personne) et du préfixe objectif (3me personne) [S₂, O₃]; d) l'accroissement de la syllabe vi avec les verbes, terminés par e à la 1re et 2me personne; e) l'élément u dans la formation du verbe de la 2me série; f) la disparition de l'indice du datif dans la proposition etc.

8. Le Mtharatchien s'unit aux parlers de la Géorgie Occidentale à l'aide des indices cités ci-dessous: a) le cas d'assimilation et de dissimilation dans les préverbes mic [←mee←moe], gadie [←gadce←gadae], gie [←gee←gae] gamie [←gamee←gamoe]; b) la formation du cas allatif à l'aide de l'indice archaïque eb||ep; c) la postposition is-da →iz-a; d) l'emploi du suffixe oba; e) l'emploi par extension du pluriel double; f) la formation du pluriel des noms, terminés par une voyelle etc.

9. Les symptômes spécifiques du Mtharatchien sont: a) la présence d'un j (yote); b) la présence du l profond ou vélaire; c) l'emploi par extension du suffixe -et dans la formation des noms de famille; d) l'emploi fréquent des particules diminutives -uḳa, -una; e) la formation archaïque du verbe «venir» à la 2me personne; f) l'emploi de la formation archaïque du 3me ou conjonctif (os, es||on, en) dans le sens du 2me résultatif de la langue littéraire géorgienne contemporaine; g) l'emploi du „ dans le sujet à la 3me personne au lieu du s; h) la particule ჳ; i) les particularités lexiques; k) les mots et locutions empruntés aux langues du Caucase du Nord voisines. Il nous reste à mentionner les parallèles morphologiques aux langues svanes (3me subjonctif→2me résultatif, l'emploi fréquent des particules diminutives, etc).

К ИСТОРИИ ОДНОГО ЗВУКА В ГРУЗИНСКОМ ЯЗЫКЕ¹

I

В виде *ჟ* мы имеем редкий случай зарождения и развития нового звука в качестве речевой — фонематической единицы². Для точного определения фонематической сущности этого звука мы имеем в виду рассмотреть его не только исторически — в др.-лит. грузинском языке — но и в последующих этапах груз. языка — в живой речи с ее диалектами.

При настоящем состоянии нашей науки проследить то или иное языковое явление — в данном случае эволюцию звука — по историческим отрезкам, часто является неразрешимой, а в лучшем случае, трудноразрешимой задачей. Статический же анализ явления, благодаря отсутствию диалектографических работ в нужном объеме, рискует быть унифицированным под обще-родовым понятием картули (*ქართული*). Этим объясняется, что имеющие быть проанализированными явления, связанные со звуком *ჟ*, не всегда рассматриваются подиалектно, а в большинстве случаев растворяются все в том же обобщающем термине *ქართული*. Таким образом, поперечный разрез языка часто ускользает из поля видимости. В виду характера предмета нашего исследования и сопряженных с ним трудностей, предлагаемая нами его разработка может носить только предварительный характер.

Звук *ჟ* не должен был быть фонематическим элементом звуко-состава груз. языка³ искони, а лишь в по-

¹ Доложено на заседании кабинета кавказских языков Института Языка и Мышления им. акад. Н. Я. Марра АН СССР, 19. V. 1935 г. в Ленинграде.

² Цель и вывод настоящего сообщения одиннадцать лет тому назад были предвосхищены уваж. проф. Г. С. Ахвледиани в коротенькой заметке „შენიშვნა „ვერებში, ვარე“-ს შესახებ“ (см. журн. „ჩვენი მეცნიერება“ — № 6-7, 1923). Предлагаемый нами эмпирический материал призван подкрепить то заключение, которое автор делает на основании нескольких, приводимых им слов, а именно: „რათგანაც ვ-ბგერობის სიტყვები სალიტ. ქართულში შედარებით ცოტაა, ამიტომ შესაძლოა ვიფიქროთ, რომ იგი (ვ ბ გ ე რ ა) არ იყო იმ კილოს კუთვნილება, რომელიც საფუძვლად დაედო სალიტერატურო ქართულს“ (opus. cit., ст. 80, разрядка наша — Т. Г.).

³ Точнее. того языкового слоя, который лежит в основе др.-лит. грузинского языка.

следствии приобретенным. Кроме того, характеризуя груз. язык, историческинам известный и живой, как свистящую ветвь, звук ж в качестве звонкого шипящего сибиланта скорее должен был быть достоянием шипящей ветви, что и есть, на самом деле, — а не свистящей. Следует указать, что звук ж хорошо привился к системе фонемных рядов грузинского языка не без воздействия со стороны шипящей ветви; поэтому, в известной степени этот звук является одним из тех благоприобретенных, которыми последняя обогатила свистящую ветвь.

Каково же место, занимаемое интересующим нас звуком в грузинской речи? Он фигурирует в качестве комбинированного согласного в ряде слов, которые по всей вероятности бытовали в др. груз. яз. и явно бытуют в живом груз. яз. с его диалектами. Таких слов приблизительно около двухсот; это число превосходило бы и 200, если бы нами достаточно были использованы живые говоры. Среди этих слов — собственные имена, топонимические названия и общеупотребительный лексический материал. Весь этот материал предполагается осветить со стороны его происхождения (когда возможно): если он является общим с соседними языками и носит характер усвоения, указать на характер этого усвоения, если он является результатом перезвуковки — указать все варианты и первообразы этого процесса¹.

Каковы же предпосылки развития этого звука? Таковых несколько и все они разнородного характера: 1. Звук ж в известных случаях оказался

¹ Разработка интересующего нас вопроса гл. образом построена на корнеслове поэтому, естественно, нам приходилось часто прибегать к помощи словарей. Использованы: 1. Р. Д. Эристов, «Краткий грузино-русско-латинский словарь, из трех естественных царств природы», Тифлис, 1884 г., 2. Д. Чубинов, «Грузино-русский словарь», СПб, 1887 г., 3. Пья Чкония, «Грузинский глоссарий» — МЯЯ, I, 1910, 4. В. Беридзе, «Грузинский (картский) глоссарий по имерскому и рачинскому говорам», МЯЯ, VI, 1912, 5. Н. Я. Марр, «Извлечение из сванско-русского словаря» — МЯЯ, X, 1922, 6. Н. Я. Марр, «Грамматика чапского (лазского) языка», МЯЯ, II, 1910, 7. И. Кипшидзе, «Грамматика мингрельского (иверского) языка», МЯЯ, VII, 1914, 8. სულხაბ-საბა ობდელთაბი, «ქართული ლექსიკონი», ტფილისი, 1928, (Под редакцией И. Кипшидзе и А. Шанидзе), 9. ჯ. Աւետիսեան, ჯ. Սիւրբէղիան, ჯ. Աւետիսեան — «Նոր բառարան Հայկական լեզուի», Ի Վենետիկ, 1836, 10. Հայկերէն արձանագիտական բառարան, Երևան, 1926, (литограф. издание), 11. Ս. Ամասիւնի, «Բառարան», Վարդաշատի, 1912 и др.

В значительной мере пришлось обращаться и к письменным памятникам древнего периода. Здесь в основном использованы «Адынское евангелие» — Матер. по Арх. Кавказа, XIV т. 1916, Н. Я. Марр, Житие Григория Хандатийского, ТР, VII, 1911 и др. Использованы также диалектографические материалы, опубликованные в соответствующей литературе и собственные записи и наблюдения. Прочая литература указывается особо.

эквивалентным для некоторых звуков груз. языка и в соответствующих фонетических условиях был в состоянии заменять их. Разумеется, в данном случае следует ожидать звуко-переход, который обусловлен фонематической и артикуляционной близостью между двумя звуками. Т. о., как мы ниже убедимся, *ჟ* в этом первом случае выступает как результат исторического продвижения звуков: *რ, ზ, ჯ, ც, ჭ, ჯ*. Это наиболее органический путь развития звука *ჟ* в груз. языке.

2. Грузинский яз., исторически находясь в самом тесном общении с языковым соседством, в котором интересующий нас звук бытовал более органически, в числе заимствованных слов усваивал слова, которые в корне содержали звук *ჟ* и этим утверждал традицию его артикулирования, которая ранее, предположительно, должна была существовать 3. в качестве естественного, речевого звука. Эти предпосылки в основном имплицировали внедрение и упрочили самобытность звука *ჟ* в грузинском языке до такой степени, что он, в свою очередь, подвергся дальнейшему изменению как в древнем, так и особенно в живом грузинском языке.

Определить не только точно, но хотя бы приблизительно время зарождения *ჟ* в груз. яз. как звука речевого, т. е. фонемного порядка весьма трудно. Предположительно можно остановиться на период внедрения основной толщи карто-язычного слоя в тот неизвестный языковой массив, который предшествовал др.-литературному грузин. языку. Это предположение укрепляется теми предпосылками, которые мы выше перечислили как могущие стать факторами зарождения этого звука — эти предпосылки все вторичного, не основного характера. Не мешает здесь же ознакомиться с двумя историческими справками, которые дает нам Адышский памятник 897 г. 1. „*ღა ოხლა უღაჟილი*“ (Марк. 5,38), следовательно, уже в IX веке это слово употреблялось (аналогичное место по другим версиям дает иное слово) и 2. „*ძალბიცა ჰლოზბიდეს ზუზლასა მისსა*“ (Л. 16, 21), т. е. к концу IX-го века, в пределах фонетических норм памятника, *ზუზლბ* еще не перешло в *ჟუჟლა/ი*.

II

Обратимся к фактическому материалу. А. Кажущееся обилие слов обозначающих влагу, водность, при расклассифицировании их по сходным корням, значительно оскудевает. Для слов этого ряда характерна звуковая деривация приблизительно одного и того же характера. Особо нужно отметить их несомненную древность, судя как по семантической значимости, так и по звуко-составу. Кроме того, большая часть их налицо и в языках ближайшего окружения: в остальных картвельских и в армянском языках. Об известном корне *ჟი* для поня-

тия влаги, водности и т. п. наиболее применимо вышесказанное. В лит. груз. яз. *ქურვა* почти не встречается, или встречается очень редко, в диалектах, наоборот, гнездится. В восточно-груз. диалектах *ქური*, *ხაქური* обозначает процесс просачивания влаги через что-либо. Саба Орбелиани об этом корне дает весьма скудные сведения; их дополняют И. Чкония, Кирион¹ и мои записи по картлийскому говору. Так, по словарю Чкония: „*ხაქური* (ფშ. რაზიკ.) ერთი წყლის რუს შემდეგ (განით) გაკეთებული შორე რუ. რაც წყალი პირველ რუს გასდის იმის წასაყვანათ“; отсюда более общее толкование С. Орб—и *ხაქური* в качестве осадка, затем картлийское *მენაქურე*. В гурийском *ქური* означает сироп (в частности экстракт винограда после его выжимки). Орбелиани, не ссылаясь на источник (поэтому предполагаем, что он берет слово из живой речи), называет *ქირი* (по Чубинову *ქირი* || *ქარი*) и одно из его значений определяет, как род шербета, засахаренной воды (ср. гур. *ქური*). Исходя из приведенной нами первой предпосылки, следует заключить, что *ქურვა* фонетически и семантически равноценно *წურვა*, *ხაქური*—*ხაწური*, и что *ქურ* близко стоит к армянскому *լոր*. В несколько ином виде встречаем сородичей этого же корня по словарю И. Чкония в гурийском '*ლექერი*' в значении застоявшихся вековых вод в лесу, в мтиульском '*ლიქრიანი*'—'мокрый', 'росистый', 'влажный' (очевидно речь идет о растении). По Орбелиани *ლექერი*—илохие, сырые дрова. В чанском '*ლექერა*—слюнявый (мальчик)²'. Все эти слова с *ლე* (→ *ლი*) из тех (немногочисленных) слов, которые сохранились, рассеявшись по всем говорам грузинского языка с префиксом спирантной ветви (*ლე* → *ლი*) и вообще по всему своему составу присущи более шипящей и спирантной ветви. Так, напр., сван. *ლიქრე* обозначает влажность, мокроту, сван. *მექერი*—мокрый, болото, *ხამქერი*—влагу. В Гурии и в Картли густолиственная ветвь называется *ქვერი*; от него производится отыменный глагол *ქვერვა* (→ *ქლვერვა*), бить прутом, бить вообще (сравни по В. Беридзе '*ქვარუნი ქვერვა*, *რტყმევა*' без специфики обозначения орудия, которым бьют), и затем следующее, уже дериватное значение '*ქვერვა*—ძალზე დაქანცვა, დაღალვა...' т. е. утомляться, сильно уставать. В этом дериватном *ქვერი* нужно предполагать утраченную специфику понятия густолиственности растения вследствие обилия влажности как, напр., мегр. '*ქვერი*—ხამიანი ბალახი' (И. Кишвидзе) и в чанском *ოქვარუ*—пороть хворостинной. Что *-ქურ-* корень именно не «картского» слоя, между прочим видно и из следующего соответствия. Хорошо известна абстрагированная деривация от конкретного *წყალბ*,—напр., *სა-წყალ-ი*

¹ კათალიკონი კირიონი, სლექსიკონი მხასლა, ძველი საქართველო, т. II, სტ. 19.

² Н. Я. Марр, Грамматика чанского языка, словарь.

წყალ-ობა и т. п.¹ Не вдаваясь в дальнейшее семантическое углубление этих производных понятий, мы хотим указать, что как от წყალი образовано საწყალი, так и в сванском от მგჟირ и ლიქრე имеем ლეჟრი; (ср. народный стих «საბრალ ლახვბა, ლეჟრი ლახვბა», где საბრალ и ლეჟრი в сущности употреблены тавтологически). К этому же корню относится название растения с удвоенным корнем: ქუნქრუქი мокрица, а также ქონვა по значению равное ქურვა (ср. сван. ლიწურე — просачивание, очевидно, от груз. წურვა), удвоенный корень ქი-ქინ в слове ამოქი-ქინება со значением только появившейся зелени ранней весной, когда впервые снег растаивает; такая травка в Картли называется ქიქო (ср. картлийскую фамилию ქიქილაშვილი; название пивы ჯეჯილი надо считать таким же повышением, как ქური и арм. ՋՆԼԲ), опять-таки удвоенный корень ქუქუნბა, в специфическом значении ‘слепого дождя’. Имеем и другой пример перестановки: ქონვა || ნოქვა. ‘ნიქი’ по толкованию Саба — «маленькая часть росы». Этот же корень видим с осложненным окончанием ti в ქანტი (по Саба «немного сырости»), ქატყი — ‘талый снег’, ქანტლი в рачинском сыре, негорящие поленья, наконец ქვინტი || ქღვინტი || ღვინტლი (ингилойское — ქუნტაჲ = насморк) в значении ‘носовой слизи’, ингил. ქუტ — плевок (შეაქუტა = плюнул на него; ср. ბქლარტი || ბღარტი (см. В. Беридзе) и его свистящая форма წვინ-ტ-ლ-ი и производная от этого слова фамилия ქვინტი-აშვილი. У Орбелиани нет объяснения, относящегося также к этому гнезду слова ‘ქრინტი’, а означает оно каплю воды (ср. ქრინტი არ არის = нет ‘ни капли), ср. ქღმურტი (→ ქღმორე), род мелкого дождя с туманом, без конечного осложнения. ქინქლი также является видом частого дождя (с параллелью ‘ქინქლი’). ქუქლი — ‘гной’, ср. армянское Ժհհր — кал, ‘грязь’, ‘гной’. გაქღენთა — пропитывание росой и водок. ткани, ср. арм. շհղ — ‘роса’, народн. ‘сырость’.

III

Положение о происхождении человеческой речи ономапоэтическим путем встретило справедливую критику. Несостоятельность этой теории оспаривалась как на Западе, так и у нас, гл. образом в лице акад. Марра. Действительно, факты языкотворчества указывают, что ономапоэзия мало причастна к речетворчеству. Но абсолютно отрицать значение ономапоэзии было бы другой крайностью. Акад. Марр это явление в глоттогоническом процессе считает позднейшим, но не отрицает его целиком². Трудно спорить о приурочивании тех или иных слов к известному

¹ На это впервые обратил внимание И. Чавчавадзе.

² См. напр., Н. Я. Марр, Почему так трудно стать лингвистом-теоретиком, стр. стр. 49, 51, О происхождении языка, стр. 50, Основные достижения яфетической теории, стр. 271.

временному отрезку, во нет сомнения, что в известных случаях онома-topей могла быть самым простым и естественным способом наименования именно в раннем периоде языкотворчества; так, происхождение груз. *ვზვზობა* является скорее реакцией вследствие определенного акустического раздражения, чем отрицанием этого созвучия, т. е. звукоподражательности¹. Констатируя онома-topей некоторых слов, мы хотим указать, что она указывает на звук, как раз менее речевого характера, с большим процентом естественного звучания, поэтому, такие слова не вполне могут считаться словами, составленными из чисто речевых звуков. Ряд, имеющих быть нижеприведенными, слов со звуком *ж* мы освещаем как звукоподражательные, следовательно, не чисто речевого происхождения и, как таковые, они могут быть и достаточно архаичными.

В грузинском яз. есть ряд терминов, обозначающих вскрик, восклицание, пение пернатых, крик, рев, музыкальный тон и т. д. Естественно, что и с первого взгляда они кажутся онома-topей происхождения, до такой степени они родственны естественно-инстинктивным звуко-испусканиям. Таковы: *ქღერა* — звучание, ляг (оружия), бряцание, звук бандуры, (*ეჟეანი*). Семантически интересную сторону освещает Разикашвили: „*ქღერება* (ფშ.) — *რამდენიმე კაცის ერთი ხმამღალი მღერა* — хоровое пение“, т. е. тоже самое *ქღერება* с опущением *γ* и вставкою *п* (ср. хевсурск. *ქერა* || *ქერება*), [см. Словарь Чкония].

Имеется и обратный случай опущения *ჟ* в **ღერა*, гесп. *მღერა* — (*სი-მღერა*) и *ღრი-აღლი* (ср. *ქრი-აღლი*). Поэтому, нам кажется по существу совершенно правильной постановка вопроса относительно синкретического, своего рода диффузного состояния пластики-пения, музыки и речи на заре человеческой культуры. Это, быть может, не совсем удовлетворительно, продемонстрировано на грузинском *მღერა*, как обозначающего пение, игру (ср. *ასოთ სამღერელი*); *მღერა*, гесп. *ქღერა* первично синоним нерасчлененного звукоиспускания, с прогрессом социальной жизни начало обозначать музыкальную последовательность звуков — ‘стройное пение’, ‘игру на инструменте’. И если что есть общего в *მღერა* — пение, и *მღერა* — ‘игра’, это следует приписать моменту выкриков, которые являлись своего рода апофеозом для ритмических жестопластических движений человека в процессе ли трудового действия или позднее пережиточно в его ритуально-культурных приемах, вследствие чего, наречение всего этого сложно-синкретического действия происходило словом, которое по своему звукооформлению близко стояло к естественному, диффузному звукоиспусканию, а *ქღერა* || *ქრი-აღლი* фонетически чередуется с *ქერი-აღლი* || *წკერი-აღლი* с *წკერა* || *ქყერა*, как с понятиями немusicalного звучания; от *ქრი-აღლი* производно — *ქღარუნი*, гесп.

¹ Ср. Н. Я. Марр, Почему так трудно стать лингвистом-теоретиком, стр. 30.

ქყარუნი || წყარუნი. К этой же номенклатуре принадлежит слово ქლავილი со значением 'гам', 'шум' наполовину стройные крики нескольких голосов, с перегласовкой а в i: ქლავილი — чириканье певчих птиц; ср. ქლავილი в интерпретации Саба Орбелиани. Сванское ლიქლელი (рев медвеженка) одного корня с грузинским, со специфическим, однако, значением (ср. ქყავილი || ქყვილი). С опущением γ имеем ქვილი почти с таким же значением, как и ქლივილი (ср. сванское ლიქლელი — гудеть). ქიქინი, почти идентичное с ქლივილი, фонетически чередуется с ლილინი и ჰიჰინი, с семантически разнозначными терминами. Слово ქევანი интересно и чисто формально своей начальной огласовкою е (ср. ებანი, ერქვანი и т. д.); несомненно, корень и здесь *ქვარ *ქლვარ; Саба Орбелиани указывает параллельную форму ქევნები, очевидно, употреблявшуюся как pluralia tantum типа დაბნები, კევნები и т. п. Любопытно, что глагол обозначающий действие ქევანი звучит как ქლერა (см. прилагаемое письмо проф. Ю. Н. Марра).

В словаре Саба отсутствует интересное слово ქრიაშული (бытующее в живом грузинском языке, вплоть до литературного), родственное с ქლრიალი (ср. ქყრიალი) с редким окончанием 'მული'. Ср. ქრიალი (словарь Саба), равнозначное с ქლერა и его фонетическую разновидность ჰრიალი в значении немзыкального звучания.

Слово გამქლავნება означает 'проявлять', 'обнаруживать', 'разглашать', 'оглашать', очевидно, все тот же корень ქლავ || ქლივ, первоначально — попросту 'оглашать' (ср. глашатай от глас, приглашать, оповещать громким кличем).

ქიქინა || ყიქინა несколько иного состава чем предыдущий корень (с его вариациями), следовало бы ожидать и *ლიქინა. Ср. мегрельское ლიქინი или ლვექელი = крик, сван. კიქინ (idem.), абхазское ა-ყნბ-ყნბ — 'крик'¹. Вероятно и в груз. ყვირილი нужно понимать переходное ჯ в გ (переход, который будет иллюстрирован на ряде других примеров). Саба Орбелиани приводит и ბიქინა, слово, повидному с утратой γ, ср. ბლვექლობა, приводимое Ильей Чкония.

К вышеприведенному корню ქლერ нужно отнести и живое грузинское слово „ქლერტული“ с интересным окончанием ტ-ულ-ი.

К числу онomatopейзированных слов относится также ჟაპა-ქუბი (отсутствующее в словаре Орбелиани), производное по звуковому впечатлению от размеренных ударов плетня по чьему-либо, главным образом, удар плетью по спине человека, ср. параллельное ზაპა-ზუბი, приводимое И. Чкония: „ზაპუნი, ზაპა-ზუბი (იერ. ბ. ა.) ცემა რამე რბილ სავანზე“.

¹ См. И. Марр, Абхазско-русский словарь, 1926.

IV

Топонимические имена и собственные названия наиболее трудно поддаются объяснению, особенно в грузинском языке. В данном случае речь об этих именах со звуком ζ в корне; их можно насчитать около шестидесяти (?); они исторически известны и бытуют в данное время. Из этого количества лишь некоторые могут найти более или менее удовлетворительное объяснение, часть ссылкой на заимствование, часть ссылкой на фонетический фактор и т. д. Таковы: ბეჯანი иранское собст. имя, очень распространенное в Грузии в древности, встречаемое еще в VII-VIII веке в одном из эпиграфических памятников, — в надписи на крестном камне из Атенского ущелья в пехлевийской форме ვეჯან Vežan. От имени ბეჯან образована фамилия ბეჯანიშვილი, с опущением an и обычным окончанием собственных имен, преимущественно в восточной Грузии ია (ბობუა, ვახუა и т. п.), имеем ბეჯუაშვილი.

Распространенная в западной Грузии фамилия ბაქუნიანიშვილი вряд ли имеет отношение к ბეჯან, ბეჯუა¹. Наконец, нам известна фамилия (в Картли, Хевсуретии) ბეჯიტაშვილი от того же ბეჯან, с опущением an, и суффиксированное через ita, суффикс требующий особого объяснения (ср. ბეჯიტაშვილი, გოჯიტაშვილი, გოჯიტაძე и т. д.).

ბაქუნიანი очень древнее имя, распространенное среди грузинского населения (теперь выходит из употребления).

Имя მანიქავი известно и по светской литературе из персидского героического эпоса *Каман-и-Шах*. От მანიქავი образована фамилия მანიქავიძე (или მანჯავიძე).

В числе возможных случаев, способствующих происхождению ζ , следует назвать также переход (сравнительно редкий) g в ζ , как то встречается во французском.

У В. Беридзе читаем „ბოჯინი — ბოჯინი, დაბორილოძე“, „прозябать“, „влачить свое существование“, отсюда ბოჯანო — „бездомный“ „безземельное крестьянство“. Результатом такого звукоперехода получилось ჟორჯოლიანი — от გორგოლიანი и ჟურული от გურული. Трудно, выяснить к какому времени следует приурочить этот звукопереход. Относительно ჟურული можно сказать следующее: некий გორგი ჟურული упоминается в одной из грамот 1460 г.², следовательно, уже тогда был ялицо переход g в ζ .

Также трудно установить ante и post quem non перехода jo, ja в ჯო, ჯა. В официальных письменных памятниках передача греческих соб-

¹ Оно скорее образовано от ბაჯუნა — resp. ბაქუნა.

² См. ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სიგელთა-მცოდნეობა ანუ დიპლომატიკა, 1926, стр. 162.

ственных имен с дифтонгом в начале обычно происходила посредством двух (полных) гласных. Напр. Ἰοὺδαίος — იუდა, Ἰησοῦς — იესო, Ἰάσων — იასონი и т. п. Но, неизвестно, когда эти начальные две гласные начали дифтонгизироваться (как это происходит во французском языке), но лишь в определенных случаях. Этот процесс наблюдается только в западно-грузинских диалектах, что указывает на чувствительность последних к переходу некоторых сочетаний в ž. Такова мегрельская фамилия ჟაბოა. Еще в средн. века путем переводной богословской литературы с греческого в грузинском заимствовано იაბე (греч. Ἰωάννης), со специфической передачей per via аггениаса — იაბე, из которого получилось ივაბე и уже от последнего должно было бы получиться *ჟვაბე — ჟაბოა если предположить два возможных объяснения: 1. или начальное i сохранило какой то характер полугласного; 2. или, если оно его не сохранило, то произношение его мегрелами было таковым, и потому вместо ია начали произносить ჟა — ჟვაბოა¹. Вторая, также мегрельская фамилия ჟაკობოа или ჯაკობოა произошло также от греч. Ἰακώβ, груз. იაკობი; в известный период იაკობ превратившись в ჯაკობ, мог дать ჟაკობოა, а потом уже ჯაკობოა: Но рядом с этим в том же мегрельском есть фамилия აკობოა (ср. арм. Ակոբ). Наконец третий пример, на сей раз гурийская фамилия ჟორდაბოა; также, повидимому, из греч. Ἰορδάνης, грузинское იორდანე, и здесь, предположив процесс дифтонгизации, получилось ჟორდანოა, ср. ხორდანისძეოლი (фамилия в восточной Грузии).

Подобно тому, как ჟაკობოა преимущественно произносится в виде ჯაკობოა, так и ჟორდაბოა произносится как ჯორდაბოა. Единственным, слабым отголоском этого весьма интересного процесса перехода определенных дифтонгов в ž + voc. в Западной Грузии, является фрагментарно сохранившееся указание Саба: „ჟარე — იარე მესხურად“ и „ჟვარე — ვარეობა“. Что подразумевает лексикограф под მესხური и бытует ли глагол ჟვარეობი || ჟარე, подлежит выяснению, но факт являющийся: две самостоятельные гласные превратились в комплекс ჯა уже во времена С. Орбелиани, хотя процесс мог возникнуть и ранее, дав в свою очередь ჟა — ჟარე. Интересно также рассмотреть месхские имена и вообще слова с этой точки зрения.

Как известно, топонимические названия иной раз являются единственными поверенными миграционных путей племен; в данном случае топонимика одна из свидетельниц обширной экспансии сванов. Речь о топонимич-

¹ В пользу резонности первого предположения можно привести момент звукосоответствия в Грузино-свано-мегрельском, когда в некоторых словах начальному гласному в грузинском соответствует дифтонг в сванском, а в мегрельском ž + voc; так ср. напр. имер, ირო — დრო — ჟრო.

ческом названии деревни ბერეთული (Гурия). Давняя основа ბერეთ-то же, что сванское ბერეთ 'железо', вероятно, по особому местонахождению железных залежей, или железистых источников, ср. аналогичное образование древнейшего грузинского города სარკინე. Припомним также гурийско-имерскую фамилию ბერეთიანი от того же корня ბერეთ, которая, судя по характерному для ряда сванских фамилий окончанию, явно сванского происхождения. Надо выяснить точное содержание сван. ბერეთ, (произносимого и ბერეთ): означало-ли оно именно железо и ранее, и всегда ли означает его и сегодня. Соответственное слово, уже грузинского звуко-состава, есть др.-грузин. ბრპენი (|| ბრპენი, см. „და განაზრჩის ბრძმე-დთა მოთ ოქროს ბრპენისაგან“—С. Kekelidze—Keimera, t. I, 1918, стр. 177) с присущим ему стяжением гласного, сравнительно со сванским.

Географическое название უჯარმა, интересное и по своему окончанию (ср. ბოქორმა и др.), обращает внимание и формой უჯარმა (в таком виде это слово встречаем в „მოქცევა ქართლისაჲ“. см. Е. Такашвили, Опис. II, 725-726). Следовательно, еще в древности развился процесс перемещения ჯ в ზ. Не совсем последовательно опираться на материал не из груз. языка, напр., мегр. ხაჯალია, но он непосредственно связан с ним. В докладе, зачитанном в 1932 г. о термине хаџалигі, М. Н. Хубуа указал на скрещенность слова ხაჯალია (ხა и ჯალ). И здесь опять процесс перемещения в ზ, т. к. в мегр. яз. есть и ხაჯალია и ხაჯალია. ჯვებე-ხავა также чередуемое ცქვებეხავა, повидимому от собст. имени ჯვებე вновь практикует тот же звукопереход: И в гурийском то же явление: ლობჯანიძე || ლობჟანიძე. Географич. наименование ბიჟი (по-инглийски, а по-груз. ბიჟორი) или ბიჯი следует рассматривать в той плоскости, в какой უჯარმა. Историч. известные топоним. наименования ქალეთი, ქონეთი, ოციო, მაჟეთი, ქობოანი, უჟანი, ჯამური, ხოჯორ-ბის ხეობა, ნაჟანული и т. д. нами не этимологизируются.

V

Из массы заимствованных, вернее, усвоенных слов груз. язык проявляет самые разнообразные тенденции в смысле звукопереходов. Здесь должны быть различаемы слова, подвергшиеся фонетическому изменению и не претерпевшие такового (при чем весь упор делается не столько на общий облик слова, сколько на трансформирование самого ჯ). Начнем с последних. Устойчивость таких слов отчасти объясняется степенью их распространенности вследствие семантической насыщенности, а также большим сходством артикулирования этих слов как в заимствующих, так и заимствуемых языках; таковы слова: ჟანგი (вошедшее скорее посредством армянского источника, чем иракского), ბიჟარი, აჭუბანდა (последнее впрочем в персидском, как это указано Ю. Н. Марром, звучит тройко: owzänd || owzänd || owzäng) и наконец пресловутое ჟამი. Другая часть — слова, вовсе не распростра-

ненные, приводимые лексикографом Орбелиани по тем или иным письменным источникам, и объяснимые лишь с точки зрения зако-переводной техники; таковы: უჟადად უჟი, უჟიკეთი, ხუჟუჟი, ნიჟორგალი, პატუი. Слово პატუი С. Орбелиани толкует, как „პატივი კეთლის მოპყრობა სიტყვით და საქმით, ხოლო პატივი წინაუქმო, — უპატიურად და შეჭირვებით პყრობა“ (см. словарь), т. е. პატუი значит: а) избивать, мучить и б) призывать, приглашать. პატუი в первом значении известно в древнейших памятниках грузинской литературы (см. Н. Я. Марр, Житие св. Григория Хандзт. 28,4 — დაპატუებამ) из армянского *պատիտ* = горе, страдание; что же касается второго значения „პატუი“ — приглашение, в др. письменных памятниках это слово в подобном значении не встречается (но очень распространено в живом гр. языке), и всегда было передаваемо словами წვევა, ხადილ, ср. сванское ლიწპი (id.). Первое значение პატუი в живом грузинском языке отмерло и взамен употребляются другие слова (уже в XVII-XVIII веке оно, встречаемое в литературе, выглядит вполне книжным).

Форма ბიჟიკი явно указывает на существование его в таком же виде и в армянском, но в специальных словарях сведения о нем разноречивые. „ბიჟიკი — მომცრო“ по Саба (очевидно для обозначения молодого скота?). В армянском это слово встречается в двойкой форме и имеет различное толкование: 1. А. Амагуши *բիժիկ* считает невыясненным, а по толкованию другого автора *բիժիկ* — белое пятно на ноге, которое по народному поверью считается признаком получения чего-либо нового (см. Провинциальный словарь), кроме того, 2. *բիժի* — детеныш рогатого скота. Слово უჟადად უჟი Саба толкует, как *მკეტური დაუნდობლობა*. Несомненно, оно происходит от армянского *խոժաղութ*, которому Новый словарь дает весьма пространное объяснение: «*խոժաղութ* — *Βάρβαρος*. *Նոյն ընդ խոժաղութ, որպէս բարբարոս. և բարբարոսական. * հայեցիչ խոժաղութ հեթանոսաց: Արամբ միով, որ խոժաղութ ևս էր սեասներով քան զմօքն թանձրութե- խոժաղութ տղ. կամ աղբ, կամ ազգատոհմն... խոժաղութ լիզու, կամ խօսք երկիր, կոյմանք, աշխարհ...*» (см. *Նոր բարբիբը Հայկազկան լիզու*). Следовательно, лексикограф Саба имел в виду приблизительно то самое значение, которое дается и в армянском лексиконе.

უჟიკეთი или უჟიკბი также эвническое наименование и составляет часть вышеназванного этнонима. Армянский толкователь говорит следующее: *ճնուժ, որ և դուժ, խոժաղութ, խոժաղութ, Βάρβαρος scyllus. Ազգ օտար, օտարակիզու, իբր սնծանթ. աննշան, վայրկնի այրազի, հեթանոս, որպէս խոժիկ. թաթար սկուտացի. բարբարոս. քան զխոժ և զդուժ վայրենազոյն ևս... խոժ դուժ, սկիւթացի, ծառայ, ազատ: Լինիցիմ այն, որ խօսիցին ընդ իս խոժ, և նա՛ որ խօսիցի ընդ իս, դուժ...*

Սուժիկ բնակիչ խոժաստանի. այլ որ լիքերն խոժաստանի լի պարս: Եղ: Փարպ. Ստեպ.

«*Սևուժանան — գաւար խուժեաց ի պարսո, տայ տանկ յերկրն խուժանանի*» (см. *Նոր բառգիրք*).

Слово *շებგი* иранского происхождения, хотя в груз. яз. оно попало посредством армянского. *շებგი* означает ржавчину и бытует почти во всех картвельских языках в виде сван. *გებგ* (очевидно с перестановкою; ср. глагольную форму *ლოებგე* || *ლოებგე*) или *ლѣихско-лечхумского* *შებ* в значении яда и *შებარ* в значении лекарства (ср. *ლოებგებრი* — врачевать) и мегрельского *ჯებგი*. В хевсурском диалекте коренное *ž* успело перейти в *š* и поэтому *շებგი* там звучит как *ჯებგი*. От этой же основы имеется и производное *շებგარ* со значением рода растительной саркомы (вредитель), которое Саба толкует, как „*ჩიბი სხატავი პოლებსიავან*“, а также *შებგირი*. Оба слова производны от арм. *ժանգ* || *ժանկ* (в том же значении) и *ժանգաւ* (ср. пехлеви *žangāg* и персид. *zangār*).

Слово *ხეუჭი* Саба разъясняет как „*ჩვეთი ჩხალოკი წამალი (წამლ-ს სწევ)*“. Оно также армянского происхождения, хотя никто кроме Ачаряна его не приводит, да и последний, не давая точного объяснения, считает его темным: „*խաժուժ — «մի տեսակ աման ե»? Նորագլու բառ, որ մէկ տեղում եմ գործածում Օգ աս բառ 21 «Աստուածածին տաճարն այն դահն է, որ սրբունի կայն մեջն կայել այ իւր միածին սրտին մեջն պահել այ և մեծացուցել զն ամանն, որ Քրիստոսայ կերակուր ետուէ սրբունի կայն»*».

Слово *ბეჯარი* также возможно свести к армянскому источнику. Ср. *նժար* по толкованию *Նոր բառգիրք*... *πλάστιξ, lanx sterae* (?). В нижне-сванском оно звучит *ბეჯარ* (*id.*), откуда произведена фамилия *Бегежардж*.

Некартвельского, а иранского происхождения арменизированное слово *ავებდა* (стрема), которое в хевсурском находим в форме *ავებტა*¹, в сванском в виде *ჰებდ* и восточ. груз. *აბებდი*. Из письменных источников можно указать на груз. переводную повесть *ბარამგულანდამიანი*, где находим: „*ავზანდა და იბარლი ლალისა ჰებდა*“, и Шах-Нама Фердовси²; в последнем встречается менее интересное *ავებდა*, и лишь *ავზანდა* первого источника и есть та форма, которая наиболее приближается к персидскому *آبزا* (аппарат, устройство).

Явно заимствованное слово *ბეჯორგალი* происходит от арм. *նժոյգ* (конь, лошадь). По объяснению Саба „*ბეჯორგალი მეკაპარპე (კაპარპე მნე მენიჯვორე. 1 მეფ. 14)*“, или „*ბეჯეგო კაპარპოსანი*“ (*id.*)³.

Из армянского же источника почерпнуто слово *ბოჯი* в значении шелковичного кокона, встречаемое в картлийском диалекте (ср. у Саба толкование слова *ბოჯი*). Его следует сопоставить с армянским *բոժի* (маленький

¹ См. а. შანიძე, ხალხური პოეზია, стр. 25.

² См. ი. აბულაძე, შპს-ნამეს ანუ მეფეთა წიგნის ქართული ვერსიები, 1916, стихи 2037, 1; 2848,2 и др.

³ Подробно об этом слове см. Н. Я. Марр, Заметка по текстам св. писания в древних переводах армян и грузин, XV, т. 2, 1913, стр. 166.

звоночек по историку XVIII в. Захарии Саркавагу), *მძაბურე* (nom. plur. — амулет, талисман для V века) и ново-армянским *բժուժ* (погремушка, бубенчик, кокон). Очевидно, удвоенный арм. корень *բոժոժ* перешел в упрощенном виде, что практикуется и в других случаях.

Слово *ჯობი*, известное в грузинском по древнейшим памятникам, широко распространено полисемантически, а фонетически всегда звучало как *ჯობი*. Причина фонетической неприкосновенности кроется в исключительной семантической насыщенности. Оно считается сопричастным армянскому *ծած*, хотя в самом армянском оно неизвестного происхождения и нигде параллелей не имеет. Оно до такой степени неотделимо от грузинской речи, что естественно возникает вопрос: в праве ли мы говорить о заимствовании, или имеем дело попросту с общим субстратом, корни которого уводят нас вглубь веков? Кроме общеупотребительных значений время, час, известны также следующие: *ჯობი* — часослов, *ჯობთააღმწერელი* — летописец (букв. *chronographos*, арм. *ժամանակագիր*), *ჯობი* — болезнь (რა *ჯობი* შეუღდა — какая его одолела болезнь), *უქმური* — неприветливый, злой дух, малярия, *უქმაქური* resp. *უჯმაჯური* — злой дух, который по народному поверью дунит сиящего (отсюда фамильное имя *უჯმაჯურიძე*), *დაქაშება* — поспевать, делаться спелым и т. п.

Следующие шесть слов, вошедшие в груз. яз. частью из персидского, частью из армянского, выделяются склонностью переформлять чужой фонетический материал сообразно собственным фонетическим навыкам. Эти слова почти все широко распространены в обиходной речи. И в персидском и в армянском они в корне имеют ζ , передаваемое в грузинском через ξ . Однако, такие слова, как *ბავი* и *გვი*, бытующие в аналогичном же виде и в армянском, вызывают некоторые колебания относительно непосредственной *via persica*.

Слово *ჯობი* (этимологию см. в прилагаемом письме Ю. Н. Марра) в диалектах часто употребляется в форме *ჯობი*, ср., напр., „ჯობავარი... упрямый“ (В. Беридзе, назв. слов.). В сванском застает тоже чередование ξ и ζ : *ლოჯობვლ* || *ლოჯობვი* — удорно наставлять на чем-либо и т. п. Слово иранского происхождения.

Иранским же вкладом является *ლაჯვარი* — лазурь, небесная синева, лазурик. В картлийском оно звучит *ლოჯვარი*. Персидское *لازلی* (синий или голубой камень) этимологически разъясняется у Ю. Н. Марра в прилагаемом письме.

ბავი — пошляина, налог, происходит от персидского *بخ* *بویرا* — большой крюк, кин в потолке, Саба Орбелиани считает грузинским словом („ჯავალი სპარსთა ება, ქართველად ბოროა ჰქვია“ — словарь); очевидно лексикограф не был осведомлен относительно армянского *ბիրբ* в значении потолка.

გვი — шаловливый, умалишенный, происходит от персидского *گول*. В словаре *სურ რთაქრე ჯაქიქიანს ქეღი* это слово отсутствует и

только в названном этимологическом словаре приводится «*ყ/ძ*—*ჩხნ/ძ*, *ჩხლავარ*...». Ср. Аллитерирующее образование *გემეტი*.

ბეჟედი по толкованию Ю. Марра идет от персидского *سجاده* (см. письма) и означает зеленый камень, хризолит.

Остальные примеры более пестрого характера. Напр., неизвестно из какого диалекта, вернее, из языка какой этнической среды взято приводимое Кирионом *პაქარაბი* в смысле пьяница, развратный (см. *კათალიკ. კობობი, ხალექსიკონი მხალა, ძვ. საქართველო*, т. II, стр. 16). К этому слову из иноязычных параллелей можно привести арм. *ყადარ* (домашний скот, стадо) и производное от него *ყადაროկანი* (скотский, зверский), откуда, вероятно, с опущением *აჲ* происходит груз. *პაქარაბი*, причем здесь перезвуковка, аналогичная *ეჟენები* || *ეკენები*, т. е. *ჯ* в *ჟ*.

Простое озвончение глухого спиранта в виде перезвуковки *ჟ* в *ჯ* наблюдается в малоупотребляемом слове *ბუჟუჟი* со значением овечье руно по объяснению Саба. Проф. В. Беридзе приводит другое значение этого слова: „*ბუჟუჟი ქათვ; შდ. ჰბ. ფოფოჟი*“ (МЯЯ, VI). Имея в виду первое толкование этого слова, можно сопоставить с ним арм. *ქაღ*—лен, пакля, кудель, прядево. Производное *ბუჟუჟა* означает полный, пухлый (гурийское *გაბუჟუჟებული*).

Слово *ხუმრო* (мелкий, зернистый) родственное арм. *խոշոր* (толстый, жесткий, грубый, суровый). На это родство ссылается еще Н. Марр: „*ხუმრო*... [арм. *խოշორ*—крупный]“ (МЯЯ, I). *ხუმრო* интересует нас постольку, поскольку благодаря фонетической перезвуковке из него могло получиться *ხუირო* почти с приведенным семантическим осмыслением.

По своей судьбе интересно слово *დროშა*, в настоящей своей форме представляющее просто параллель к арм. *դրոշ—դրոշակ*, но, как уже можно было догадаться по написанию арм. *դրոշ*, следовало ожидать архаичный первообраз *დრშაღ*, что делает понятным приводимые Саба формы *დრაღი*, *დრაჟი*, *დრაჟანი* (ср. персид. *دراش*—‘знамя’).

Передача *g* через *ჟ*, т. е. переход *g* в *ჟ* должен был произойти еще в средние века. Так, письменное *აჟურა* (род мелкой монеты) засвидетельствовано еще в памятнике XII столетия. *აჟურა* из греч. *ἀργυρος* ‘серебро’ (см. *გვ. ჯავახიშვილი—ქართული ნემიზმატიკა-მეტროლოგია*, стр. 19).

არაქანი—распространенный термин в экономической жизни, внесенный, вероятно, еще со времен монгольского владычества, во всяком случае, во всем мусульманском и в частности монголо-османском мире известен *الكافور*, что значит ‘кефир’. Грузинская передача этого слова дает еще один пример к тому, как (здесь уже вследствие субституции) дифтонг дает *ჟ+v* *o* *s*.

როქრაქი одно из слов удвоенного образования с определенным чередованием гласных *როქ-რაქ-ო*. Ю. Н. Марр в параллель приводит персид. слово *رخش*—‘молния’, ‘свет’. По существу, конечно, между этими

двумя словами есть что-то общее, но оно не носит характера заимствования. Допуская возможность звукосоответствия *h* и *ž*, наиболее приближенным к *რებრი* является сван. *რეზი* ('заря', 'свет'). Это слово в др. грузинских памятниках встречается без удвоения в глагольной форме *შებრი-ეშებდა* ('светать').

Не относится к фонду картвельских языков встречаемое в „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ *პეროკავრი*, которое является сложносоставным словом иранского происхождения.

Слово *ვეება* Сабя в одном случае толкует, как „წითელშავი“, а в другом — „ღობისფერი“ (см. словарь, под словом *რუხა*). Как выясняется из объяснения И. Чкония (*ქრომახი... ევეება ვეფხვივით ქრელი ფერი...*), *ვეება* синоним пестрого тигра (если *ვეება* и *ევეება* считать разошедшимися фонетически, вследствие перемещения звуков) и поэтому в некоторых языках оно употребляется и для передачи понятия 'тигр', как, напр., в сван. *ჴეება* ('тигр') и в абхаз. *ა-ბჴუბ* (id., Н. Марр—Абхазско-русский словарь). Ср. также груз. *ვაზა/ი*—'тигр'.

В живом груз. языке слово *ვაჟი* передает понятие особи муж. пола, но до дифференциации терминов полового различия оно могло означать 'дитя', 'ребенок', 'юный' и т. п., безотносительно к полу. В современном значении *ვაჟი* встречается уже в одной из ветхозаветных книг (I Цар. 30, 19). *ვაჟი* следует разложить на составные *ვა* и *ჟი*, где первая часть *ვა*, как правильно предполагает проф. И. А. Джавахишвили, по функции сродна слогу *ბა/ბე*¹ в таких словах, как *ბა-ღაზა*, *ბა-ხალა*, *ბა-ტკანი*, *ბა-ვშ(ვი)*, чеченское *ბჴრ* ('дитя', 'сын' 'мальчик'), чанское *ბერე* (id.), хевсурское 'ფერი (из *სწორფრობა*) и в словах со стяженным гласным в начале: *ბ-ღარტი* || *ბ-ჟღარტი* || *ბ-ღარი*. Внешне к *ვაჟი* близко подходит интересный термин в хевсурском *ბოჟიონი*², но уже со значением 'женщина', в смысловом отношении имеющий точку соприкосновения с чанским *ბოზო*. Что касается второй части разбираемого нами термина *ჟი*, она также должна была выражать определенную поло-родовую функцию; вернее, *ჟი* и является тем корнем, который, подобно тому, каким он снабжен классовым показателем, выражает то особь мужского пола, то женского. В этом отношении богатую иллюстрацию дают нам материалы кавказских языков; достаточно сослаться на двух из них, так, напр., в хунзахском *v-ac* означает 'брат' (ср. груз. *ვა-ცი*), а *j-ac*—'сестра', в чеченском *v-აი* означает 'брат', а *j-აი*—'сестра'; в обоих случаях *v* служит классовым показателем категории

¹ Относительно слога *ბა/ბე* автор говорит следующее: „...თავკიდური ბა, ბო, ბუ და ბე მარცვლები ძირეული არ უნდა იყოს, არამედ უპასუხობის აღმნიშვნელ ფორმანტებად არის მისაჩნვეი“, *ქართულ-ქართველური და კავკასიური ენების პირველადი ბუნება და წითელობა*, стр. 199.

² См. В. В. Бардавелидзе, Опыт социологического изучения хевсурских ве-
рований, 1932 г., стр. 20.

т. наз. *genus masculinus*, а *j* — классовым показателем *genus femininus*. Очевидно, что груз. *ჟ* в ვაჟო вторичного образования и его изначальное звучание могло колебаться между *s* и *š*. Поэтому мы считаем сомнительной достоверность той этимологии, которую предложил акад. Н. Я. Марр, сопоставив ვაჟო с ვაზი¹. Любопытную семантическую деривацию встречаем в абхаз. ა-ჟჷტუღარ — ‘народ’, ‘люди’, ‘семья’, ‘много’.

VI

Еще акад. Марром было выставлено положение из свано-грузинских языковых соотношений о звукосоответствии груз. *რ* и сван. *ჟ*: „...звук *г*, имеющий в сванском эквивалент *ჟ*, в шипящей группе перерождается в *ჭ*, гесп. *пж*, в языке с мутуацией *ც* гесп. *пц*“². Еще конкретнее акад. Марр об этом высказывается в работе „Из пиренейской Турии“: „Большие связи баскского и яфетических языков Кавказа обнаруживает круг слов каменной культуры, начиная с самого названия „камень“, не только *kaŋ* арм. *կար* (в удвоенном виде *կար-կար*, одиноко *բար*), у ванских халдов в их клинописных текстах в скрещенной разновидности *qar-bi* (с усечением плавного *ka-ri* ‘камень’ и бск. *haŋ/kat*, у грузин в значении прилагательного ‘твердый’, ‘крепкий’ *mqar* (მუარ), равно у ванских халдов *ar-i* — ‘крепкий’, ‘укрепленный’ и т. д., сюда же относится термин, усвоенный грузинами из языка, перерожденного *г* в *ჟ*, как сванский *kaž* (*kaž-i*) „кремень“, слово соответственного слоя грузинской речи“³. Следуя акад. Марру в анализе слова ვაჟო, мы вполне естественно сюда же относим груз. ვირვაჟო. Толкуя это слово, Орбелиани отмечает, что „ვირვაჟო სომხური, ქართულად ვირვაჟო ვეკობ“⁴. Но в армянском словаре слова *կրկիւ* в указанном значении не оказалось. В картлийском говоре ვირვაჟო означает разваренные бобы, а ვირვაჟო значит крепкий, твердый (ср. гур. ვერვეტი). Но, судя по одному тому, что С. Орбелиани равняет эти два слова в их значениях, нужно предполагать, что здесь налицо скрещение или, точнее, сложение двух слов: ვირ-ვაჟო, не говоря уже об упоминаемом акад. Марром арм. *կარ* (ср. груз. მკობი). В армянском языке слова ვირვაჟო нет вообще, но в говоре тбилисских армян есть *კრკიუ* в том же значении, как и в грузинском.

¹ См. Борьба классов в груз. версиях свангельского текста: ДАН, № 9, 1930, стр. 172, прим. 2.

² См. „Две новые работы С. С. Уиллеса по баскскому яз.“ — Язык и литература, т. I, 1926 г., ст. 268.

³ Opus. cit., стр. 34. О переходе *г* в *ჟ* и в *ჭ* акад. Марр высказывается также в работе „Определение языка второй категории Ахеменидских клинообразных надписей по данным яфетического языкознания“ — Зап.-Востоцн. Отделения Императ. Русск. Археологич. Общества, т. 22, 1914, стр. 45, примеч. 2.

Следуя в толковании კაჟ за Н. Я. Марром, мы однако не думаем утверждать, что все те слова, относительно корня которых можно думать, что они претерпели перебой с упором на первичность г и вторичность ჯ, обязательно сванского происхождения, но только отмечаем, что для груз. яз. в начале более естественным звукооформлением был сонорный и только впоследствии он начал переходить в звонкий сибилант ჟ. Таковой мы себе представляем судьбу ჰეჟო и ჰერი: в значении пена, ср. сван. ჰერ—пена, а также армянское *փրփռ*—пена (удвоенное *փր-փռ*), поэтому груз. ფურთხი ‘плевко’ можно понять и как пена-вода, а не только პირ-წყალი по этимологии акад. Марра¹. В др.-грузин. этот корень был представлен в глагольной форме ჰეროვინ. С перестановкою имеем „ჟეჟპო, ჰეჟო, ჰერი“ (см. В. Беридзе; ср. мегр. ჟეჟპური и ჰეროჟი). Необъяснимо, фонетически почти однозначное с ჰეჟო || ჰერი, слово დუჟი.

К этому же ряду относится термин ჩხაჟი или ჩხართი приводимые у С. Орбелиани. Впрочем, мы знаем глагол ჩხლართვა, ჩლართვა (со значением первично вязать большими стежками, затем уже вязать небрежно), а также орудие этого процесса ჩხირი и, наконец, груз. глагол ბეჟტვა—мерцать, еле светиться, ср. по Орбелиани: „ბეჟტად ავად ხედვა“ (словарь). Этот же корень использован в виде ბეჟტური (во фразе: რას ბეჟტურობ—по имерскому говору) для передачи понятия ‘нести чепуху’. ბეჟტი представляет чередование с ბრტტი, (ср. ბრტტიანი в картлийском говоре, а также ბრტციანი) в свою очередь восходящим к მრტტი. Любопытно, что в индо-европ. языках г считался и полугласным, следовательно, переход г в ჯ можно представить посредством промежуточной ступени—ослабления г до степени полугласного. Небезынтересно вспомнить также то соответствие между разноречными показателями префикса 2-го объектного лица, которое мы видим в картвельских языках: мегр. რ (რკარუნს), гр. გ (გწერს) сванское ჯ (ჯამხვრახ), без перехода გ < ჯ или г < ჯ.

Следующий вид перебойности—это ჯ > ჰ, или наоборот (пример мы уже видели как на заимствованных *ჟაშან*—პაქარანი, так и в груз. слове ექვნები || ეჰვნები). В живом груз. яз. с его диалектами преимущественно распространено ჰკნობა—вянуть, которое Орбелиани приводит в форме დამქლნარი с несколько иным значением „დამქლნარი მცირედ დაბეილი“, но по И. Чкония „დარნობა“—(имер.-гур.) დაჰკნობა, დამლნარი, დამლრალი, დამჰკნარი, т. е. здесь налично чередование ჰკნ—ქლნ, что, в свою очередь, чередуется уже с известным нам ლრნ; ср. в мегр. ქლირაფა—вянуть. Слово ქუვილი или ბეჟვილი, მიბეჟის (по нашим записям картл. говора)—колотье от застоявшейся крови или вследствие отмо-

¹ См. „რა წილი აქვს ქართულს ენათა შექმნის მსოფლიო პროცესში?“.

раживания (у Саба нет объяснения) связано с ქუვილი, ქვალი, ქუალი. Как и следовало ожидать, такое ж чередуется и с ც по закону перехода глухих африкатов в звонкие и наоборот, как то наблюдается в живом груз. языке. Поэтому, имея ქრეოლა (дрожь, трепет) рядом же видим წრწოლა. Сюда пойдет также слово ნაქვი (см. словарь С. Орбелиани) и ნაქა (= ნაქუქი, см. словарь В. Беридзе).

Ряд лесных ягод и часть плодов, несмотря на свою видовую и родовую разность, в языке объединены одним названием, содержащим нечто общее им всем вкусовое свойство, — это привкус кислоты; термин, обозначающий это вкусовое, ощущение звучит მჟავე, а наименования этих ягод и плодов, მაქალო, მჟაველა, ქოლო, ქოლა и т. д., созвучны ему.

Помимо მჟავე, для обозначения брожения и бродила известен термин დამქანება, მქანე (с перестановкой ქმანე—წმანე) и ряд терминов для различения тех или иных вкусовых нюансов, как напр., მძალე, მხიე, მწარე и т. п. На семинаре при чтении одного из памятников древне-грузинской письменности проф. И. А. Джавахишвили относительно слова მჟავე высказал предположение о связи его с солнцем, что вполне согласовалось с нашим предположением о том, что в древности уже была замечена способность солнца вызывать брожение и, вообще, окислять; поэтому кислый привкус в некоторых ягодах и плодах мог быть понятым, как следствие действия солнечных лучей, но нужно ли считать звук ჯ в мџаве происшедшим вследствие перебоя (z—ჯ), или понимать слово как шипящую форму чан. მქორა, мегр. ბჟა, тем более, что в груз. есть другое слово для кислотности: ქმანე—მქანე—წმანე; ср. в сван. ლიტხე йлჷ მეტხე (и მარწვნი ლატხა—მაწვნის დედა, при соответствии чан. ც, сван. ჳ) чан. მქობა, которое по значению равняется и слову მკობა (ср. груз. მკუხე—მკვანე); что значит 'незрелый виноград' и 'сок незрелого винограда'. Любопытно, что у мегрело-чанов молоко передается корнем, идентичным со словом солнце мегр. ბჟა, чан. მჟა, что указывает на способ употребления молока в прокисшем виде.

Названия таких плодов, как მაქალო — кислое, лесное яблоко ქოლა — ягода тутового дерева (ср. абхаз. ა-მჟა—туда, тутовое дерево и сван. ბჟოლი-id.), ქოლო (გოდარა, გრიკი—малина, Р. Эристави) и т. п. связаны все с тем же термином, передающим вкусовое ощущение кислотности; ср. чан. მჟიი — кислый, абхазское ა-ბჟეჟ — уксус (скисшее вино), груз. დაქოლვილი — червивый уксус (Саба Орбелиани), ლაქუქი — кислотоватый, немного кислый (слово взято из „საღუქსიკობო მხალა—ფ. საქლო, т. II, стр. 13).

Приводимое Саба „კეჟმა—ვამლოა და კომშთ ბოვი“ имеет этимологическое сродство со словом კოჭრი (нарост, мозоль) и с удвоенным корнем, встречающимся в картлийском კოქოქი (у Орбелиани нет этого

слова). Фонетическую разновидность კოჭოჭი представляет «კოტოტი—ხორცმეტი, ამოკუხული რამ, ნაროსტ, ბუგოროკ» (В. Беридзе) ср. арм. *կոչիս*—глиба, ком земли, мозоль и пещлевийское *ܟܘܚܝܫ* (id). Следовательно, კოჭოჭი удвоенное образование от კოშ(ტ) или კოჟ(რი) (ср. «კოჭოჭი [ქარ.-იმერ. რაზიკ.] დაქვეილ ადგილზე ამობერილი კანი, მოვლი» И. Чкония).

Ср. კოჭი — гористая, кряжистая местность, возвышенность, отсюда კოჯორი или კოჟორი исторически, как это указывается в одной из грамот: «მოუბოძეთ კოჭრის ძირსა მონასტერი ათენაუენი» (საქართველოს სიძველენი — II т., по грамоте 1338 года), ср. сван. კოჯა — скала, а также «კოჭრი, დაკოჭრება—ხელმზედ ბებერების ამოსვლა» (კირონი — სალექსიკონო მასალა—ძვ. საქართველო, т. II, ст. 13). У Орбелиани этого слова нет. Из сравнительного материала пойдут сюда ნუჭრი || კუჭრი (от ნუჭ || კუჭ resp. კუზ в კუზიანი ср. «კვიელი—კვიერი, კოჭრი, კვირძლი კვინძი» — В. Беридзе, «კვირძლი—ნუჭერი, კვიერი, კორძი, კოჭრი, კვიელი» — у него же и «კოჭერი—ნუჭერი ანუ კორძი» у Чкония. «კოშრი... მურკლი, წყლისაგან შეკუმშული ფქვილი» (И. Чкония). «კურჯი—იხ. ნუჭრი, კუჭრი (იმერ. კვინძი)—Наплав» (უ ჟრისთავი) и интересное «კოჯანდარი—ნაბოლარა შვილი» — последний (კირონი — სალექსიკ. მასალა — ძვ. საქართველო, т. II, ст. 13). У Орбелиани этого слова нет.

Некоторые фонетические явления, сопутствующие появлению ž в груз. языке, встречаются и в других языках, но с иным характером и иной емкостью. Выше мы могли убедиться, как ž появлялся вследствие перехода z в ž, но могли убедиться и в спорадичности этого явления: не всякое z обладало такой фонетической способностью. Поэтому, в смысле соотносимых величин, совершенно другое положение имеем, когда груз. z в абхазском в известном фонетическом окружении соответствует ž, наприм., груз. ზურაბ — абхаз. ჟურაბ, ზუგდიდი — ჟუგდიტ, ბზარვა — აფჟარა (разрывание, последнее сравнение касается только коренного ბზ || ფჟ, а не неизвестного г в грузинском, носящего какую то слово-производственную, если не морфологическую функцию и глагольного окончания რა в абхазском типа აფსა-რა — иметь стоимость, стоять, из груз. ფასვა). Сказанное простирается и на системные грузинскому языку. Напр., переход ž в ž, также единичный для генезиса ž, в картвельских языках на правах соответствия реализуется систематически, напр. груз. შლა, чак. გე-ჟირუ, сван. ლი-ჟუმე и т. п.

Выше мы отметили, что звук ž в свою очередь подвергается дальнейшему звукоизменению. Кроме этого не всякое иноязычное ž без изменения перекочевывает в груз. язык. И в одном и в другом случае ž упирается в ž. Поэтому, мы имеем примеры, как арм. *կժի* (таргар, из авест. *daožahva*) в груз. появилось в виде ჯოჯოხეთი, по свойственному для последнего склонности к удвоению (ср. арм. *ճիկ* — птичий крик и груз. ჳიკჳიკი).

S m t s h n i q o c h n—труднейший, тяжкий и *s m t s h n o . m ' n*—труд, беспокойство, работа, утомление—дало в груз. ტანჯვა.

Хевсурский (и менее тушский) особенно склонен произносить ž как ž (ср. напр. „ვარკლების ჯდერასა“—ა. შანიძე, ხალხური პოეზია, სტ. 226. „რქა-ჯანგიანი“, id, обычно вместо ქანგიანი и т. п.). Равно и в восточно-груз. диалектах в словах вошедших из русского языка, как ин-женер, сажень и т. п. слышим: ინჯინერი, საჯენი; аналогично и в сванском говорят: ინჯინერი, საჯენი; колебание в произношении слов ჳანჯ. ლიგენჯე — ლიქენჯე, ლიქინაქლ — ლიქინბვი; в мегрельском наблюдается тоже колебание в произношении мегр. ღორჯო — ღორქო (головль, рыба), ღურქოლ — ღურჯოლუა — обнимать, ჯაკობია — ქაკობია, ხაჯალური — ხაქალური и т. д. и рядом обратное явление в гурийском (не столь распространенное по отношению других слов, но и не индивидуальный факт) вместо იჯდა, შეჯდა всюду იქდა, შექდა. Иногда заимствованное ž в груз. передается через z, напр. персид. ჯაბ-პროტიკ, груз. შ.ბი (в груз. версиях Шах-намэ Фердовси передан как ჭუფიბი). К числу озвончений ž пойдут примеры из хевс. „ღუქეთ იურების ლაშქარი“ (ср. ა. შანიძე, ხალხური პოეზია, სტ. 1) вმ. დღუქეთ (ს), „არ მასელი ეჯობ შინაო“ (id., სტ. 263), [вместо შჯობ[ს], точно так, как в сванском ჭიშგარ звучит как ჭიქგარ и многое другое.

Это процесс видоизменения гораздо ярче и глубже в ингилойском диалекте, в котором вне всякого ограничения и обусловливаемости всякое ž произносится как ž, ингилоец просто не умеет артикулировать ž там, где следовало бы ему быть и мы видим: ქომარდი, ქიბე, ქულ, ქინჭირი, ქაგი, ქანი, ხანქალი, ქიქიმი, ქანაქიშვილი (=ჯანაშვილი) и т. п., но иногда (впрочем сравнительно редко) ингилоец скажет ž там, где он должен артикулировать ž (ср. ჯიქველა—ქიქვოლაჲ), но ср. также явление совершенно обратное в карийском диалекте вместо русского кружка обычно передаваемого კრუშკა, передается в обратном порядке как კრუქკა. Все это указывает на то, что в ингилойском ž с большими правами на фонематичность, т. е. если количественно так, много фонетических процессов (хотя бы различных—производящих один и тот же звук), то из этого непременно следует, что такое количественное накопление не может не дать новой качественной единицы.

Вспомним общепринятое определение фонемы, как конечного далее неделимого элемента речи, абсолютно лишённого конкретной значимости — семантического момента, бытующего в языке вне зависимости от определенного композирования звуков, но с одним решающим моментом, „входить в словесно-символический звукопроизводительный обиход речевой жизни говорящего, как носителя данного говора“. Вне этих основных моментов звук не фонема, а просто акустическое зву-

вание, каковыми могут быть любые звуки, имеющиеся и в фонемных рядах, как, напр., t, d, a и т. п. На основании этого определения мы заключаем, что в др. груз. звук *ž* бытует почти что в словах, если не всегда заимствованных, то таких, которые должны быть и имеются в смежных языках.

Каков характер *ž* в прочих кавказских языках — вопрос требующий особого исследования. Судя по первому впечатлению, и в них встречаются симптомы, аналогичные рассмотренным. Этот звук реально бытует почти во всех языках Кавказа, включая и мертвый язык ван-урартский, но всюду с различной тенденцией его артикулирования. Так, напр., в чеченском нет *ž* типа грузинского или русского, а есть среднее между *ž* и *ž̇*, которое не совсем точно можно передать комплексом *dž* (*džajna*, *džipal* и т. п.). В карачаево-малкарском находим *dž* во всех тех случаях, где в осетинском стоит *dz*, с последующим дериватным подъемом *dz* в *ž*. В армянском некоторые слова, содержащие в корне звук *ž*, следует рассматривать как иранский элемент. Таковы уже упомянутое *գժնի*, частичка отрицания *գժ* (ср. лат. *des*), которую Habschmann считает нехлывийского происхождения¹ и др. Разнородность источников, производящих *ž*, поражает не только в грузинском, но и во многих других языках. В большинстве случаев *ž* — расплывчатой, точнее, диффузной фонематической сущности, что не дает ему вырасти в цельную, компактную звуковую единицу, и нет сомнения, исторический экскурс в прошлое любого языка даст интересные результаты в высказанном смысле. В языках Европы *ž* почти всюду создает впечатление вторично образовавшегося звука и с достоверностью можно утверждать, что он мог развиваться отчасти на кельтской почве. Кроме того, подобно грузинскому (случаи перехода *j* в *ž*), в некоторых языках Европы *ž* мог развиваться из среднего палатализованного звука, который не был ни *j*, ни *ž*. Таким путем произошли франц. *jeu*, *joie* и т. под. В определенном фонетическом окружении *g* могло перейти в *ž*, т. е. стало произноситься как *ž*, хотя графема оставалась прежней (в рассматриваемых нами языках звук *ž* начал складываться до такой степени на глазах истории, что не успел выработать соответствующей графемы), таковы *geste*, *language* и т. п. В английском намечалась возможность и для известного *s* перейти в *ž*, напр., при произношении слова *usual* (*juʒuəl*). В немецком *ž* можно встретить лишь в нескольких заимствованных словах, но в виде фонемы этот звук отсутствует.

Особое место занимает *ž* в русском языке, где почти всякое *g* переходит в *ž*: друг-другок, (у)гар—жар и т. п. Переходит в *ž* также и *d*: редко—реже. Кроме этого, *ž* во многих словах фигурирует казалось бы самостоятельно (?), без зависимости от чередования с другими звуками (жила, жало, жизнь и т. п.). Когда языки зап. Европы перенимали латино-

¹ См. его *Armenische Etymologie*, 1897, Lpz.

греческое письмо, традиция артикулирования ζ была еще так слаба, что графически этот звук не отразился в алфавите, а в русском языке процесс оречевления ζ , будучи более глубоким и даже относительно более органичным, при выработке письма был застигнут в языке бытующим и нашел в нем отклик в виде отдельной (правда составной) графемы.

Итак, вопрос о фонематической сущности звука ζ , рассматриваемый в пределах грузинского языка, в сущности затрагивает ряд языков, поскольку, касаясь звука ζ фонематически, мы касаемся и общей стороны, общего содержания, которого не лишены все подобные ему звуки и в других языках. Для приведенных предпосылок зарождения ζ неминуемым является экспериментально-фонетическое исследование звука ζ , и в данном случае очередь за специалистами по экспериментальной фонетике произвести решающее слово.

В одном языке фонетический звуко-переход происходит с большей последовательностью (ср. правило оглушения конечных звонких, правило перехода g в ζ , k в \check{c} и т. п. в русском языке), в другом менее последовательно в зависимости от характера фонетического процесса; эта последовательность сопутствовала звукопереходам, связанным с ζ в груз. языке, вследствие чего не всякие \check{c} , ζ , g и т. п. давали ζ , а лишь некоторые из них.

В заключение следует сказать, что предложенный нами материал малая часть того корнеслова, который в действительности существует в груз. языке. Значительная доля из этого корнеслова падает на западно-грузинские диалекты, касается ли это топо- и этнонимики, имен и фамилий или отдельных слов. Здесь именно сказалось воздействие шипящего слоя картвельской группы языков. Но является ли неопровержимым фактом, что во всех тех случаях, где в нем фигурирует ζ , был он там и изначально? Конечно нет; по крайней мере, это бесспорно относительно некоторых слов. В 1910 г. акад. Мэпп в турецком Лазистане установил индивидуальное произношение ჯუბი (ჯუბი წაბი) вместо обычного ჯუბი (мегр. ჯობი)¹, а годом позже писал: „В тубал-кайнском районе мы имеем особенно живое проявление фонетического закона о перебое j в ζ , по которому ჯაპ восходит собственно к ჯაп-у , как ჯიტი , гесп. * ჯოგ-ი , к ჯიგი ‘два’ и т. п. На почве того же тубал-кайнского перебора имя Иоани переобразалось в ჯოანი > * ჯოანი (ჯაპ-ი) > ჯვანი , а от этой основы происходят современная мингрельская фамилия ჯვანია ... Также возникли из имен Иордан и Иаков — Жордан и Жакоб, откуда мингрельские фамилии ჯორდანია и ჯაკობია “².

15.II.1934.

¹ См. Грамматика чанского (лазского) языка, МЯЯ, II, Словарь.

² См. Грузинские приписки греческого евангелия из Коридии, ИАН, 1911, № 4, ст. 220.

Р. С. Это предположение теперь подкрепляется свежими фактами. Проф. Ари. Чикобава для чанского зарегистрировал несколько случаев перехода *j* в *ž* в речи одного архавца, вместо მკაბიუ произносившего მკაბიუ¹. На основании этого и других фактов автор делает и обобщающее заключение: „Звук *ž* и в грузинском и в чано-мергельском встречается редко. Возможно он вторичного порядка и в том случае, когда он не является заимствованным“². Кроме того, мы имеем в виду факты, любезно сообщенные нам доц. С. М. Жгенти, а именно, обращают внимание записанные им в 1936 г. в с. Цара-Шубара (лазское селение в Абхазии) два случая формы ჟუ (у одного и того же сказчика): 1. წაბ ჟუი ქოლოდგოთუ; 2. ჟუ კაპკი მოქობნაბ-ტუ вместо ожидаемого უბი, и два случая (также у одного сказчика) перехода *j* в *ž* в слове ჟრობე, уже начавшим звучать как უბობე.

г. II. 1937.

VIII

В одной из бесед с покойным проф. Юрием Николаевичем Марром, мы поделились с ним нашими соображениями о звуке *ž* в грузинском языке. Юрий Николаевич, заинтересовавшись постановкой вопроса, обещал со своей стороны подыскать подходящий материал. Прилагаемое представляет точную копию его письма с обещанным материалом, который включает разыскания преимущественно этимологического характера и по удачному подбору примеров и глубине семантического анализа представляют ценность самостоятельных заметок.

„...ეჟვაბი || ეჟვებო [e-žwan-i ↔ e-žwan-i || мн. e-žwn-ebi ↔ e-žwn-ebi, след. čv + n]. В русском звон, звон-ок—zvон, zvон-ок. В персидском زنگ zāng ‘звонок’ ↔ ‘колокольчик’ ↔ ‘бубенец’ ↔ ‘колокол’. Почему-то в литературе روس زنگ || روسی zāng-e rusi || zāng-e rus. Но если мы имеем ‘звонок’, как музыкальный инструмент, то первичная форма этого инструмента ведь ‘рука’; так и имеем, ибо زنگ имеет также значение ‘хлопанье в ладоши’ || «аплотдисмент» (не в литературном языке). С ослаблением č ʎ имеем čāng. В том же порядке čāng ‘рука’ ↔ ‘лапа’ ↔ ‘пятерня’ → čāng ‘[лютня?]’, какой-то струнный инструмент, с перегласовкой čeng || čong ‘клев [птичий]’ [след. ‘рот’] и от ‘рта’ и от ‘руки’ естественно čong ‘слово, речь’ [русское слово].

С простым č ʎ t=tn имеем tondār تندر ‘гром’ и tāmbāl сейчас обозначающий ‘лентяй’, но в старом языке ‘колдун’ ↔ ‘колдовство’ [как и تادو]

¹ См. ჯანბორის გრაზტიკული ანბანი, Caucasus Polyglottus, II, 1936, ст. 28.

² Opus cit., ibid., разрядка наша.—Т. Г.

šādā]; а что самое интересное также и ‘шут’, что нас возвращает к ‘певцам’ с музыкой [посмотрите „К толкованию имени Гомер“ Н. Я. Марра].

Любопытно вспомнить латинск. tonus и tonitrus, — тут и французск. ton[tō] и tonner [tonèr] звук и гром, с ослаблением t \> s sonus, sonitus, фр. son ‘звук’ и sonnalle ‘коровий бубенчик’ [sic!] и sonnette ‘бубенец’ или звонок ‘погремушка’ вообще и с переглас. по ниплящ. chant, chanson ‘песня’. Англ. ‘song’ песня [sæg] jingle [ʒɪŋgəl] звон и надо вспомнить фр. jongleur. А в груз. ведь есть čvang-i || čvang-i ჯვანგი?

Груз. ავაზა в персид. очевидно joz || jōz جاز и как будто в персидском не столько ‘гепард’, как ‘охотничья пантера’.

ავაზდა. В персидском имеем اوزند || اوزنگ || اوزند owzānd || owzāng || owzāng ‘снаряжение, набор’ [только в словаре Кастелли] и اوزين owziñ часть седловки [где ow-zin вторая часть означала очевидно первоначально ‘конь’, сейчас ‘седло’ zin, но со значением ‘лошадь’ имеется лишь в форме ‘بون’ jon || juñ].

ბეჯადი. بيجاد bižādē || архаическ. bēžādē яхонт, след, красный, но м. б. есть и зеленый сорт.

ევაბი дополн.: دنگ dāng стук, звук [двух камней’ или деревяшек]; крик, вопль или пение [?] деревней. Всякий молот, например, راد pang ‘ножной млат’ или آبادāng ‘водяной млат, как в Гиляне для молотьбы риса или приводимый в движение водой, как в Гурии, когда чистят от шелухи ღობი, каковой аппарат и по грузински имеет близость к разбираемому вами термину საწნებელი.

ეინი || კინი. جن جن gēn || gēnn ‘нечисть’ ‘дух [нечистый]’, ‘демон’, в арабском žinn.

დროშა. درفش drefš ‘знамя’, в современной речи ‘шило’.

გიეი. گي گي giž расстроенный, смущенный, سر گي است sārām giž āst ‘у меня голова закружилась, кружится’.

ბაეი. باه bāž и باه bāž подать, пошлина.

ბეჟიბა. Известно имя بيزان bižān, архаическ. bežān, и имя его возлюбленной не всегда مانيزه Mānižē, есть и чтение mābižē || mābēžē и тут и там—Bež-
لازورد. لاورد || لاورد lāžvārd || lažvārd ляпис лазули, лазурь.

რიეტაეი. رخشا gāxš ‘небо’ → ‘молния’ → ‘конь’ — спец. Рахш — молния, конь Ростема — ‘розовый’, ‘бело-красный’.

Пока что набрасываю все это на память, т. к. аккуратные листки, с более подробными выписками затерялись. Тем не менее на все имеющиеся здесь данные можете положиться, разница с листками, что здесь что-нибудь пропустил. Ваш Юрий Марр“.

თინათინ გონიაშვილი

ერთი ბგერის ისტორიისათვის ქართულში

(რეზიუმე)

ჟ ბგერის შემცველი სიტყვა-ძირების განხილვა როგორც ძველნა, ისე ცოცხალ ქართულში (კილოებითურთ) გვიჩვენებს, რომ ამ ბგერის სახით საქმე გვაქვს ახალი ბგერის ჩასახვასა, განვითარებასა და მის ფონემატიკურ ერთეულად ქცევის ფაქტთან. მასადაამე, „თავდაპირველად“ ის არ იყო ფონემატიკური ელემენტი იმ ენობრივი ფენის ბგერითი შედგენილობისა, რომელიც საფუძვლად დაედო ძველ სამწერლო ქართულს.

ამ ბგერის განვითარების წინამძღვრების შესახებ შემდეგი შეიძლება ითქვას: 1. გარკვეულ ფონეტიკურ პირობებში ზოგმა ბგერამ ჟ-დ ქცევის ტენდენცია გამოიჩინა, ასე, მაგ., ზოგ სიტყვაში ჟ შედეგია რ, შ, ზ, წ, ჭ, ა-ს ისტორიული გადაწვისა ჟ-სკენ. ეს პროცესი ყველაზე იოგანულია ამ ბგერის ჩასახვა-განვითარებისათვის; 2. ქართული ისტორიულად მჭიდროდ იყო დაკავშირებული იმ ენობრივ ფენასთან, რომელშიც ჟ ბგერა შედარებით იოგანული იყო. მხედველობაში გვაქვს ჭან-მეგრელთა ენობრივი დაჯგუფება. ქართული ითვისებდა ამ ფენიდან ჟ-ს შემცველ სიტყვა-ძირებს და ამით ამტკიცებდა მისი არტიკულირების ტრადიციას, რომელიც მანამდე ენაში, რათქმუნდა, არსებობდა არასამეტყველო ბგერის სახით.

ჟ-ს სამეტყველო ბგერად ჩასახვის დროის განსაზღვრა ქართულში თუნდაც დაახლოვებით მეტისმეტად ძნელია. სავარაუდო მოსაზრებით შეიძლება შეგჩერდეთ ქართ. ენობრივი წარმონაქმის შეჭრაზე იმ უცნობ ენობრივ მასივში, რომელიც წინ უძღოდა ძველ სამწერლო ქართულს. ამ მხრივ საინტერესოა ორი ისტორიული ცნობა, რომელიც გარკვეულ საორიენტაციო წერტებს ქმნის. ცნობას იძლევა 897 წლით დათარიღებული ჰადიმის ძეგლი, სადაც ვკითხულობთ: „და იხილა ჟღავილი“ (მარკ. 5,38) და „ძაღლნიცა ჰლოშნიდეს ზუზღასა მისსა“ (ლ. 16,21), ე. ი. IX ს-ს დასასრულისათვის უკვეა ნახმარი სიტყვა ჟღავილი ახალი ქართულისათვის ანალოგიური ფორმით, ხოლო იმავე IX ს-ს დასასრულისათვის ძველის ფონეტიკური წორმების ფარგლებში ზუზღა-ს ჟუჟღა-დ ქცევა ჯერ ვერ მოუსწრია.

სიტყვები, რომლებშიც ჟ ბგერა მეორეული წარმოშობისად მიგვაჩნია, შემდეგ სემანტიკურ ჯგუფებს ქმნიან: სისველის და აქიდან ნაწარმოები სემანტიკ. ჯგუფები (ჟური, ჟირი, ლეჟერი, ჟვერვა, ჟვარუნი, ჟონვა და მისთ.), ხმის მიმბაძელობითი წარმოშობის სიტყვები (ჟღერა, ეჟვანი, ჟღავილი, გამჟღავნება...), ტოპონიმიკური და ადამიანის სახელები (ბეჟანი, რაჟდენი, ჟურული, ჟეარმა, ბერეჟოული...).

შეთვისებული სალექსიკონო მასალიდან აღსანიშნავია მაგ., ჟანგი, ნიჟორგალი, პატიჟი, ჟამი, ბაჟი, გიჟი და ა. შ. აღსანიშნავია, რომ ძველ ქართულში ჟ

ბგერა ისეთ სიტყვებშია, რომლებიც იქნებ ყოველთვის შეთვისებულნი არ არიან, მაგრამ მომიჯნავე ენებში მათი არსებობის კვალს მაინც ვხვდებით.

ქართულისათვის თანასისტემოვან და განსხვავებული სისტემის ენებში წარმოებული ანალოგიური ძიება აგრეთვე უ ბგერის მეორეული წარმოშობის სასარგებლოდ გვაწვდის ხმას.

TH. GONIAŠVILI

SUR LES ORIGINES DU SON ζ DANS LA LANGUE GÉORGIENNE

(RÉSUMÉ)

C'est un cas rare de la formation et du développement d'un son nouveau à observer en analysant le son ζ dans la langue géorgienne, lequel nous interprétons comme une unité parlée et phonématique. Par conséquent, ce son ne doit être traité, comme un élément du système de sons appartenant à la couche idiomatique, laquelle apparaît comme une base à l'ancienne langue littéraire géorgienne.

Les prémisses de la formation et du développement du son ζ aboutissent à ce qui suit: 1) Le son ζ est l'équivalent de quelques sons de la langue géorgienne, lorsqu'il apparaît dans une certaine combinaison phonétique et, en ces cas, il semble d'être produit comme résultat du mouvement historique des sons r, ξ, z, c, ζ, j , ce qui représente la voie la plus naturelle du développement du son ζ dans le géorgien. 2) Se trouvant, historiquement, en rapports étroits avec les langues voisines, dans lesquelles le son ζ existait déjà, la langue géorgienne s'assimila, ainsi que d'autres mots empruntés, le radical, ayant le son g, j , et 3) établit l'usage de son articulation qui, autrefois avait dû exister en qualité de son naturel, non parlé.

Il est très difficile de déterminer, même approximativement, la date de l'apparition du son ζ dans la langue géorgienne, mais il nous est permis d'indiquer, comme hypothèse, la période de l'implantation de la couche fondamentale de l'élément des langues karthvéliennes dans le groupe inconnu de langues qui avait précédé l'ancienne langue littéraire géorgienne.

Deux notices d'un vif intérêt créent un fond réel et historique à ce qui a été dit ci dessus, notamment: dans un monument d'Adiché de l'an 897 nous trouvons les mots ქლავილი (Marc ⁵/₃₈) et ზუზღა-სა (L. ¹⁶/₂₁); par conséquent, le premier mot avait été prononcé à la fin du IX siècle de la même manière que dans la langue géorgienne vivante; quant au deuxième mot, il n'avait pas eu le temps nécessaire de se transformer en ქუქლაო dans les limites des normes phonétiques vers la fin du IX siècle.

Le radical, dans lequel nous nous représentons le son ζ comme un son dérivé, comporte les groupes sémantiques suivants:

1. Termes indiquant l'humidité, l'eau, la présence des eaux: ჟურვა, ჟირი, ლეჟერი, ჟონვა, ჟვერვა.

2. Mots d'origine onomatopéique: ჟღერა, ეჟვანი, ჟღავილი, გამ-
ჟღავნება...

3. Lexique emprunté, dénomination toponymique d'origine étrangère,

4. Noms propres: ბეჟანი, რაჟდენი, ბერეჟოული... et

5. Noms communs ჟანგი, ნიჟორგალი, პატიჟი, ჟამი, ბაჟი, გოჟი...

Dans l'ancienne langue géorgienne le son ჟ se retrouve essentiellement dans les mots, sinon empruntés, du moins dans ceux qui devraient l'être, et nous les rencontrons dans les langues voisines.

Des recherches analogues dans les langues de système identique au géorgien, ainsi que dans celles de système différent confirment l'origine secondaire du son ჟ.

სტუმანი მეთეუაშვილი

აჭარის ეთნოგრაფიული მასალები *

მიწა-წყლის ზონებად დანაწილება და მათი სხვადასხვა სამეურნეო, თვისებისა და მნიშვნელობის მიხედვით დაჯგუფება

აჭარლები თავიანთ მიწა-წყალს სამ ზონად ჰყოფენ: ბარად, ზეზანად და თივბად (მთებად. თა—მთა).

ბარს უწოდებენ აჭარლები მთელ იმ მიდამოებს, რომლებიც იწყება ზღვის პირიდან და თავდება ხულოს არემართ, მიუხედავად იმისა, რომ მთელი ეს ადგილები ვაკეს იშვიათად შეიცავენ. აჭარა ხომ მთლიანად მთა-გორიანი ქვეყანაა.

აჭარელს მთა-ბარობის განმასხვავებელ ნიშნად ვაზის არსებობა-არარსებობა აქვს მიჩნეული. მაგ., ამბობენ ხოლმე: „აქ თაა, მენახი (იგულისხმება ვაზი) არ არისო, მენახი ბარ-ადგილებში იცისო“. ვაზს გარდა ბარი-ადგილის მცენარეს თამბაქოც წარმოადგენს. როგორც ვაზი, ისევე თამბაქოც ხარობს აჭარას-წყლის ხეობასა, სხალთის ხეობასა და სხვ. ხეობებში. მაგ., ვაზიცა და თამბაქოც დიდ-აჭარამდე არის, ღორჯომში-კი თამბაქო უკვე აღარა გვხვდება, ხოლო ვაზი თუ არის, იშვიათია და ისიც ადესა² მხოლოდ.

* წინამდებარე ეთნოგრაფიული ნაშრომი წარმოადგენს 1933 წლის ზაფხულს (იელისი—სექტემბერი) აჭარაში ადგილობრივ შეკრებილ მასალებზე დამყარებულ ნამუშევარს.

ამ წელს აჭარის ეთნოგრაფიულ ექსპედიციაში მონაწილეობას იღებდნენ საქართველოს მუზეუმის ეთნოგრაფიული განყოფილების თანამშრომელი და აჭარის სამხარეთმცოდნეო მუზეუმის თანამშრომელი, რომელთა შორის მეც ვიყავი; ექსპედიციას ხელმძღვანელობდა დოც. გ. ჩიტაია.

ექსპედიციამ შემოიარა ხულოს საზოგადოება, ღორჯომისა, სხალთის ხეობა, ჭვანის ხეობა. ავიდა ჩამოთვლილ საზოგადოებათა იაილებზე (მთებზე, საზაფხულო საძოვრებზე): ბეშუმს, სარიჩაირს, ზორტიყელს. ქვემო-აჭარას კი ქედასა და მერისის საზოგადოებაში აწარმოა მუშაობა.

ექსპედიციის სხვადასხვა წევრი სხვადასხვა საკითხსა სწავლობდა. მე დაკისრებული მქონდა აჭარელთა პრიმიტიული მეურნეობის (მიწათმოქმედება-მემინდვრეობის, მესაქონლეობისა და სხვ.) გადმონაშთების შესწავლა. ამ სტატიაში წარმოდგენილია მხოლოდ მიწათმოქმედება-მემინდვრეობა და მესაქონლეობა.

აქვე მინდა გულთიად მადლობა მოვახსენო პატივცემულ დოც. გ. ჩიტაიას, რომელმაც ბევრი საგულისხმო მითითება მომცა და აგრეთვე იმ აჭარელთ, რომელთაც თავიანთი ცნობების მოწოდებით მრავალმხრივ დამავალეს.

¹ ევროპული ჯიშის ვაზი.

ზეგან ადგილებად მიჩნეული აქვთ ისეთი ზონა, სადაც ვაზი აღარ გვარობს, არა გვარობს ზოგიერთი სიმინდის ჯიში და პირიქით გვარობს საზეგანო ჯიშება სიმინდისა (იხ. აქვე სიმინდის ჯიშები); მაგრამ ხორბლეული მცენარეები-კი მოდის და ამასთანავე ფოთლოვანი მცენარეები, წიწვნართან ერთად, საკმარისად არის.

ზეგნებში აქვთ ყიშლები, საზამთრისპირო სადგომები ძროხისა, სადაც უდგათ საქონელი თოვლის მოსვლამდე (დაწვრილებით იხ. აქვე მესაქონლეობაში).

მთას ანუ თახა და თიებს (მათებურად) ისეთს ზონას უწოდებენ, სადაც მარცვლეული მცენარეულობა არა გვარობს, ფოთლოვანი მცენარეები ქრება, თუ არის მხოლოდ მთის წვრილფოთოლა წიფელია. მთის ფერდობები და ღელები წიწვიანი მცენარეებით არის დაფარული, ხოლო წვერები-კი მთლად შიშველია და საზაფხულო საძოვრებს წარმოადგენს.

მთებზე აჭარლებს საზაფხულოდ საქონელი მიუდით და 3-4 თვეს ატარებენ იქ.

მთას აჭარლები იბილა-საც უწოდებენ, ოღონდ განსაკუთრებით უფრო იმ ადგილს, სადაც ზაფხულობით თვითონ და მათი საქონელი იყოფებიან საზაფხულოდ.

როგორც ბარი ადგილები, ისევე ზეგანი და თიები შეიძლება ვაპა იყოს, რომელსაც ველნ და მინდორნიც ეწოდება, და შეიძლება ამობურცული, რომელსაც სმარი და თა ჰქვია.

ყოველი ადგილი შეიძლება იყოს კაპანი, რომელიც შესდგება ქვის ზოდებისაგან, კაპანი (როცა მიწაზე სხელი ქვა ყრია), რომელსაც ჩამილ-საც ეძახიან (აქედან არის ადგილის სახელი გოდერძის უღელტეხილთან—ჩევილი, სადაც ბლომად დიდრონი ქვა ყრია) და აგრეთვე ღორლა (როცა მიწაზე წვრილი ქვა ყრია).

მთელი მიწაწყალი სარგებლიანობის თვალსაზრისით კიდევ ორად განიყოფება: კანი მოსაპლანად აღმოდ, რომელსაც გელურლი-საც ეძახიან და უფარგის მიწად, რომლის სახელად ზარიჯი-ც არის მიღებული.

გამოუყენებელ მიწებადვე იყო ცნობილი ზომი და ზმორტი ადგილები, რომლებიც ძალიან წყლიანია და რომლებსაც ზანზანსა და ღამპალსაც ეძახიან.

გამოსაყენებელი მიწა სხვადასხვანაირია თავისი, ასე ვთქვათ, წარმოშობილობისდა მიხედვით. ნაშუპარი ეწოდება იმ ნაკვეთს, რომელიც სახლთან იმყოფება, გვერდზევე. ანო ნატყევარსა ჰქვია. ტყეს გასტეხენ—ხის ძირებს ამოჰყრიან, დაამუშავენ და გამოიყენებენ სახნავად. პირველ წლებში პატივი არ უნდა, რადგან საკმარისად მსუქანია (დაწვრილებით იხ. აქვე მიწის გაპოხიერებაში).

აჭარაში მწირ მიწებს ნეხვით ანოყიერებდნენ, მაგრამ რადგან ნაკელი არა ჰყოფნიდათ, ამიტომ შემოდებული იყო მიწების დასვენების განსაკუთრებული წესი (იხ. მიწის გაპოხიერება). ისეთ მიწას, რომელიც დასახვენებლად არის დაგდებული, ბრამა ჰქვია. ბრავავე ეწოდება საერთოდ უხმარ მიწის ნაკვეთს; ალბათ იმიტომ, რომ ბრავად დაგდებული მიწა ათიოდე წელს ისვენებდა, სანამ, ხელოვნურად გაპოხიერებამდე, კვლავ სახნავად გამოდგებოდა. უხმარად და-

ტოვებულ ნაკვეთს **მწარსა** და **მცნარსაც** ეძახიან, ალბათ იმიტომ, რომ ასეთ მიწაში **ეცერი** იზრდება მხოლოდ.

დაუმუშავებელ მიწას **უში-ც** ეწოდება.

შავ მიწას, რომელსაც ქვა არ ურევია და ნოყიერ მიწად ითვლება, **მძიშ-ს** ეძახიან, ნაკლებად ნოყიერს **სუბუშ-ს** უწოდებენ. მარილიან მიწას, რომელიც ნაყოფიერია და ამასთანავე ფიცხი, მოსავალს, თუ წყალი არა აქვს საკმაოდ, ახმობს, **ლაში** ჰქვია.

თუ მიწა ქვიანია, ნაკლებ მოსავალს იძლევა და ამასთანავე მალე ამწიფებს, **ცხარას** ეძახიან.

ქვიან-კენჭიან მიწას **კაპნიანსა**, **პლაკანსა**, **ძვანანსა** და **ქენჭიანს** უწოდებენ.

პორღს უწოდებენ ისეთს **უხმარი** მიწის ნაკვეთს, რომელსაც **მზე** უყურებს **ყოველთვის**. ასეთ მიწას **ზვარამ-საც** ეძახიან. ისეთ მიწას-კი, რომელსაც მზე ნაკლებად ჰხედება, ან სულ არა ჰხედება, **ჩლიბა** ჰქვია.

იმ მიწებს, რომელიც **სახნავ-სათესად** აქვთ **გამოყენებული**, **ჰანა-ს** ეძახიან, ხოლო **სათიბად** დატოვებულს-კი—**ჰაბლა-ს**.

მიწის ნაწილს, რომელიც **განკუთვნილი** აქვთ ერთი რაიმე ნათესეულობისათვის და **სხვა** ნაჭერთაგან გამოყოფილია, **ნაკვეთი-ს** უწოდებენ.

მიწის ბაპოხიერება

სახნავ-სათეს მიწას აქარლები საქონლის ნეხვით აპატივებდნენ, რომელსაც იქ, როგორც **ნახ-ს**, **ნაკელ-ს**, ისევე **ზიბილ-სა** და **ახზუნ-საც** ეძახოდნენ და ეძახიან ეხლაც.

თამბაქოს ნერგის (ჩითილის) მოსაყვანად ქათმის **სკინტლ-სა** ხმარობდნენ.

მიწას ნეხვს აყრიდნენ 2-4 წელიწადში ერთხელ, გაზაფხულის პირზე—თებერვალ-მარტში, მოხვნამდე.

ბარ-ადგილებში უფრო ნაკლები ნეხვი სჭირდებოდათ ვიდრე ზეგან-ადგილებში. მაგ., თუ ერთისადაიმავე სიდიდის მიწის ნაკვეთს ერთდაიგივე რაოდენობის ნეხვს დააყრიდნენ, ბარში 3-4 წელს ეყოფოდა, ვთქვათ, ხოლო ზეგანში 1-2 წელს. ზოგიერთის თქმით, ზეგანში ყოველ წელიწადს უნდა ნეხვის დაყრაო. მგონია, უკანასკნელი ცნობა გაზვიადებული უნდა იყოს.

ჩვენ ქვემოთ დავრწმუნდებით, რომ აქარელი იმოდენა ნეხვს ვერა შოულობდა (საქონლის სიმცირისა და აგრეთვე იმის გამო, რომ იგი რამდენსამე თვეს მთაში ჰყავდათ), რომ ყველა მიწას ჰყოფნოდა, ამიტომ გაპოხიერების სხვადასხვა წესს მისდევდნენ. ნეხვს აყრიდნენ მხოლოდ ნაფუზარს, დანარჩენ ნაკვეთებს-კი სხვადასხვანაირად ანოყიერებდნენ. ნეხვი თუ ნაფუზარს გადაჰრჩებოდა, მას რომელსამე სხვა მიწის თავს დაჰყრიდნენ, წყალს მიუღებდნენ და ისე **მონახვწყლიან** ნაკვეთს. წყალი თხლად გაშლიდა ნეხვის პატარა ფენას. **მონახვწყლული** მიწა მხოლოდ ერთ წელს ივარგებდა თურმე. დუ კვლავ არ მონეხვწყლებოდა, ან სხვა საშუალებას არ მიჰმართავდა მეურნე, მეორე წელს მოსავალს აღარ მისცემდა.

ნაკელის სიმციროსა და აგრეთვე ხელოვნური წესით ჩამზადებული სასუქის უქონლობის პირობებში, აქარლები იმ პატივს, რომელსაც მათი მეურნეობა-მესაქონლეობა იძლეოდა თავისი ბუნებრივი აუცილებლობით, ძალიან უფრთხილდებოდნენ. საქონლის ნებეს ინახავდნენ. მაგრამ რაკი მათი საქონელი მთელი ზაფხულის განმავლობაში მთაში იყო, აუარებელი ნებეი ეკარგებოდათ. მთაში, ბოსლების გვერდზე, მთელი გორები იყო წამოდგმული ნაკელისა. უგზოობის გამო მისი მთიდან ბარად ჩამოჯანა შეუძლებელი იყო. მათივე საქონლის მიერ ზამთრის განმავლობაში მოცემული ნებეი-კი საკმარისი არ იყო მათი მეურნეობისათვის.

სასუქის მარავის გასადიდებლად, ზამთრობით ბერწებს ახორში ქვეშ უშლიდნენ ბლომად წერს, რომელიც შარდისა და ნებვისაგან ლებოდა, მერე აიღე ღდნენ და ნებვის ქვეშ მოაქცევდნენ, გაზაფხულის პირზე, საყრის დროზე, ნაკელსა და ამ დამბალ ეწერს ერთმანეთში აურევდნენ და მიწას დააყრიდნენ. მათი სიტყვით, „ის იმფო კაი გამოდის“-ო. ამას გარდა, რადგან ეზოს ფეხი ჰხვდება და ფეხს კი ათასი რამ მოაქვს, ეზოს ტალახსაც ჰხვეტდნენ და მასაც მიწას აყრიდნენ თურმე, როგორც ერთგვარ სასუქს.

რაც შეეხება ადამიანის განავალს, მას მგონი საქართველოში ისე არსად უფრთხილდებოდნენ, როგორც აქარაში. მას სთვლიდნენ ყველაზე უფრო წოყიერ სასუქად.

ყოველივე ზემოთქმულის შემდეგ საინტერესოა ვიცოდეთ, რა წესით და როგორ ამოხიერებდნენ აქარლები მიწას და რა ნორმები ჰქონდათ შეძობებულნი, ან თუ ჰქონდათ რაიმე ნორმა გაამოხიერებისა.

საშუალოდ ერთ კოდ მიწას ($\frac{1}{8}$ ჰა) აყრიდნენ დაანლოებით 300-500 ფუთამდე ნაკელს. ზეგან ადგილებში—მეტს, ბარად—ნაკლებს. მაგ., ლორჯომელების თქმით, ისინი კოდ მიწას აყრიდნენ 40-50 ძარ ნებეს. ხულის მხრის (სოფ. ოქრაშვილების) გლეხების თქმით, ერთ კოდს აყრიდნენ 10 ძარ ნებეს, ხოლო მერელების სიტყვით—ერთ კოდს 20 გოდორს, შეორეთა ცნობით კი 100 (sic!) გოდორს.

მიწის გასაპოხიერებლად დაყრილი ნებეს რაოდენობის გაშოსარკვევად საჭიროა ვიცოდეთ ძარისა და გოდრის სიდიდე. აქარლების სიტყვითვე, ძარში ჩაეტევა დაანლოებით 10-15 ფ. (ლორჯომი), 20 ფ. (სოფ. ოქრაშვილები), ხოლო გოდორში—2-3 ფ. ნაკელი. თუ ჩვენ ახლა ზემომოყვანილ ცნობებს შევაჯამე თ, ე. ი. ფუთებად ვაქცევთ, გამოვა, რომ ლორჯომელები კოდს აყრიდნენ $(40-50) \times (10-15) = 400-750$ ფუთს, ოქრაშვილები 10×20 ფ. = 200 ფ., ხოლო მერელები $(20-100$ გ) \times (2-3 ფ.) = 40-300 ფ. როგორც ვხედავთ ლორჯომში, ყველაზე უფრო ტიპურ ზეგან ადგილში, კოდის გასაპოხიერებლად გამოდის 400-750 ფ. ნებეი, ვარაუდით, ხოლო მერისში 40-300 ფ. განსხვავება ძალიან დიდია, რაც უნდა მიეწეროს არა მარტო მთა-ბარობას (ზეგან ადგილებს მეტი ნებეი სჭირდება ბართან შედარებით), არამედ თვით ცნობათა რამდენადმე გავიადებასაც, როგორც გადიდების, ისე შემცირების მხრივ.

ზემოაღნიშნულის შემოწმება მეორე მხრივაც შეიძლება, თუ გამოვიანჯარიშებთ, რამდენ ნებეს იძლევა ერთი სული საქონელი.

ლორჯომელების სიტყვით, ერთი სული საქონელი ერთ ზამთარს (6-7 თვეს) მოიცემა 15 ძარ ნაკელს. მათივე ცნობით, ძარში 10-15 ფ. ნაკელი ჩადის. მაშასადამე გამოდის, რომ ერთი სული საქონელი ერთ ზამთარს მოიცემოდა 150-225 ფ., ხოლო მერელების სიტყვით, ერთი სული საქონელი ერთ ზამთარს მოიცემა 10-12 გოდორს ნეხვს. გოდორში 2-3 ფუთია, მაშასადამე გამოდის, რომ იქაური საქონელი 20-36 ფ. ნაკელს იძლეოდა მთელ ზამთარს. გამოდის რომ პიოველი ცნობის¹ მიხედვით, ერთი სული საქონელი იძლეოდა დღეში, დაახლოებით, 9-43 გირვანქა ნეხვს, მეორე ცნობის მიხედვით—კი დღეში 4-7 გირ. აშკარაა, რომ ზემოაღნიშნული ცნობები ორივე მხრივ გაზვიადებულია, ისევე, როგორც გააზვიადების ნორმა იყო გაზვიადებული. როცა აჭარელს ვეკითხებოდი ხოლმე, ერთი კოდი მიწის გასაპოხიერებლად რაოდენი სული საქონელი იყო საჭირო მეტი, ისინი ასახელებდნენ ზოგი 5 სულს, ზოგი 7, 8 და 12-საც, — ბარადგილებში—მცირე რაოდენობის საქონელს, ხოლო ზევან ადგილებში—მეტს, რაც ადვილი ასახსნელია, რადგან ზევანში გაცილებით მეტი სასუქია საჭირო, ვიდრე ბარში.

ყველა ზემოთქმულის შემდეგ შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ ერთი კოდი მიწის პრიმიტიული წესით გასაპოხიერებლად საჭირო იყო საშუალოდ 5-10 სული საქონელი. აქედან მცირე რიცხვი ბარზე მოვა (სწორედ ქვემოაჭარელები ასახელებენ მცირე რაოდენობას 5-7 ს.), ხოლო დიდი რიცხვი—ზევანზე (სწორედ ლორჯომელები და ხიხაძირელები ასახელებენ დიდ რაოდენობას 8-12 ს.).

აჭარელი გლეხი საპოხის ნაკლებობას შემდეგნაირად ართმევდა თავს: ერთ წელიწადს ერთ ნაკვეთს აყრიდა ნეხვს, მეორე წელიწადსა—მეორეს და ა. შ. ამას გარდა უფრო იაფ გააპოხიერებასაც მისდევდნენ; მიწის თავში დაპყრიდნენ მცირეოდენ ნეხვს, წყალს მისცემდნენ და ნეხვწყლით მორწყვდნენ მიწას. ასეთი წესით მიწის გაპოხიერებას მოწინავენი—ს ეძახიან. მოწინავე წესი წელიწადს ჰყოფნიდა მხოლოდ, მეორე წელიწადს მოსავალს აღარ მოიყვანდა, თუ ისევ არ გააპოხიერებდნენ.

ნაკელის სიმცირეს აჭარლისათვის საქონლის გამრავლება უნდა ეკარნახავს. ეს სათიბის მომატებას მოითხოვდა, სათიბის გადიდებით კი ის იძულებული ხდებოდა საყანე მიწა შეემცირებინა, რადგან თავისუფალი ადგილები არ იყო. მთავე დროს პრიმიტიული მეურნეობის პირობებში საყანე მიწების შემცირება შეუძლებელი იყო.

ამის გამო აჭარელი პალიატიურ ზომებს მიმართავდა. მიწას სტოვებდა მოუხნავად. პირველ წლებში ბალახიც არ მოდიოდა თურმე შიგ, გაყოფილების გამო. შექმდე წლებში თანდათან ცოტ-ცოტა ბალახი მოვიდოდა. მიწა თუ სარწყავია, რწყავდნენ, რადგან წყალს ბალახი მოჰყავს. სარწყავი მალე სუქდება. ასეთი წესით მიწის გასუქებას გაჭაღაღაღაღა-ს უწოდებენ. ხოლო თუ მიწა დიდხანს დარჩება მოუხნავად ისე რომ შიგ ბუჩქებიც-კი მოვა, ნამეტნავად თუ ურწყავია, მაშინ ბარაბ იქნება. ასე 8-12 წლამდე გასუქდება მიწა და კვლავ გამოდგე-

¹ ვიღებთ ორ უკიდურეს ცნობას. აჭარის სხვა ადგილებშიც დაახლოებით ასეთივე ცნობები მოგვცეს, უფრო ზომიერი.

ბა სახნავად. ივარგებს 3-4 წელს, რა თქმა უნდა, ნეხვდაუყრელად. შემდეგ კვლავ უნდა რაიმე წესით გაეპოზიერებინათ რომ მოეყვანა მოსავალი.

გაქალაქებული მიწის გასუქებას ატყობდნენ იმაზე, მოიყვანა თუ არა ერთ-გვარი ბალახი, რომელსაც აჭარლოები ლეშხს, ანუ ყვავილას ეძახიან. სქელღეროიანი მცენარეა, დიდრონი ბრტყელი ფოთოლი აქვს, თეთრად ყვავის. ძირ-ხვეწასა ჰგავს.

მიწის გასუქებისა და ხენა-თესვის შესახებ პ. ტივ. თ. სახოკიას თავის ეთნოგრაფიულ წერილებში „აჭარა-გურია“ შემდეგი აქვს ნათქვამი: „აჭარელი ერთ წელიწადს სიმინდს თესს, მერე პურს, როცა სულ გამოიფიტება და 20 წლის განპავლობაში (?) ისე გამოიფიტება, რომ გლეხი თავს ანებებს და „ჭალად“ აქცევს, თან რამდენსავე წლის განპავლობაში რწყავს ნეხვ-წყლითა. 20-25 წლის განპავლობაში გდია მიწა ასე, სანამ ტყე არ ამოიყრის, მერე გაჰკაფავენ ტყეს და დასთესენ“-ო (იხ. ჟურნ., მოამბე“, 1900 წ. № 11, თ. XVII, გვ. 45). პ. ტივ. თ. სახოკიას ცნობაში რამდენადღე ბუნდოვანობაა. მისი ცნობით გამოდის, რომ თესლთა ცვლა ყოფილა, რაც მე არ დამიდასტურეს. მერე სწერია „გამოიფიტება... გლეხი თავს ანებებს და „ჭალად აქცევს და თან... რწყავს ნეხვ-წყლითა“-ო. გაუგებარია ნეხვ-წყლით მორწყვის შემდეგ მიწას ხნავდნენ კიდევ თუ არა, რადგან შემდეგ ოცწლიანი დასვენება მოდიოდა, ისე რომ ტყედ იქცეოდა მიწა! მერე, დასვენების, „გაქალაქების“ პერიოდიც მეტად დიდია ნაჩვენები. ჩვენ ყველა ზემოაღნიშნული ვიცოდით, როცა ადგილობრივ ვიყავით, მაგრამ მისი მსგავსი არავის რა დაუმოწმებია, არც მოხუცსა და არც ახალგაზრდას.

სახვნელი იარაღი

აჭარაში მიწის სახნავად გამოყენებულ თავიანთ ძველებურ სახნავ იარაღს ჯილდას უწოდებენ (იხ. სურ. 1).

აჭარული ჯილდა შემდეგი ნაწილებისაგან შედგება: **არვანასა**-გან—გრძელი ხეა, ოდნავ მოღერებული, უკანა ნაწილით შეერთებულია მაჭვასთან. სადაც მაჭვა თავის მხრივ ქუთუქშია გაყრილი და ისე გამოდის, რომ არვანა, მაჭვა და ქუთუქი ერთმანეთს უერთდება ერთ ადგილას ბოლოებით (არვანასათვის შეიძლება გამოყენებულ იყოს ფიჭვი, ნაძვი, იფანი, ლეკი).

ჯილდის შემდეგი ნაწილი **ჰუთუქი**-ა, რომელიც წინ წვრილია, ხოლო უკან განიერი, ასე რომ სქემად სამკუთხედს წარმოადგენს. ზოგ ქუთუქს მარჯვნივ და მარცხნივ **ჰურა** აქვს მიკრული. ამ ყურებს ხიხაძირში **ფთა**-ც უწოდეს. ქუთუქზეა წამოკმული რკინის **სახნისი** (ქუთუქი უხრავისა).

არვანადან ქუთუქზე ჩამოშვებულია **ხმალა** (მუხის, ან იფნის), რომელიც სახნისის მიერ ათხრილ ბელტს აპობს. ხმალას ხიხაძირში **ფხინი**-ც უწოდეს. ხმალას წინ აკრული აქვს ჩხირი, რომელსაც **ქაღლა**-ს ეძახიან. ძალღას დანიშნულება ის არის რომ არვანასა და ქუთუქს შორის მანძილი მუდამ თანაბარი იქონიოს, ერთმანეთს არ დაუახლოვდეს.

ქუთუქში ჩაბნეულია მამვა (ფიჭვისა, ან თელისა), რომელზეც ჯილდაჯს (მხვენელს) ხელი უვლია. მაჭვის იმ ნაწილს, რომელიც გვერდზე გამოშვებულია და რომელზეც ხენის დროს უკიდია ხელი მხვენელს, კოტა ეწოდება, ხოლო მაჭვის თავს — კუკუტი.

არვანას წინ წვერში სამგან მოხვრეტილი აქვს. თუ კრიკს (ჩხირია) უკანა მოხვრეტილში ჩაუბნევდნენ და უღელს იქ დაამაგრებდნენ, მაშინ არვანას თავი მაღლა აიწევდა, ჯილდა აყირავდებოდა, ქუთუქის წვერიც მაღლა აიწევდა სახნისითურთ და ზეზეურად მოხნავდა. თუ კრიკს წინა მოხვრეტილში ჩაუყრიდნენ და უღელს იქ დაამაგრებდნენ, მაშინ არვანას თავი დაბლა დაიწევდა, ჯილდა დაყირავდებოდა, ქუთუქის წვერი სახნისიანად მძწაში ჩაერკობოდა და ხენის

სურ. 1. აჭარული ჯილდა

დროს ღრმა კვალს გაატარებდა. ხოლო თუ შუალა მოხვრეტილში ჩაუყრიდნენ კრიკს და დაამაგრებდნენ უღელს, მაშინ ორთაშუა კვალს გაატარებდა. ჩვეულებრივ სწორედ შუალა ნახვრეტზე უღლის დამაგრებით ხნავდნენ.

ამ მოხვრეტილებს ეძახიან დასამოკლებელს და დასაგარქლებელს.

ძირეულა ხენის დროს, თუ საჭიროება მოითხოვდა, შეიძლება წინა მხარის მობმით ეხნათ, ან შუალათი, უფრო ხშირად, ხოლო საოშავს-კი ყოველთვის უკანა მხარის მობმით ხნავდნენ თურმე.

ასეთია აჭარული ჯილდის ზოგადი და ტიპური სახე.

გამონაკლის შემთხვევაში, როცა კორდა ადგილსა ხნავდნენ, საკვეთ-საც გაუკეთებდნენ ხოლმე. ხმალიდან ასე მტკაველ-ნახვერის დაშორებით წინ, არვა-

ნაზე მოხერხებულია (ყოველთვის არა, იშვიათად), რომელშიც გაუყრიდნენ ხოლმე საკვეთს (რკინისას).

ხმალადან ასე ორ მტკაველზე წინ არვანა მოხერხებულია ნახევრად, რომელშიც ჩივიია (ჩხირი) ჩაბნეული. ამ ჩივის მოსდებდნენ **საქმეპარს**, **ბუნს** (წნელია), ან **ჯანჯირს** (ჯაჭვია), 2-3 მხარის სიგრძისას. შემდეგ, **არვანის წვერთან**, სადაც უკანა ხარები ება, ჩამობმული იყო **ცანდა** (წნელია), რომელშიც ზემოხსენებული ბუნი იყო ვატარებული, რომ იგი მიწაზე არ მოთრეულიყო და ხარებს ფეხი არ ჩაედგათ შიგ.

ამას გარდა, ღორჯომში, სადაც უფრო გაშლილი ადგილებია, **გოგორკა-ჯიანი ჯილდაც** იცოდნენ.

ჯილდაში ჩვეულებრივ უღელი ხარი ჰბმიათ და ისე უხნავთ, ხოლო როცა კორდა მიწის ხენა სდომებიათ და ჯილდაში საკვეთელიც ჩაუყრიათ და ან გოგორებიანი ჯილდით უხნავთ, მაშინ უღელი ხარის მაგიერ მეტს აბამდნენ ხოლმე თურმე, მაგ., მყევარს.

ესლა თუ ჩვენ პროფ. ივ. ჯავახიშვილის შესანიშნავ გამოკვლევაში (იხ. მისი „საქართ. ეკონომიური ისტორია“ წ. I გვ, 150-210) ჩავიხედავთ და აქარულ ჯილდას შევადარებთ პატივცემული მეცნიერის მიერ შემოღებულ სახენელი იარაღების კლასიფიკაციას, შემდეგი აღმოჩნდება:

1. აქარაში ძირითადად გავრცელებული სახენელი იარაღი სახნის-ხმალა—ყურიანია (ყურს რომ ზოგან ფთა ეწოდება, ამან არ უნდა დაგვაბრკოლოს, რადგან ეს ფთა ის ფთა კი არ არის, ერქვანსა და გუთანს რომ აქვს, არაშედ იგივე ყური, ოღონდ სახელია სხვა), რომელიც პატივცემული პროფესორის კლასიფიკაციის მიხედვით „არუნა“-ს ტიპისა გამოდის.

2. ხანდახან საკვეთელსაც დაურთავდნენ ხოლმე ამ იარაღს, მაშინ უკვე გვაქვს სახნის-ხმალა-საკვეთლიანი, ფთითურთ, სახენელი იარაღი, რომელიც იმავე მეცნიერის კლასიფიკაციის მიხედვით უკვე ჯილდაა.

რაც შეეხება გოგორებს იგი, პატივცემული მეცნიერის თქმისა არ იყოს, სახენელისათვის არსებითს გაუმჯობესებას არა ჰქმნის, არამედ მხოლოდ **გაწეულ** შრომას ასუბუქებს.

ფარცხი. მოხნული და დათესილი მიწის გასასწორებლად, მარცვლის დასაფარავად და აგრეთვე სამარგლავად (იხ. ყანის მოვლაში) ფარცხი იხმარება. აქარული ფარცხი წარმოადგენს **ჰიმეპჰე** დაგრებილ წნელს, რომელსაც ბოლოები გაუსხნევაი აქვს და უკან მიქცეული. ფარცხის წინა დიდი ჭერის თავსა და ბოლოს მობმულია **ხმლნეზი** (თითო-თითო), რომლის თავები წინ გადაბმულია და ჩივითა და წნელით დამაგრებული. ამ ადგილას ადგამენ უღელს.

როგორც ჯილდას, ისე ფარცხს თვითონ აკეთებენ.

ხენა-თისვა

ხენას აქარაში იწყებდნენ თოვლის აღების შემდეგ:—მარტის ნახევრიდან (ძვ. სტ.) მაისის დასაწყისამდე, იმისდა მიხედვით, ესა თუ ის ადგილი თუ რომელ ზონას ეკუთვნოდა, თოვლს როდისაიღებდა. აქარა, როგორც თავის ადგილას აღვნიშნე, მეტად მთავორიანი ქვეყანაა, ვაჟე ადგილი, რომელიც ველის

შთაბეჭდილებასა სტოვებდეს, იშვიათია. ჯილდის გატანა დამოკიდებული იყო იმაზე თუ თოვლს სად, როდის აიღებდა. ერთი ნაკვეთი თუ ისეთ ადვილას ჰქონდა გლენს, რომ მარტში უკვე თოვლადებული იყო, მეორე ნაკვეთში შეიძლება რამდენიმე კვირის შემდეგ ძლივს აეღო.

ხნავდნენ შემოდგომითაც, ენკენისთვეში, და თესდნენ მაშინვე პურს. პირველი ჯილდის გატანას კვირაობით რჩებოდნენ, შეიძლება აერჩიათ აგრეთვე ორშაბათი და სამშაბათიც. ჯუმა დღეს (პარასკევს) ჯილდას არ გაიტანდნენ. როცა ხვნა უკვე დაწყებული იყო მაშინ ჯუმა დღეს შეიძლებოდა ხვნა, ოღონდ მარხვის შემდეგო.

პირველად რომ ჯილდას გაიტანდნენ და ხარს შეაბამდნენ, ასრულებდნენ სხვადასხვა წესებს. მაგ.: აი რას გადმოგვცემს უჩხოელი გლენი მეხ დი დეკანაძე: „პირველად რომ ხარს გავაბამდით, ქაშს გავაკეთებდით ბლომა ერბოთი. ვჭამდით, რაც დარჩებოდა ხარ კისერზე წაუსვამდით“. ხოლო ხიხაძირელი ისრაფილ გაბაიძის სიტყვით „ჯილდის გატანის პირველ დღეს, რომელიც კარგი ხარი იყო, თავზე კვერცხს მოატანებდნენ (მოარტყამდნენ), კარგი მოსავალი მოვაო“ ფიქრობდნენ.

ზემოაღნიშნული წესები ეხებოდა ხვნის დაწყებას. არსებობდა ხვნის დასრულების დროს შესასრულებელი წესებიც. მაგ., მერელი ადემ საკანდელიძისა და სულეიძის გოგოლიშვილის გადმოცემით „ხვნას. მთლიანად რომ გაათავებდნენ, მერე ცოტა ხანს ჩაჯდებოდნენ“ (გუთნის დედა). თუ რატომ ასრულებდა მხენელი ზემოაღნიშნულ წესს, ამის შესახებ არაფერი თქვას. ამბობენ: ისეო, წესი იყოო.

მინდორს რომ დასტოვებდნენ და შინ მოვიდოდნენ, სახლში ასრულებდნენ კიდევ ერთგვარ წესს. ხულელ (დეკანაშვილებიანთ-უბნელი) მევლუდ დეკანაძის სიტყვით: „ხვნას რო გავათავებდით, სახნის წვაძრობდით, ოჯახში (კერასთან) ბებია-ქალებთან მივიტანდით და დავაწოწოლებდით. მერე მოვითხოვდით საჭმელს, რაც გვინდოდა. ისინიც გავგიკეთებდნენ კარგს რასმე“-ო. მთელი ზემოაღწერილი წესი უფრო დაწვრილებით და ცოცხლად გადმოგვცა ღორჯომელმა დემურალი დავლაძემ. მისი სიტყვით:—„დათვეს მუშაობა და წვევლით სასლში. წამოაძრობთ სახნის. ასწვევენ ჩასდებენ ცეცხლში. ზოგი არ იქს «გეგიკეთებო, ნულა ჩასდებო, არ უნდა მაგდენი ჰალიო (არ უნდა მაგდენი ამბავიო), გეგიკეთებო». დაპირდება. ზოგი დასდებს ხნამარობიო, საციონელად. ვაუკეთებენ საჭმელს—ყველსა და ძალს—ბორაოს“.

რა უნდა იგულისხმებოდეს ზემოაღწერილ წესებში, ამჟამად ძნელი სათქმელია.

თითქოს არსებობდა ერთი პრაქტიკული წესიც, რომელიც თესვის დაწყებას შეეხებოდა. უჩხოელ მეხ დი დეკანაძის ავე სიტყვით:—„კვალს გაატარებდნენ ჯერ, რადგან საჭირო იყო იმის გაგება მიწა ცივია, თუ თბილი, ამიტომ შარვალს გაიხდიდნენ და ახლად გატარებულ კვალში ჩაწვევოდნენ, თუ მოათბობდა, დასთესდნენ, თუ არა დახნულს დასტოვებდნენ“-ო.

აჭარლები მიწას ორჯერა ხნავდნენ. პირველად მოხვნას ძირეშულა ხვნას ეძახიან. ძირეშულად ხნავდნენ მტკაველზე, უფრო ციდაზე, 20 სანტიმეტრის

ოდენაზე, რადგან აქარული სახენული, რომელშიც უღელი ხარი აბია, უფრო ღრმად ვერ მოხნავდა. ძირეულა მოხვნის შემდეგ, თუ ყანა **გორგონიანი** იყო, **დაგორგონავენე**, **მოგორგონავენე** ყაზმით¹. ბელტს, გორგონს, დაფშენდნენ. დაგორგონის შემდეგ **ვარცხვენე**, რომ, ჯერ ერთი, ბალახის ძირები ამოყარათ და მეორე, ნახნავი გასწორებუოიყო. ბალახის ძირებს კიდურებში, გამოუყენ ბელ ადგილებში ჰყრიდნენ. დაფარცხვის შემდეგ თესდნენ.

ნათესი და უთესი რომ ერთმანეთში არ არეულიყო, ამიტომ არუებდნენ.

დათესის შემდეგ კვლავ მოხნავდნენ ჯილლითვე, უკანა მხარის მობმით (იხ. ჯილლის აგებულება). მეორეჯერ მოხვნას **აოშვას**, **ლაოშვას**, ანუ **მაო-რაღს** უწოდებდნენ. აოშვა უფრო ზეზეურადა ხდება, ასე 10-15 სმ სიღრმეზე. აოშვის შემდეგ ისევ დაჭარცხავდნენ, რომ მარცვალი მიწით დაფარულიყო.

ზოგჯერ, „თუ მეტი ბილი ალაგია“ დაუნხავში თესდნენ, მერე აოშავდნენ და დაჭარცხავდნენ. ან, ზოგჯერ, თუ ნასიმინდები კარგად იყო დამუშავებული წინა წელს, დასთესდნენ სიმინდს, მერე „**თოჯით მოთხრიდნენ**“ და დაჭარცხავდნენ.

აქარულ ჯილღას თუმცა ორი ყური აქვს, მაგრამ ხვნის დროს კვალი მაინც ცალიმხრივ, ფერდისაკენ, ბრუნდებოდა.

„ჯილღის მინაგალს **კვალნი** ჰქვია, ხოლო პაწაჲ მოხნავი რომ დარჩებ, იმას **ხარბაში**“. მთლიანად გადაბრუნებულ მიწის ნაჭერს **ბელტ-ს** ეძახიან. საერთოდ, თუ ნაადრი ყანა მოხნეს, მიწა არ იფშენება და **გორგონიანი** გამოდის. ჯილღა რომ ბელტს აბრუნებს, იმას **ნაპირი** ჰქვია.

აქარლები თავიანთ ჯილღაში უღელ ხარს აბამდნენ. უღელ-უღელი ხარი თითქმის ყველასა ჰყავდა. თუ ჯილღის მაგიერ გოგორებიან ჯილღას შეაბამდნენ (ღორჯომში ჰქონდათ მხოლოდ, რადგან მთელს აქარაში ყველაზე უფრო გაშლილი ადგილები იქ არის), მაშინ 2-3 უღელსაც შეაბამდნენ.

კორდა მიწის მოსახნავად **საპვეთელსაც** უკეთებდნენ.

რა თქმა უნდა, იყვნენ ისეთი ღარიბი გლეხებიც, რომელთაც მხოლოდ ცალი ხარი ჰყავდათ. ასეთ შემთხვევაში ცალი ხარის პატრონები გადააბამდნენ ხოლმე, რასაც **ვამოღვამება-ს** ეძახდნენ.

აქარლები, როგორც აღვნიშნე, უღელი ხართა ხნავდნენ. ხვნის დროს საჭირო იყო ორი ადამიანი: ერთი მოზრდილი — კაცი, რომელსაც ჯილღაზე ევლო ხელი და მართავდა. ამ კაცს **ჯილღის დამაპვეთელი**, ანუ **მაქილღე**, ანუ **ჯილღაში** ეწოდება. მეორე — **მოკბედი** (მორჩილი) **ბაღვი**, ან გოგო — წინ უძღვის, რომელსაც **წინამძღვარი**, **წაფელი**, ან **ჰოტალი** ჰქვია.

ზემომოყვანილ ტერმინთაგან ამჟამად ჩვენს ყურადღებას ერთი ტერმინი იპყრობს მხოლოდ.

ვეულისხმობთ **წაფელ-ს**. საინტერესოა, რომ მეხრეს აქარაში, სახელდობრ ღორჯომში, არა მეხრე (აქარაში მეხრე არავინ იცის), არამედ **წაფელი** ეწოდება. ქართული სიტყვიერი საგანძურის დაუშრეტელ წყაროს საბა ორბე-

¹ ყაზმა ეწოდება თოხზე უფრო მოგრძო პირიან, ხოლო წერაქვზე უფრო მობრტყი პირიან სათხროლს. თურქული სიტყვაა.

ლიანს თავის ლექსიკონში **წაფელი** არ მოეპოვება. მაგრამ ჩვენი ყურადღება წაფელ სიტყვის **ელ** სუფიქსმა მიიპყრო და გვაფიქრებინა, აქტიური სახის მიმღეობა ხომ არ არისო? ამიტომ დავასკვნით რომ თავში სათანადო აქტიური მიმღეობის მ-ც უნდა ჰქონოდა. საბას ლექსიკონშია ვკითხულობთ: „**მწაფელი ეტლთა მტარებელი, ანუ კართა უღლის გამო მაშინებელი**“ (ს. ორბელიანი, ლექსიკ.).

ამკარაა, რომ აჭარული **წაფელი** და საბას **მწაფელი** ერთი და იგივე სიტყვაა და ერთი და იმავე მნიშვნელობის მქონე. განსხვავება მხოლოდ ის არის, რომ აჭარულს თავკიდური მიმღეობის მ დაუკარგავს, რაც ხშირი მოვლენაა ქართულში.

დოც. გ. ჩიტაიას აღნიშნული აქვს, რომ მესხური ჯილდის შოლტაზე **წაფელია** ამოჭრილი მებრისათვის დგომის გასაადვილებლად (იხ. „საქართ. მუზეუმის მოამბე“, ტ. V, გვ. 272 და აგრეთვე ჯილდის სურათი 1). მესხეთში წაფელს უკვე სხვანაირი მნიშვნელობა მიუღია, თუმცა მებრესთან კავშირი მაინც აქვს.

ლიტერატურაში მიღებული **მეხრე**, ისევე **სახრე** ხომ ხარისაგან წარმოებული მიმღეობებია (მე-ხ[ა]რ-ე, სა-ხ[ა]რ-ე), რომელიც ხარისათვის დანიშნულებას, განკუთვნილობას გამოჰხატავს.

რაც შეეხება წაფელის პარალელურ სახელწოდებას **ჰოტალ-ს**, იგი თურქული სიტყვაა.

აჭარელი უღელხარშებმული ჯილდით დღეში ძირეულად 2-3 კოდ მიწას, ანუ 20 პინისას ჰხნავდა, ხოლო საოშავით, ანუ მეორადს დღეში 4-5 კოდს, ანუ 50-მდე პინისას. დაფარცხვით-კი 10 კოდ ყანასაც დაფარცხავდა კაცი, ყანები რომ ერთად ჰქონოდაო.

როგორც თავის ადგილას გამორკვეული გვაქვს, ერთი კოდის სათესი მიწა, ანუ კოდი, როგორც ისინი უწოდებენ, უდრიდა $\frac{1}{8}$ ჰექტარს. მაშასადამე აჭარელი გლეხი თავისი ჯილდით და უღელი ხარით ძირეულად ხნავდა $\frac{1}{8}$ ჰექტარს, საოშავით $\frac{1}{2}$ ჰექტარამდე, ხოლო დაფარცხვით ჰექტარზე მეტს ფარცხავდა.

თესვა შემდეგნაირად ხდებოდა: მთესველს ან გულზე **ფეშტამალი** ჰქონდა აფარებული, რომელშიც თესლი ეყარა, მარცხენა ხელი ფეშტამალის ბოლოზე ევლო, მარჯვენა ხელით იღებდა და თესდა, ან შეიძლებოდა ფეშტამალის მაგივრად **ქასხრში** ჩაეყარათ თესლი და ისე, ეთესათ. მაგრამ უკანასკნელს იშვიათად მიჰმართავდნენ.

თესვის დროს, როგორც ვაჟვით, თესლს მარჯვენა ხელით, — და აბამც და აბამც მარცხენით, — იღებდნენ და შლიდნენ ზომიერად, ზომიერად იქნებდნენ ხელს, ისე რომ თესლი თანაბრად გაშლილიყო მიწაში. აგრეთვე ნავარაუდები იყო ის გარემოება — **ხშირად** უნდა დათესილიყო, თუ **მეჩხრად**. ხშირად თესდნენ ფიცხ, კაპნიან, ცხარე მიწაში, მეჩხრად ნაფუზარში, პირველი უჯანო ყანაა და წლიოკი მოჰყავს, მეორე ღონიერია და თამამი მოსავალი იცისო.

ერთ კოდ მიწაში ითესებოდა $\frac{1}{2}$ -1 კოდამდე, იმისდა მიხედვით, თუ როგორი მიწაა (მსუქანი თუ მჭლე), რანაირ თესლსა სთესენ, რომელთა ვარაუდის აღებითაა საჭირო დათესვის სიხშირე-სიმეჩხრე.

როგორც თავის ადგილას (იხ. სიმინდის ნათესის მოვლა) ნათქვამი გვიქნება, საერთოდ თითქმის ერთნაირი სიხშირით თესდნენ და საერთო, ზოგად, ნორმად მიღებული იყო კოდზე ცოტა ნაკლების დათესვა იმ მიწაზე, რომელსაც **კოდში** ($1/8$ ჰა) ჭეწოდება. სწორედ აქედან არის ფართობის ერთეულად მიღებული სახელწოდება **კოდში**. იტყვიან: „ამდენი და ამდენი კოდის სათესი მიწა“, ან მოკლედ „ამდენი და ამდენი კოდი მიწა“. ასევეა პინსაც, რომელიც უკვე მოსავლის გამოსავალზეა დაფუძნებული, იტყვიან: „ამდენი და ამდენი პინის ყანაო“, ე. ი. ამდენი პინის მომყვანი ყანაო.

როგორც ვამბობდით, კოდ მიწაში კოდზე ცოტა ნაკლებსა თესდნენ. კოდში 9 ოყაა, რომელიც დაახლოებით 10 კილოს უდრის.

ძველად ოყაში 3 გირვანქას ანგარიშობდნენ, ახლა კილოდ თვლიან.

აქარლები მომეტებულ შემთხვევაში ხშირად იმიტომ თესდნენ, რომ ფიქრობდნენ: შეიძლება ყველა არ მოვიდეს და ადგილის მოცდენას სჯობია ხშირად იყოსო. თუ ძალიან ხშირია, მაშინ მეორე გათონის დროს გაათხელებდნენ, გაამეჩხრებდნენ.

პურეულისათვის შემდეგი უნდა დაეუმატოთ: პური ორნაირია: **შემოდ-გომისა**, რომელსაც **გუზულშ-საც** ეძახიან, გაზაფხულისა, რომელსაც **ჯაულშბი** ჰქვია. ორივე სიტყვა თურქულია.

გუზულულისათვის შემოდგომით, ენკენისთვეში, ხნავდნენ და თესდნენ მაშინვე, ხოლო გაზაფხულისას თესდნენ მარტის გასულს, აპრილის დამლევამდე. ასე გადმომცეს ხიხაძირში. მერისში მხოლოდ შემოდგომის პური იცოდა და თესდნენ თურმე მარიაშობისთვის პირველში. ამ დროსვე თესდნენ ქვაგსა და ქერსაც.

პურეულისა და სიმინდის ნათესის მოვლა

ხენა-თესვის განხილვის დროს საკმაო სიცხადით დავინახეთ, თუ როგორ ამუშავებდა აქარელი გლეხი საყანე მიწას, რომ მას რაც შეიძლება უხვი მოსავალი მიეცა პატრონისათვის; აგრეთვე ვნახეთ, თუ რა საშუალებას მიჰმართავდა გლეხი გამოფიტული მიწის გასაპოხიერებლად, რაც პრიმიტიული მეურნეობის არსებობის პირობებში მიწის დამუშავების კულტურის მაღალი საფეხურის მაუწყებელია, ეს კი ხანგრძლივი დაკვირვების შედეგი უნდა იყოს.

რა თქმა უნდა, მარტო ის გარემოება არ არის საკმარისი, რომ მიწისმოქმედმა მიწა გააპოხიეროს და მერე საყანე მიწა დათესვამდე კარგად დაამუშაოს. მოსავალს დათესის შემდეგაც უნდა ზრუნვა.

როგორც ცნობილია, სარეველა ბალახები ნათესს ძალიანა ჰვნებს, აგრეთვე მვენებელია როგორც საჭირო სინოტივის უქონლობა, ისევე გადაჭარბებული ტენიანობაც. ნათესის წესიერი განვითარებისათვის საჭიროა ისიც, რომ განსაზღვრულ ნაკვეთზე, განსაზღვრული და მისთვის მიზანშეწონილი რაოდენობის ნათესი ეთესოს (უკანასკნელს თესვის დროსვე ვარაუდობდნენ).

ერთი სიტყვით, ნათესის მოსავლელად აქარლებს მრავალი სხვადასხვა საშუალება ჰქონიათ შემუშავებული: ხორბლეულისათვის სხვანაირი, სიმინდისათვის სხვანაირი.

თავის ადგილას აღვნიშნე, რომ აჭარლები ფარცხვის დროს მცენარის ძირებს არჩევდნენ, ნაპირზე გამოჰქონდათ და ცალკე ჰჭრიდნენ მეთქი, მაგრამ, რა თქმა უნდა, მაინც რჩებოდა ნახნავეში ბალახის ძირები, აგრეთვე მცენარის თესლი, რომელიც შეიძლება ან ქარმა მიიტანოს, ან თევსის დროს გაჰყვეს თესლს. ყოველივე ზემოთქმულის შემდეგ ცხადია, რომ ჯეჯილთან ერთად შეიძლება ბალახიც მოვიდეს. პურეული რომ არ დაიჩაგროს, საჭიროა ამ სარეველა მცენარის გამოცლა. ზემოაღნიშნულ პროცესს **გამარგვლას** უწოდებენ. გამარგვლა სახიფათოა იმ დროს, როცა ჯეჯილი ჯერ კიდევ რიგიანად არ არის მომარგებელი მიწაში. ამასთანავე საჭიროა, რომ ბალახი კარგად და მთლიანად მოსული იყოს, რომ ერთხელ შესვლით სულ მოიშორონ სამარგლავი. ყანას მარგლიდნენ მაშინ, როცა ჯეჯილი უკვე კარგა იყო მოსული. საერთოდ პურს ერთი გამარგვლა ჰყოფნიდა, ხოლო თუ „გლახა ეწრიანია“, მაშინ ორჯერ გამარგლავდნენ. შედიოდნენ ყანაში და ბალახ-ბულახს ხელით გლეჯდნენ, ამას გარდა აცლიდნენ ცერცვსა (გარეულს), აფშნარას. არის ერთგვარი „პურეული“ მცენარე, რომელსაც **დელიჯა**-ს ეძახიან. თუ იგი ცოტა ერია, არ ამორგებდნენ, ხოლო თუ ბევრი, მაშინ გამოჰმარგლიდნენ, რადგან პურში შერეული ქამის დროს კაცს ავადა ხდის, არწყევსო.

სიმინდს არა მარტო ბალახის გამომარგვლა სჭირდება, არამედ მიწის გაფხვიერებაც და სხვ.

სიმინდს დათესიდან მოსვლამდე რამდენიმე სამუშაო სჭირდება. განვიხილოთ რიგრიგად.

1. **სამარგლავი ფარცხი.** ბალახი უსწრებს სიმინდს ამოსვლას. დათესიდან 10 დღის განმავლობაში ბალახი უკვე ამოიწმინდება კარგად. სიმინდი ან არ იქნება მოსული ჯერ, ან თუ მოვა, ძალიან პაწაწინა იქნება, ბალახი კი უკვე საკმაოდ მოზრდილი. დათესიდან 10 დღის შემდეგ ფარცხს მოატარებდნენ. ფარცხი ბალახ-ბულახს დაგლეჯდა, სიმინდს კი, რადგან მაშინ ჯერ მოსული არ არის, ფარცხი ვერაფერს დააკლებს.

2. **პირველი გამარგვლა.** სიმინდი კარგად რომ მოვა, 3-4 ფოთოლა გახდება, მაშინ მოუწევს პირველი თოხი. ამ დროს ბალახი მორეული აქვს და გამოაცლიან, ანუ როგორც აჭარლები ამბობენ: **გაბალახავენ, გაფხევენ, გამარგვლენ**, სიმინდის ძირებში მიწას **გაამგვიღებენ**. ამ დროისათვის სიმინდი მთლიანად არის მოსული, დაჰხედავენ, თუ ხშირად არის **გაამარგვლებენ (მარგვლი მარგვარის¹)** ოდნავ სახეშეცვლილი ფორმაა და ვათხელებულს, გაშლილს, გაფანტულს ნიშნავს). ზემოაღნიშნულ სამუშაოს **გაბარგვლაც** ეძახიან, **თოხით ბარგვას** უწოდებენ. **თოხს** ისინი **შაშახსაც** ეძახიან. ძველებური თოხი სხვანაირია (წერაქესა ჰგავს, ხმარობენ დასავგორახავად და შინაურ საქმეებზე), ახლებური სხვანაირი (ბრტყელია, ხმარობენ თამბაქოსა და სიმინდის სათოხად). აჭარლები ძველებურ თოხს **შაშახს** ეძახიან, ხოლო ახლებურს—**თოხს**.

პირველ გაფხეკას **ძირაშულ გაფხეკას** უწოდებენ. პირველი თოხის დროს სიმინდს უთესდნენ ლობიოს; კვახს კი სიმინდის დათესვისასვე თესდნენ.

¹ შდრ. ს ა ბ ა ს „მეჩხარი—იშვითი“.

3. მეორე გამარგვლა. პირველი გამარგვლიდან 15-20 დღის შემდეგ ხელმეორედ გაჭებეკდნენ, რასაც მიორადლი ჰქვიან. მეორადი გაფხეკის დროს ბალახს აცლიან, ხოლო სიმინდის ძირებში ბალახს სტოვებენ, რომ დაჩრდილოს. ამავე დროს ძირებზე მიწას შემოუყრიან და საბოლოოდ გაამერჩხლებენ, გაატხელებენ.

მეორე გაფხეკა ხდება ჩურუგაის (მკათათვის) პირველამდე. თუ სარწყავია და ირწყვის, მაშინ მეორე გაფხეკის შემდეგ რწყავენ სწორედ, ე. ი. მკათათვეში. უნდა აღინიშნოს რომ აჭარაში, საერთოდ, სიმინდს არა რწყავდნენ, რადგან ნოტიო ამინდები იცის იქ. თუ ვინიცობაა სიმინდი ფერდობ, ფიცხსა და კანთან ადგილებშია დათესილი, იქ სჭირდება მორწყვა, მაგრამ ასეთ ადგილებს წყალი არ უდგება.

4. მესამე გამარგვლა. აჭარაში საერთოდ ორჯერ მარგლიან, ფარცხის მოსმის შემდეგ, ზეგან ადგილებში კი, სადაც წვიმა ხშირად იცის, სინოტივის გამო ბალახი „მოატანს“ ხოლმე და საჭირო ხდება მესამე გამარგვლაც, თორემ ბალახი მოერევაო.

იმ ადგილებში, სადაც მესამე გათოხნაა საჭირო, სიმინდს მიწას მესამე გაფხეკის დროს შემოუყრიან ხოლმე.

თოხნაში მუშაობდნენ როგორც კაცები, ისევე ქალებიც და ბავშვებიც 15 წლის ზევით.

იმ ადამიანს, რომელიც თოხნის, მითოხური ჰქვიან.

ფარცხით გამარგვლა სულ მცირე დროს მოითხოვს და ერთ დღეს კაცი უღელი ხარით ჰექტარზე მეტს დაჭარცხავს.

პირველი გაფხეკის დროს ერთი კაცი ერთ დღეს გასთოხნის კოდზე ნაკლებს (კოდს ერთი კაცი 1 $\frac{1}{2}$ დღეს უნდება, ჰექტარს 10 დღეს გასთოხნის). მეორე გაფხეკის დროს კი ერთი კაცი ერთ დღეს ერთ კოდს გასთოხნის, ე. ი. ჰექტარს მოუნდება 7-8 დღეს თურმე.

მუშაობდნენ დილა-ადრიაინდან მოკიდებული დაღამებამდე, მაგრამ რამდენადმე რეჟიმის დაცვით.

ყანის მუშა ოთხ-ხელს სჭამდა დღეში: ხემს-ს, სადილ-ს, ჯარამლ-ს და ვახშამ-ს.

ხორბლეულ-პრთილეული

ამჟამად აჭარაში ორგვარ პურს სთესენ: თვლინას, ანუ გუზლუგსა და ჯაჯაფხულინას, ანუ აჯლუგს.

თვლის (სთვლის, ანუ შემოდგომის) პურთაგან სთესენ დოლსა, ნიქსარულსა, ჯეჯილსა (sic), ტყედის-ფერასა და წითელ-პურს, გაჯაფხულისას დიკას სთესენ მხოლოდ.

შემოდინიშნულ ხორბლეულთაგან სამი იპყრობს ყურადღებას. იმ მხრივ, რომ ისინი პროფ. ივ. ჯავახიშვილს თავის „საქართველოს ეკონომიური ისტორიის“ I წიგნში მოხსენებული არა აქვს. არ არის მოხსენებული არც სხვაგან სპეციალურ ლიტერატურაში. ესენია: ნიქსარულა, ტრადის-ფერა და ჯეჯილი.

აჭარლების თქმით ზემოაღნიშნული ჯიშები შემდეგი სახისანი არიან:

ნიძსარულა — შემოდგომისაა, უფხოა, წითელი მარცვალი აქვს (ორცველების სიტყვით), კაკაოლელების სიტყვით-კი „იმფო თეთრია“, სხვილი მარცვალი აქვს და დიდი თავიო.

ტრეღის-შირაჲ — შემოდგომისაა, ფხიანია, სხვილი და თეთრი მარცვალი აქვს (იმათივე ცნობით).

ჯეჟილი — შემოდგომის ხორბალაო ს. უჩხოში მითხრეს. სხვან არსად უთქვამთ. აღწერილობაც მეტი ვერ მომცეს.

საინტერესო იქნებოდა, რომ მცოდნე აგრონომებს გამოეკვიათ ზემომოყვანილი პურეულები რომელ ცნობილ ხორბლეულს უდრიან, ან იქნებ სულაც ახალი, ჯერ უცნობი ჯიშ-სახესხევაობანია?

პურის გარდა ქერსაც სთესენ. ჭმრე ორნაირია: **თვლისა** და **გაზაფხულისა**. ორივე ოთხ-კუთხაა და ფხიანი.

სთესენ **ჭმავსა** და **შაბაშსა** (ჭულაფი, კულაფი), ე. ი. **შპრინსა**.

პური ტერმინიც არსებობს და იტყვიან **პური** გაზაფხულისა და სხვ. აგრეთვე **პური** საქმელად მისალები.

თავისთავად ცხადია, რომ აჭარის ხორბლეულ-ქრთილეული ამით არ განისაზღვრებოდა ალბათ უწინ. სიმინდის გაბატონების გამო მრავალი პურეული უნდა გადაეარდნილიყო და გამქრალიყო მათი სახსენებელიც. შემთხვევამ სამის სახელწოდება გადაარჩინა. აჭარაში ჭვანას მახლობლად ერთ ადგილს **ნაბაღარს** უწოდებენ. ხალხს აღარ ესმის რას უნდა ნაშნავდეს **ნაბაღარი**, არც **ასლი** იციან, არც მოხუცმა და არც ახალგაზრდამ. აშკარაა, რომ უწინ აჭარაში ასლის კულტურას ფართოდ მისდევდნენ, ასე რომ ასლმა გეოგრაფიულ სახელწოდებაში დატოვა თავისი ხსოვნა.

ასევეა **ნაოხპარიც**. ოსბი არ იციან რა არის, ხოლო, გეოგრაფიულ სახელში კი შემონახულა მისი ოდესმე აჭარაში არსებობა.

აჭარაში თითქმის ყოველ ნაბიჯზე შევხვდებით გეოგრაფიულ სახელს **ნა-შეხვარ-ს**. ფეტვი იციან რომ მარცვლეული მცენარეა, მაგრამ ამჟამად მას აღარ სთესენ.

რა თქმა უნდა, ვერც ხუთვერსიან და ვერც სხვა რუკაზე ზემოაღნიშნულ გეოგრაფიულ სახელწოდებას ვერ შევხვდებოდადამიანი.

საინტერესოა ვიცოდეთ ის ტერმინები, რომლებიც პურეული მოსავლის სხვადასხვა სტადიაში მყოფობას გამოხატავს.

შემოდგომაზე დათესილს, თუ არ მოვიდა და თოვლმა დაფარა მიწაში, **ჩამშჩრული** ეწოდება. ახალ ნათესს **ჯეჟლი** ჰქვიან, ხოლო ოცი დღის მოსულს **აჯეჟლეული**. პირველად რომ ნემსის წვერებსავით ამოძვრება პურის მცენარე, მას **მუხის წვერს** ეტყვიან. ათ დღეზე მოჲა მუხის წვერიო. ხოლო როცა ჯეჟილი ბორჯს გაიდგამს, მას **ტაშჯალსა**, ან **ჩათალს** ეტყვიან.

აჭარლები თავთავს **თავსა** და **მელღეს** უწოდებენ, ხოლო ფხას ისინიც **ფხა**-სვე ეძახიან. თავთავის ქვემოთა ნაწილს ძირამდე **წმარსა** და **საშს** უწოდებენ.

ზემოაღნიშნულ ტერმინთაგან საინტერესოა ჩამოყარული. ს. ორბელიანს თავისს ლექსიკონში არ შეუტანია ზემოაღნიშნული სიტყვა. გაფანტულად შენახულს, დაცულს უნდა ნიშნავდეს.

მუხის-შვირისი მუხ-ი სპარსული სიტყვაა და ლურსმანსა და ლურსმნის წვერსა ნიშნავს, აღნიშნული სახელწოდება კარგად შეიფერება ჯეჯილს აღნიშნულ სტადიაში.

ჯეჯილი საინტერესოა იმით, რომ ძველ ფორმით გვაქვს დაცული აქმ-რამი. ამჟამად-კი ყველგან/თუ არა, ლიტერატურაში მინც ჯეჯილია გაბატონებული.

როგორც აღვნიშნეთ, ბორჯბდგმულ ჯეჯილს ტაშუჯალი ეწოდება. ტყუჯალი ს. ორბელიანს თავისს ლექსიკონში არ შეუტანია. ჩვენ ვგონია, რომ ტყუჯალი ტყუჭ სიტყვიდან უნდა იყოს ნაწარმოები, რომელიც რამდენსამე ცალს ერთად შეერთებულს ნიშნავს. მაგ., ქიზიყში იტყვიან: *ერტყუჭა კაკალი, სამტყუჭა და ა. შ.* ტყუჭი საბას შეუტანია თავისს ლექსიკონში და განმარტავს: „ხოლო ხილთა და ხმილთა ორთა შეერთებულთა ეწოდების ტყუჭი“-ო (იხ. ლექსიკ. ტყუ-ბი). თუ ს. ორბელიანის განმარტებას ძირითადად სწორედ მივიჩნევთ, ოღონდ იმ შესწორებით კი, რომ არა მარტო „ორთა შეერთებულთა“, არამედ რამდენსამე ერთად შეერთებულთა, რაც ასეც უნდა ყოფილიყო, თუ ანგარიშს გავუწევთ იმ გარემოებას, რომ ქიზიყში დღესაც ტაშუჭი ტყუჭს, ორს ერთად შეერთებულს კი არა ნიშნავს, არამედ ერთი ადგილიდან ჯგუფად გამოსულს, ერთადვე მყოფს (ორტყუჭა, სანტყუჭა და ა. შ.) რამდენსამე, თუ ასე მივიჩნევთ მანინ ტყუჭ და ტყუჯ-ის ერთი-მეორის ფონეტიკურ სახესხვაობად მიჩნევიც ადვილი იქნება. ჰ და ჯ ხომ ერთი ადგილის აფრიკატებია და მათი შენაცვლება სულ ადვილი საქმეა. აღ სუფიქსი კი, როგორც ზედსართავის მაწარმოებელი შეიძლება დაპრობდა. ტყუჯალი სახელწოდებაც ხომ ჯეჯილის ისეთ სტადიაში მყოფობის სახელწოდებაა, როცა პურის მცენარე რამდენსამე შტოს გაიტანს ხოლმე, ბორჯს გაიდგამს:

ჩათალი თურქულში გვხვდება და იმასვე ნიშნავს, რასაც ტყუჯალი.

ფრიად საინტერესოა ნამჯის, ანუ წველის სახელად შვირის არსებობა. ს. ორბელიანს წბერი არ მოეპოვება, აქვს მწბერი, რომელიც მისი განმარტებითა „ყანის ნაწველარი“ არის, ნაწუელარის შესახებ ამბობს „ყანის ჩალა“-ო, ხოლო წუელის შესახებ ნათქვამი აქვს „წუელი არს ყანის წირი ვიდრე კუვილადმდე“-ო. ამკარაა რომ წუელიც, ნაწველარიც, წბერიც და მწბერიც ერთი და იმავე სიტყვიდან არიან ნაწარმოებნი, რომელთა ძირი წულ || წურ ან წუ უნდა იყოს. პროფ. ივ. ჯავახიშვილის აზრით (სემინარების დროს გამოთქმული) წულ || წურ გამოდებს, გამოყოფას უნდა ნიშნავდესო (აქედანა გვაქვს ჩვენ წული—შვილი, გამო-წურ-ვა და სხვა). მაშასადამე წუელი და მისი ფონეტიკური სახენაცვალეები წბერი და მწბერი-ც გამოყოფილს უნდა ნიშნავდეს.

წულის მეორე სახელი ხაზი თურქული სიტყვაა და იმასვე ნიშნავს, რასაც წბერი.

აქვე ვურთავთ. რმ პურეულთა სიასა და გარეგან აღწერილობას, რომლებიც ჩვენი მასალების მიხედვით ამჟამად აჭარაში მოიპოვება¹.

1. **ლოლი** თელისაა, დაბალია; თეთრი ფერისაა, თავი მოკლე აქვს. ფხიანია, სქელია თავი, კაკალი ხოშორი აქვს და მოკლე. ფერად ყირმიზია (წითელი). პური კარგია (ხული, ს. ხიხაძირი).

2. **ნიჰსარულა** თელისაა. უფხვია, სხვილი კაკალი აქვს, თხვი დიდი, იმფო თეთრია. ითესება მარიამობისთვეში (მერისი). კაკაოღლელების სიტყვით კი წითელი კაკალი აქვს (მაშ ორგვარი უნდა იყოს!).

3. **ტაღიფარა** თელისაა. ფხიანია, სხვილი, თეთრი მარცვალი აქვს (ს. კაკაოღლები).

4. **წითალი პური** თელისაა, ფხიანია (ს. მერისი).

5. **ჯაჟილი** შემოდგომის ხორბალა (ს. უჩხო).

6. **დიკა** გაზაფხულისაა.

7. აჭარაში **ჰვამი-ც** მოჰყავთ, რომელიც იზრდება მაღალი, ლურჯია; გრძელი, წვრილი, თეთრი კაკალი აქვს. მისი პური შავია, ძნელი მოსანელებელი. ნაკლები პურობა აქვს. თავი გრძელი აქვს და სუსტი. ფხიანია. ითესება თველზე (ს. ს. ხიხაძირი, დეკანაშვილები).

8. ხიხაძირელების სიტყვით მხოლოდ გაზაფხულის ქერი იცის აჭარაში (ხიხაძირი ზეგანშია და იქ მხოლოდ გაზაფხულისას თესენ), კაკაოღლელები კი შემოდგომის ქერსა სთესენ მხოლოდ (უკანასკნელი სოფელი ქვემო აჭარას არის).

ქერს აქმევენ საქონელს, ან პირდაპირ (ცხენებს), ან დაჰქევენ და ნარცხად გაუკეთებენ საქონელს.

სიმინდი

სიმინდის ჯიშები ორ ჯგუფად განიყოფებიან: **ნააღრავა** და **ნაგვიანავა**.

სიმინდის ჯიშებს ჩამოვთვლით ანშანის რიგის მიხედვით, აღწერილობა-განმარტება მოცემულია გლეხების მიერ.

1. **აღაზანა** მაღალი იზრდება, თეთრი მარცვალი აქვს, ბრტყელი. დაბალი ალაგებიდანაა მოტანილი. მუშაობს, ე. ი. გვარობს დაბალ ალაგებში. 25 დღით დაიგვიანებს, 6 დღით ჩამოჭრება ლენტკიკურას.

არის **პირმიზი-აღაზანა-ც**, რომელიც წითელია, სხვაფრივ ალაზანას თვისების მქონებელია.

2. **აღთუნა** მაღალია, კოტა დიდი აქვს, მარცვალი ბრტყელი და წითელი. დაბალ, ნოყიერ ალაგებში მოდის. მწიფდება 20 ენკენისთვეს (ძვ. სტ., ს. მერისი).

3. **ბროლა** ყველაზე მაღალი იზრდება, თეთრი ბრტყელი მარცვალი აქვს, ნოყიერ ალაგზე მოდის, სადაც მოსწრებს დამწიფებას (ს. ხიხაძირი). კაკაოღლელების თქმით კი ბროლა ალაზანასაგან მოდისო. გადაგვარებული ალაზანა

¹ დახასიათება გლეხების მიერ არის მოცემული.

ბროლაო (ალაზანა გადიქცევა ბროლადაო). ალაზანასთან ბიძაშვილიაო. მას არეული მარცვალი აქვსო: წითელი, თეთრი, რგვალიო. ბარში მოდისო მხოლოდ.

4. **ბეჩი-ბროლა** მალალი იზრდება, კოტუშიც დიდი იცის, ბრტყელი, თეთრი კაკალი აქვს, გვიანურაა. მსუქანი ადგილი უნდა შეერჩიოს. მოსავალი წელიწადზეა დამოკიდებულიო.

5. **გოდორა** საშუალო იზრდება, კოტაც საშუალო აქვს, ბრტყელი, წითელი კაკალი აქვს. ალთუნას უსწრებს ერთი კვირით. საშუალო ადგილებში მოდის. ალთუნასაგან არის გადაქცეულიო (მერისი). კაკაოლღელები უმატებენ: გოდორას გრძელი კოტა აქვს, რგვალი და წითელი მარცვალი. ყველგან მოდის, ორი კვირით უსწრებს ალაზანასო.

6. **თათრი-სიმიდნი**. ერთი უჩხოელის სიტყვით არის თეთრი სიმიდნიც, რომლის ვერც აღწერილობა მომცა და ვერც სხვა სიმიდებთან შედარება.

7. **ლენტაქიძურა** წვრილია, რგვალი წითელი მარცვალი აქვს. კოტა ძირში იცის. 50 დღეზე მოდის. 25 დღით ყველაზე ადრე მოვა. ითესება აპრილის პირველებში, მოვა მარიაამობისთვეში (ს. კაკ.).

8. **ნაბდრავი**. წვრილია, წითელი რგვალი მარცვალი აქვს. ითესება მალღობებში (ს. კაკ.). შდრ. წვიტას.

9. **ქორი-ბუღის თხალი** ცხვედსა და ჯორიელას შორის არისო. მისი მარცვალი არც რგვალია და არც ბრტყელი. მოთეთროა. სახელწოდება ადგილის სახელისაგან არის წარმომდგარო. საქართველოდანაა და იქიდან გადმოთესულიო. მუშაობს, ე. ი. გვარობს ზევან ადგილებშიო.

10. **ქუთაისური**. დიდი კოტა აქვს, მარცვალი ყვითელი და ბრტყელი. ალაზანასთან მოდის. 8 დღით მოასწრებს მასო (ს. კაკ.).

11. **ჭირაჭი-ბროლი** მოთეთრო ყირაჯ ადგილებზე მოდის, ქლე ადგილებზე. კოტუში ნაკლები აქვს. „ადგილი დაღამებისთვი დაეთესავთ“—ო (ს. უჩხო).

12. **ჭირაჭი**. კოტუში უმცროსი იცის, ყვითელი, რგვალი კაკალი აქვს. ადრე მოდის. მოსავალი ყოველთვის ერთნაირი იცის, მქლე მიწაშიც მოვა, უჩხოში ნაკლებად მოდისო (უჩხო).

13. **ჩხაქუდა** მოთეთროა. მოზეგანო ადგილებში მუშაობს (ქვანა).

14. **ცხველი**, ანუ **ქალლი სიმიდნი** „აქავრობაში მოსული სიმიდნი. წვიტი, რგვალი, წითელი კაკალი აქვს. მუშაობს იმყო მოზედაო ადგილებში“ (ქვანა).

15. **წითელი სიმიდნიც** იცის თურმე ერთი უჩხოელის სიტყვით.

16. **წვიტა, წვიტაჲ, წვიტაჲჲ** თლათ წვიტია¹. წითელი, რგვალი კაკალი აქვს. ძალიან ადრე მოდის. კოდზე მოვა 4 პინა (ე. ი. $\frac{1}{8}$ ჰექტარზე 6 ფუთამდე). წვიტას სთესენ უფრო სუბუქ ადგილებში. თესს ის ვისაც უნდა რომ მალე მოისთვლას, „თიებზე რო გამოდგება, წვიტაჲ ის არის. ნაადრევია. დაბალია, კოტა წვიტი აქვს, რგვალი, წვიტი, წითელი კაკალი აქვს“. ითესება მისის დამდეგს (მერისი). წვიტაჲ ჯორიელაზე მცირეა და მისი მსგავსი. მოდის მთის ძირებში.

¹ წენიკი, ძალიან წვრილი.

17. **ჯორიელა** წვიტია, რგვალი, ყვითელი და შავი კაკალი აქეს, მუშაობს მთის ძირებში (ჭვანა). ხიხაძირელების სიტყვით: წითელია, რგვალი, წვრილი მარცვალი აქეს. მოდის საშუალო ალაგებში. აქ არ იცისო. ღორჯომელების თქმით კი—ჯორიელა ყველაზე თავია. წითელი, რგვალი, მოწვიტაო მარცვალი აქეს. კოდზე მოვა 5 პინამდეო (ე. ი. $\frac{1}{8}$ ჰა-ზე 7-8 ფ.). ღორჯომში მხოლოდ ჯორიელა გვარობს.

მრავალმხრივ არის საყურადღებო **ჯორიელა**. ს. ორბელიანს აღნიშნული სიტყვა, ამ სახით არ მოეპოვება ლექსიკონში, სამაგიეროდ აქეს „**ჯორაულა**“ და განმარტავს: „**ლოშია**, რომელიც შვიდ კვირაზედ მოვა დათესული“—ო. ჩვენ რომ გვეცოდნოდა, თუ რას წარმოადგენს **ჯორიელა** ჯიშის ღომი, მაშინ ეგებ უკეთესად გამოგვეჩვენებოდა თვითონ სიმინდის სახელის ეტიმოლოგიური მნიშვნელობაც. პროფ. ივ. ჯავახიშვილს თავის „საქ. ეკონ. ისტორიაში“ არა აქვს შეტანილი **ჯორიელა** ღომის შესახებ რაიმე ცნობა, საიდანაც ჩანს, რომ დღეს ღომის მთესველ ქართველ ტომებში შეიძლება აღარც კი არსებობდეს **ჯორიელა** ჯიშის ღომი.

საბას მისი მსგავსი მეორე სიტყვაც მოეპოვება, სახელდობრ **ჯორულა**, რომელიც მისი სიტყვით „ბალახია, სუსუნაკს არგებსო“.

გარკვეული რომ ყოფილიყო, როგორც **ჯორიელა** ღომი, ისევე **ჯორულა** ბალახის ბოტანიკური რაობა, მაშინ ეგების ამათსა და **ჯორიელა** სიმინდს შორის რაიმე თვისებითი კავშირი გვეპოვა.

ყოველ ექვს გარეშეა, რომ **ჯორიელა**, **ჯორიელა** და **ჯორულა** სამსავე შემთხვევაში ერთი და იგივე სიტყვაა მცირეოდენი ფორმანტ ელემენტის ფონეტიკური განსხვავებით. სამივე სიტყვა შეგვიძლიან ვაყყოთ ორ-ორ ნაწილად, რომელთა პირველი შემადგენელი ნაწილი **ჯორ-**ია, ხოლო მეორე ნაწილები: **იელა** (**ჯორიელა**), **ელა** (**ჯორიელა**) და **ულა** (**ჯორულა**) სახელიდან ზედსართავის მაწარმოებელი სუფიქსებია (უკაცრიელ-ი, მთვარ-ელ-ი, ათ-ელ-ი; აჭარ-ულ-ი და სხვ.), ხოლო ბოლოს არსებული **-ა** კი ზედსართავიდან სახელის მაწარმოებელი სუფიქსია (პერანგ-ა, თავშიშველ-ა და მისთ.). მაშასადამე, ზემომოყვანილი სიტყვები აღნიშნავენ ჯორის მსგავსს რასმე, ე. ი. შეჯვარდინებულ, ჰიბრიდულ რასმე, ამ შემთხვევაში მცენარეს.

აჭარელთა გადმოცემით „ჯორიელა წვიტია, რგვალი, ყვითელი და შავი კაკალი აქეს, მუშაობს მთის ძირებში“. ჩვენს ყურადღებას იპყრობს ის გარემოება, რომ **ჯორიელას** ტაროს **ყვითელი** და **შავი** მარცვალი აქეს. ამას გარდა, იგი საშუალო ალაგებში გვარობს. ღორჯომია მისი მთავარი სამყოფი, იქ მხოლოდ **ჯორიელა** სიმინდი მოჰყავთ.

ჩვენა გვეგონია რომ **ჯორიელა წითელისა**, ანუ **ყირმიში სიმინდისა** და **თელრი სიმინდის**, ანუ **ბროლას ჰიბრიდს წარმოადგენს**.

სასურველია ბოტანიკურად გამოჩვენებულ იქნას დღეს არსებულ ღომის ჯიშთაგან, რომელი წარმოადგენს ჰიბრიდს და ან, არსებობს—და თუ არა **ჯორიელა ღომის** ჯიში? აგრეთვე საინტერესოა, რომ გამოირკვეოდეს ბოტანიკური რაობა **ჯორულა ბალახისა**ც და აგრეთვე თვითონ **ჯორიელა** სიმინდიც.

¹ „ჯორიელა (რუს.) прострельная трава. Aconitum excenselsum Reich.—по П. Пристову Кр. Рус.-русско-латинский Словарь из трех ест. царств природы, Тиф. 1884.

სიმინდის სხვადასხვა ნაწილების სახელები

სიმინდი აჭარაშიც სიმინდი-ს სახელწოდებით არის ცნობილი.

ს. ორბელიანს სიმინდის შესახებ ნათქვამი აქვს ბალახიო (იხ. ლექსიკ.).

პროფ. ივ. ჯაეახიშვილს თავის „საქ. ეკონ. ისტორიის“ I წიგნში სიმინდის შესახებ თავში შემდეგი აქვს ნათქვამი: „ამ მცენარის ზოგადი ქართული სახელი „სიმინდი“ ძველი ტერმინია: „სიმინდაჲ“ (იხ. ცაონისიმესი, Keimena 209) და „სამინდო“, „სამინდალი“ (დაბადების ქართ. თარგმანი), ძველ ქართულ მწერლობაშივე გვხვდება, მაგრამ მაშინ ამ სიტყვას ფქვილის მნიშვნელობა ჰქონდა (გვ. 364). პატივცემული მეცნიერის პროფ. ივ. ჯაეახიშვილის აზრით სიმინდი საქართველოში (უფრო სწორედ—დასავლ. საქართველოში) მე-XVII-XVIII ს. უნდა გავრცელებულიყო (იქვე, გვ. 363).

ს. ორბელიანის განმარტებით „სამინდალი ბერძნულია, ქართულად ზანდური ჰქვან, რომელ არს თათუხი მისი ფქვილი ვიეთთა სამინდოდ აღუწერიათ“, ხოლო სამინდოს შესახებ ნათქვამი აქვს „ესე არს ზანდურის ფქვლი, რომელ არს კლარჩი წურილად გაცრილიო“ (ლექსიკ.).

საინტერესოა გავიგოთ რატომ ეწოდა სიმინდს ფქვილის სახელი? ამის შესახებ პროფ. ივ. ჯაეახიშვილი აღნიშნულ შრომაში შემდეგ აზრს გამოსთქვამს: „ეს გარემოება, საფიქრებელია, იმით უნდა იყოს გამოწვეული, რომ სიმინდი ჩვენში პირველად ფქვილად იქმნებოდა შემოტანილი და მხოლოდ შემდეგში უნდა იყოს მისი მარცვლეულის კულტურაც გავრცელებული“ (იხ. საქ. ეკონ. ისტორია წ. I, გვ. 364. ხაზი ავტორისა).

მე გგონია საბას სამინდალის განმარტების პირველ ნაწილში მოცემულია გასაღები იმისა, თუ რატომ ეწოდა Zea Mais L.-ს ქართულად სიმინდი (var.: სამინდალი და მისთ.). სამინდალი ზანდური, ანუ თათუხი (რესი. თავთუხი), ან მისი ფქვილი. ვისაც თავთუხის პური უჭამია, იმას ისიც ესსომება. რომ იგი მეტად ფატარია, ფშვანდი და ამასთანავე აქვს სპეციფიკური გემო, რომელიც სიმინდის მჭადის გემოს მოგვაგონებს, აგრეთვე გამომცხვარ პურს ფერიც მოყვითლო დაჰკრავს. ამ მხრივ თავთუხის პური სიმინდის მჭადს უფრო უახლოვდება, ვიდრე თუნდაც დოლის პურისას. ცხადია ახლად შემოსულსა და გავრცელებულ პურეულ მცენარეს ნებისთ, ან უნებლიეთ იმ პურეულ მცენარეს დაუკავშირებდნენ, რომელსაც მიემსგავსებოდა და სახელსაც მისას გადაიტანდნენ, რაც არა იშვიათია და რის მაგალითებსაც ჩვენი ნაშრომის ძრავალ ადგილას ამოიკითხავს მკითხველი (იხ. აქვე ქვემოთ და მკა და თიბაც).

გადატან-გადმოტანის თვალსაზრისით ფქვილი ყველაზე ცუდი გადასატანი საქონელია ახლაც და მით უფრო ძველად. საფიქრებელია, რომ არა ფქვილად, არამედ სწორედ მარცვლის სახით შემოსულიყოს Zea Mais L. საქართველოში.

ი. ორბელს სიმინდი და მისი სხვადასხვა ფონეტიკური ვარიანტები, რომლებიც გავრცელებულია აზიასა და ევროპაში, „კავკასიურ“ სიტყვად მიაჩნია, რომელიც ადრევე შესულა ბერძნულშიო. იაფეტურ ძირად თელის სმდ-ს (იხ. И. Орбели, «Simitose в италийской надписи и தமிழь, simila, similagō».

Журнал Минист. Народ. Просв., Новая серия, часть XVIII/2, 1902 წ. დეკემბრისა, გვ. 530) ¹.

ჩვენ ამ მცირე სტატიაში ამ სიტყვის ეტიმოლოგიას არ ვარკვევთ და პატივცემულ ავტორს ი. ორბელს ამჟამად არ ვეკამათებთ.

სიმინდის მცენარეს, რომლისაგანაც ტაროები გამორჩეულია, ჩაღა ეწოდება.

სიმინდის ტაროს, რაშიც გახვეულია, იმიანად, კობა და კობოში ეწოდება, იხმარება კობოში ფორმითაც.

კოტას პარალელურ სახელად ზოგი ტოდ-საც ასახელებს, ზოგი-კი ტოდს გარჩეულ ტაროს უწოდებს, უქუნჩალოს.

რაშიც ტაროა გამოხვეული, იმას ქუნჩაღს ეძახიან.

მარცვალ-გაყრევიანებულ ტოდს, ანუ ტაროს კობაჩასა და ხვიტს უწოდებენ.

სიმინდის ტაროს თავზე რომ თმასავით აქვს გამოსული, იმას აჭარელნი კობოჩასა, ფიფიღასა და ფარჩიღს ეძახიან.

სიმინდის მცენარეს თავზე რომ ყვავილი ამოუვა, მას კატარ-ს უწოდებენ, უკანასკნელს სიმინდის სამწვარლოც ჰქვია.

სიმინდის მოსთვლა

ენკენისთვიდან სიმინდი უკვე მწიფდება. რადგან აჭარა მთა-გორიანი ქვეყანაა და ამასთანავე იქ ნაადრევი და ნაგვიანევი სიმინდის ჯიშებია; ამიტომ ზოგი სიმინდი ადრე შემოდის, ზოგი გვიან და აგრეთვე ზოგან ადრე და ზოგან გვიან. შემოდის ერთი და იგივე სიმინდის ჯიშიც. ასე რომ ენკენისთვიდან მოკიდებული (როცა მე აჭარას ვიყავ, მაგ.: ქვემო-აჭარას ს. კაკოლღებში ენკენისთვის ნახევარს, ახალი სტილით, წვიტა სიმინდს უკვე ამტვრევდნენ). ღვინობისთვის ნახევრამდე სიმინდის რთველია. მაგ.: ს. თხილვანასა და ს. ინწვიკირეთს ღვინობისთვის ადრე სიმინდი არ მოიტეხება.

სიმინდის დამწიფებისას ჩაღა გამრეშდება, სიმინდის მარცვალი მაგრდება. თუ მარცვალი კარგად არ არის გამაგრებული, არ მოსტეხენ. გაფუჭდება.

სიმინდის ტეხვა შემდგენაირადა ხდებოდა: ან ჯერ კობოშს მოსტეხდნენ ხელით და მერე ჩაღას სჭრიდნენ მანგლით (ნამგლით), ან პირდაპირ სიმინდს ჩაღიან-კობოშიანად სჭრიდნენ ნამგლით ძირშივე (ჩაღა საქონლის საკვებია და ძალიან უფროთხილდებიან ეხლაც). სიმინდის რთველში მუშაობდა ოჯახის ყველა წევრი, მცირე წლოვანთა გარდა, ქალიცა და კაციც. ქალი მისდევდა და სჭრიდა სიმინდს, ხელში ჰმალ-ად აგროვებდა და მერე აწყობდა. დაახლოებით 10-მდე სიმინდს რომ მოსჭრიდა დააწყობდა. მამაკაცი მისდევდა და ქელებს დოჰებად აკეთებდა. — რამდენსამე ქელს თავი-თავს მიუყუდებდა, გარშემო ხაპის (კვახის, გოგრის) ლერწს შემოახვევდა, რომ ერთმანეთი დაეჭვრინებინა და მერე მიაყოლებდა და გარეშემო შემოულავებდა სხვა ქელებს. 50-მდე ქელი 1 დოჰია.

¹ აღნიშნულ სტატიაზე პატივცემულმა დოც. გ. ჩიტაიამ მიმითითა, რისთვისაც გულითად მადლობას მოვახსენებ.

სიმინდის კრას რომ მორჩებოდნენ, ქალები შემოუსხდებოდნენ დოყს და ჩალიდან სიმინდს არჩეიდნენ, ისე რომ მხოლოდ ტოლი, ე. ი. სიმინდის სუფუჟ ტარო გამოედოთ. ქუნჩალს ჩალაზევე სტოვებდნენ.

აჭარელის ფიქრით ქუნჩალი შედარებით უფრო ნოყიერია, წვიდრე ჩალა და ქუხიალი, რომ ცალკე იყოს და ჩალა ცალკე, მაშინ არ არის კარგიო, რადგან ერთი ნოყიერი იქნება და მეორე არაო. ამიტომ რჩეობენ გაურჩეველად დასტოვონ და, ასე ვთქვათ, „შეზავებულ“ საკვები მისცენ პირუტყვს.

სურ. 2. ნალია

გარჩეულ ტოლს მამაკაცი გოდროო შინ ეზიდებოდა (გოდროი ზურგით მიჰქონდათ. მიწა ახლო ჰქონდათ) და ნალიაზე (იხ. სურათი 2) ყრიდა, რომ „სიმინდი გამშრალიყო და გამოჩატებულიყო“.

ჩალას მამაკაცი კონ-ებად კრავდა. კონას ჩალასვე უჭირებდა. 3-4 კელი (30-40 ღერი ჩალა) ერთი კონაა.

თუ ვინცობაა ცული ამინდი იქნებოდა, მაშინ კონებს ყანაშივე **აქუნცხულ-ლმადნენ**, **კუნცხულ-**ად დგამდნენ — კონას კონას მიაყუდებდნენ, ოღონდ ისე რომ კატარი ზემოთ ჰქონოდა, ე. ი. ისევე იდგა კონა, როგორც სიმინდი. 20-40 კონას ერთ კუნცხულად გააკეთებდნენ. ასე იქცეოდნენ იმიტომ, რომ ავღარში ჩალა არ გაფუჭებულიყო. წვიმიან დარში რომ ახალი, ნელდი ჩალა ზვინად, ან ხე-ჩალად დაედგათ, ჩახურდებოდა და გაფუჭდებოდა.

როცა ჩალა გაშრებოდა, მაშინ კონებს **ზვინად** გააკეთებდნენ ერთ ადგილას, ყანაშივე მიჰქონდათ და **ზვინად** დგამდნენ. ღორჯომში ძალიან ნოტიო ამინდი იცის, ამიტომ სანამ ჩალას საბოლოოდ დააბინავედნენ, კონებს თურმე ჯერ **ჰოჩი-**ებად აკეთებდნენ და მერე ხეზე ინახავდნენ. ხეზე დადგმულ ზვინს **ხეჩალას** ეძახიან. რაც ხე-ისა და ჩალა-ის შეერთებით უნდა იყოს მიღებული. **სხეჩალა** შიგ ყანაშივეა. — მაღალი ბოძებია დასობილი, ერთ მწკრივზე ბოძებზე გარდიგარდმო ჰქრია გადებული. ბოძთა შუა, ჰქრის ხაზზე, რამდენიმე მაღალი სახეჩლეა, **საქამ** (ისარია დასობილი), რომელზეც ჩალის კონებს უმწკრივებდნენ ძირიდანვე (მიწიდან კი არა, ჰქრიდან. ჰქრი იმ სიმაღლეზეა დაყენებული, რომ საქონელი ვერ შესწვდება) და საყეზე ჩალისავე ღვრით ამაგრებდნენ. კონა ისე უკეთდებოდა სახეჩლეს, რომ კატარი კვლავ ზევით ჰქონდა. რაც ერთ ყანაში ჩალა გამოვიდოდა, სულ ერთ ზვინად, ანუ ერთ ხეჩალად ყანაშივე დგამდნენ.

ერთ კოდ ყანას 100 კონა ჩალა გამოვიდოდა.

როგორც ზემოთ ვამბობდი, სიმინდის ტოლებს ნალიაზე ყრბდნენ გასაშრობად. აჭარის ზევან ადგილებში ძალიან ნოტიობა იცის და ამიტომ იქ სიმინდს ნალიის ქვეშიდან ფუტს, კვამლს აძლევდნენ ხოლმე, რომ სანდოდ გამშრალიყო სიმინდი, თორემ თუ კარგად ვერ გამოშრებოდა, მაშინ ჩრჩილი, პეპელა გაუჩნდებოდა („დაჩიჩავდა“) და დაღებოდა.

ნალია ძელურია და საკმაო ჩუჩრუტანები აქვს, ასე რომ ნიავე შიგ თავისუფლად დაქრის.

სიმინდს გადაარჩევდნენ სათესლეს ცალკე და საჭმელს ცალკე. სათესლე ტაროს კარგა მწიფესა და სრულს იღებდნენ, **შლმებად** აკეთებდნენ. ორ კოტას ქუნჩალს მოაფცქენდნენ, უკან გადასწევდნენ და ქუნჩალით ერთმანეთს გადააბამდნენ და ჰქრზე გადაჰკიდებდნენ, რომ გამშრალიყო და არ ჩახურებულიყო. სათესლე სიმინდს როცა დასათესად გაარჩევდნენ, მაშინ თავსა და ბოლოს წააფშენდნენ და საჭმელ სიმინდში გაურევდნენ, შუა ნაწილს-კი სათესლედ გაარჩევდნენ.

საჭმელ სიმინდს ზოგან (ზეგნებში უმთავრესად) შემოდგომითვე მთლად ფშენდნენ თურმე, ზოგან-კი (ბარად) ნაწილ-ნაწილ, იმდენს გამოფშენდნენ, რამდენსაც გამოსაფქველად წისქვილში წაიღებდნენ.

სიმინდს ფშენდნენ შემდეგნაირად: ან ხელით სულ უბრალოდ — თითებით აცლიდნენ მარცვალს, ან ტაროს ტაროზე უხახუნებდნენ და ისე ფშენდნენ, ან, მომეტებულ შემთხვევაში, **ტაკვაციით** (ზეგანში), ანუ **წოვბათი** (მოკლე ჯოხია მეტრის ოდენა). სიმინდის ტარო ნალიაზე ეყარა.

ნალიას იატაკად ქერები აქვს გაწყობილი, რომლებიც ერთმანეთს მიტკუ-
ცებული კი არ არის, არამედ შუაზე იმოდენა სახსარი აქვს დაგდებული, რომ
მარცვალის თავისუფლად გამოეტიოს. ნალიაში დაყრილი სიმინდის ტაროებს ტა-
კვეცს ანუ ზოფას სცემდნენ და მარცვალს აყრევენებდნენ. მარცვალის ძირს, ნალიის
ქვეშ ცვიოდა, ხოლო კობერი ნალიაშივე რჩებოდა. მარცვალს მერე არკვევ-
დნენ, ასუფთავებდნენ და ფქვევდნენ. კობერზე შერჩენილ თითო-ოროლა მარ-
ცვალს ხელით ფშენდნენ. დაფშენილსა და გამხმარ სიმინდს ინახავდნენ. **ხა-
როქავში.**

ხარო ხის ყუთია, რომელიც მალა, ქერში აქვთ.

ს. ორბელიანს „ხარო ქვითკირის ორმო“-დ მიაჩნია და სხვაგან ხარო
სწორედ მიწაში გათხრილი ორმოა, მაგრამ აჭარაში იგი მიწის ზემოთ ამოსუ-
ლა. მათი მიწა ნოტიოა და მიწაში სულადის შენახვა არ შეეძლოთ.

მკა და თიბვა

მკა. ზემოთ თავის ადგილას აღნიშნული გვექონდა, რომ ამჟამად აჭარაში
სიმინდია გაბატონებული პურთან შედარებით. პურს თუ თესენ, თესენ მეტად
მცირედ მეთქი. მაგრამ რაც არის, მასაც ხომ მოსთვლა უნდა.

მკა ამ სატყვის ნამდვილი მნიშვნელობით აჭარაში არ არსებობს, არ ინმა-
რება თვითონ ტერმინიც.

აჭარაში საერთოდ მოსავალი სხვადასხვა ადგილას სხვადასხვა დროს
მწიფდება ქვეყნის ტოპოგრაფიული პირობების ნაირნაირობის წყალობით. შე-
მოადგომის პური მწიფდება მარიამობისთვის პირველიდან (ძვ. სტ.), ხოლო გა-
ზაფხულისა ამავე თვის გასულიდან. წელიწადის ამ დროს აჭარლები **ქალღობას**
ეძახიან და იმ ადგილს, სადაც ამ დროს მუშაობას აწარმოებენ—**ქალღობს**, თუმცა
იმ ადგილზე კალა (რგვალი მოედანი პურის სალენად) და აგრეთვე ადგილ-
სამყოფელო, სადაც კალოობას ეწვეიან, შეიძლება სულაც არ იყოს. კალოსა და
კალოობას აჭარაში თავისი ნამდვილი, პირვანდელი მნიშვნელობა დაკარგუ-
ლი აქვს.

დამწიფებულ პურს აჭარლები კი არა მკიან, არამედ **თიბვენ ცელით.**
ცელს **თირიფანსაც** ეძახიან. ყანასაც ისევე თიბვენ, როგორც თივას. იმ ადგი-
ლებში, სადაც ცელს ვერ მიუყენებენ, **მანგლით** გამოსთიბვენ. აჭარული მანგა-
ლი (ნამგალი) დაუკბილაია.

პურის თიბასთან დაკავშირებული ტერმინოლოგია და თივის თიბვისა ერთი
და იგივეა. ტერმინი ზოგი მკისა შერჩენილა, ზოგი თიბვისა და ამ მხრივ მდი-
დარი ტერმინოლოგია გვაქვს, რომელსაც ბოლოს განვიხილავთ. ამათვე მიემა-
ტება და ერთად განვიხილავთ სიმინდის მოსთვლასთან დაკავშირებულ ტერ-
მინოლოგიასაც, რომელიც აგრეთისავე ბუნებისაა.

თიბა. ზემოთ, ხენა-თესვაში აღნიშნული გვაქვს, რომ აჭარაში მიწების გა-
პოხიერება დასვენებითა და მორწყვით, ე. ი. გაჭალავებითაც იცოდნენ მეთქი.
გაჭალავებულში ბალახს თიბვენ. საერთოდ შეიძლება ითქვას, რომ აჭარლები
სათიბებს რწყავენ. ავითონ სათიბს **ჭალას** ეძახიან. არის, რა თქმა უნდა, ურწყ-

ყავი სათიბებიც. ნარწყავის თივას ამჯობინებენ. ამას გარდა ნარწყავი ორჯერ ითიბება: ერთხელ ზაფხულში, მარიამობისთვეში და მეორედ შემოდგომაზე, ენკენისთვეში. მეორედ გათიბული დაბალია, ნორჩია, მაგრამ სამაგიეროდ ხშირია. აჭარლები მეორედ გათიბულს **მორჩჩ-ს** ეძახიან.

მორჩჩ-ს საზამთროდ ინახავენ ჩვილი საქონლისათვის, როგორც უფრო ზოციერ საკვებს. მორჩჩისას **ნარცხს** აკეთებენ და ისე აჭმევენ (ნარცხის შემზადება იხ. საქონლის საკვებში).

აჭარაში თიბვაც, ისევე, როგორც სხვა მოსავლის სთველიც, სხვადასხვა ადგილას სხვადასხვა დროს იწყება. ზოგადად შეიძლება ითქვას, რომ თიბვა მარიამობისთვის დამდეგიდან (ძვ. სტ.) იწყება. ასე ამბობენ თვითონ.

თიბვის დროს **ჭალოვა** ჰჭეიან. გათიბვამდე **ბალახი** ეწოდება, ხოლო გათიბვის შემდეგ **თივა**. თივას თიბვენ **ცალით**. თვითონ პროცესს **თიბა-ს** უწოდებენ (ამბობენ: **თიბს, თიბენ**). ფერდა ადგილებზე აჭარლები თავდაღმა თიბვას რჩებოდნენ. ერთი კაცი ერთ დღეს 2-3 კოდს, 2 სელისას გასთიბავდა. კარგ ქალაში კოდზე ერთი კარგი ზვინი გამოვავ.

კაცი რომ თიბს, ქალი მისდევს და **ფოცხით** **ჭაღს**, ანუ **ღვარაღს**, **გვაჩაღს** **შიღვში** შლის, რომ ბალახი მალე გაშრეს—„ცოტაზე პირი რომ წუხნება, მაშინ გადავაბრუნებთ რომ მალე გაშრეს“—ო.

ჭელი, ანუ **ღვარაღი**, **გვარაღი** ეწოდება თიბის დროს ცელის მიერ მოცვლილი ბალახის შარს, ხოლო **შიღვში** იმ ადგილს, რომელშიც ბალახი შოიითბა და ცარიელი დარჩა.

სალამო ხანზე, თივას, თუ კარგა გაშრებოდა, შეაგროვებდნენ ფოცხითვე **თაფულ-ებად** (აჭარაში, სადაც კი ჩვენ მოვიარეთ, ყველგან **თაფული** თქვეს აღნიშნულისათვის, მხოლოდ ს. ინწყვირეთში **ბულული** უწოდეს. დაწვრილებით **იხ. ქვემოთ**). თაფულს **მარულ-ს** გაუგდებდნენ, აიღებდნენ (თაფული წარმოადგენს იმოდენა თივას, რასაც ერთი კაცი ერთი მერულით ერთ ჯერობაზე იღებს) და **ბულულ-ად** დასდგამდნენ. ზოგან კი, მაგ., ღორჯომში 5-10 თაფულს ერთად მიაგდებდნენ, ქვეშ **ჭამჩხს** (ორ ცალს) გაუყრიდნენ და ორი კაცი (ერთი წინიდან და მეორე უკანიდან) ასწევდა და მიიტანდა იმ ადგილას, სადაც ბულული, ან ზვინი უნდა დაედგათ. რამდენსაც ორი კაცი ქვრებით ასწევს, **ჭვირთს** ეძახიან, ხოლო ღორჯომში **ბულულიც** უწოდეს, ბულული **ბურაღის** ფორმითაც იხმარება. ქვეანაში მაგ.: **თაფულებიხაგან** აკეთებენ **ჭვირთს**, ხოლო **ჭვირთებისას** **ბულულს**.

იქ სადაც თაფულებს პირდაპირ ბულულად დგამენ (მაგ. ს. ხიხაძირში), ერთ ბულულში 30-მდე თაფულს ანგარიშობენ, ხოლო სადაც თაფულის შემდგომი საფეხური ჭვირთია, რომელსაც ღორჯომში ბულულს ეძახიან, ჭვირთში ანგარიშობენ 5-10 თაფულს. ღორჯომში ბულულს (ჭვირთს) **ჭვინად** სდგამენ და მასში 5-7 ბულულს (ჭვირთს) ანგარიშობენ, რაც 25-70 თაფულს უდრის. ქვეანაში ბულული უკვე იმოდენაა, რომ მას სტოვებენ ქალაში. ისინი თაფულს ჭვირთებად აკეთებენ, ხოლო ჭვირთს ბულულად. ასეთ ბულულში 3-5 ჭვირთს ანგარიშობენ, რაც უდრის 15-50 თაფულს. ბულული უმთავრესად ერთ-მარხილიანია, ზვინი კი ოთხ-მარხილიანიც შეიძლება იყოს.

ბულულისა, ანუ ზვინის მნიშვნელობით აქა-იქ თურქულ სიტყვა **აილინი**-საც ხმარობენ, რომელიც იმასვე ნიშნავს, რასაც ზვინი.

ზვინს შუაზე **ლაჯაჯაზიანი ხე** (კაპებიანი ხე) აქვს ჩარკმული. თივას ამ კაპებს აქვინებენ, რომ არ დაზავდეს და თვითონ ხე ზვინს ამაგრებს, რომ არ წაიქცეს. ზვინის დადგმის დროს ზედ ბალსს შეაყენებენ ხოლმე და ფეხით ალა-ხვინებენ, რომ მაგრ დადგეს ზვინი.

თაფულებისა, ჭვირთებისა და ბულულების აღებ-დაღება თივის გათიბა-გაშრობის შემდეგვე ხდება. ზვინს კი, ხოლო იქ სადაც ზვინის მაგიერობას ბულული ეწევა, ბულულს, ჭალაშივე სტოვებდნენ ათიოდე დღის განმავლობაში, რომ **გამოჩატდეს, გასუბუქდესო**.

სურ. 3. სელი თივით დატვირთული

თუ ვინაცოცობა თივა არ იყო რიგინად გამშრალი, ან სელი შეჰყვა, **გასუბ-ღება** და გათუჭვებაო. ჩახურების შემთხვევაში **ამოფუშავდნენ**, გაშლიდნენ, გააშრობდნენ და ისე დაზვინავდნენ.

ნაწვიმი ბალახის გათიბა შეიძლებაო, ოღონდ სელი არ უნდა შევაქუჩოთო, თორემ გახურდებაო.

ბოლოს, თივას მარხილით, ან სელით ეზიდებოდნენ შინ (იხ. სურ. 3) და ინახავდნენ **საბაქალში**. ზოგი ჭალაშივე სტოვებდა. ოთხ **ღირავს** (ბოდს) დაასობდა, ზედ ჭერებს გაუდებდა, შუაზე მალალ **საქუს** მისცემდა და ზედ დასდგამდა თივას. ასეთ ზვინს **ფიდგაშულ ზვინს**, ან **ბოგა ზვინს** უწოდებდნენ. მალაა, საქონელი ვერ მისწვდება. საყე თივას ამაგრებს, რომ ქარმა არ წაილოს, არ წააქციოს. მთელი მონათიბი ერთად იდგმება. ასეთი ზვინი ჭალაში რჩებოდა ზამთრამდე, 2-3 თვეს.

ლეწვა

პურს კალოში ლეწავდნენ. აჭარლებს კალო, როგორც ცალკე სამეურნეო ერთეული, არა აქვთ. კალოდ გამოყენებულია სახლის ეზო და ამიტომაც არის რომ კალოს განსაზღვრული სიდიდის გამორკვევა შეუძლებელია. ეზოს არა აქვს ის სპეციფიკური სიმრგვალე და მოყვანილობა, რაც კალოს ახასიათებს ხოლმე. ეზო მეტის-მეტად ქვიანი და უსწორმასწორო იყო. ეზოში ყრიდნენ პურს იმდენსა და იმ ვარაუდით, რამდენი კევრის შებმაც შეეძლოთ. კალოში შეიძლება ევლო 1-4 კევრსო. თითო კევრის წილობაზე კალოში ჩაიყრებოდა 2 სელი პური, ე. ი. თავთავი. სელი გამოვა, მათი სიტყვით, 10-12 ფუთი. გალეწვის შემდეგ აქედან გამოვიდოდა 4-5 ფუთი ხორბალი, ხოლო დანარჩენი ბზე.

მომკილ პურს კალოში ფენდნენ **მარშულით**. კარგა რომ წამოდღევდებოდა და კალოცა და პურიც კარგა გაფიცხდებოდა, მერე ზედ კევრს შეაყენებდნენ. კევრში შებმული იყო უღელი ხარი. კევრს ედგა ან კაცი, ან ქალი და ხარებს სახრით ერეკებოდა. კევრი ხან მარჯვნივ დაჰყავდათ და ხან მარცხნივ, რომ ცალმხრივ გადაღესილისთვის ახლა მეორე მხრივ გადაეულო კევრს. ლეწვის დროს თან **მარშულით ვანკაპვდნენ**, რომ ქვეშ მოქცეული გაულეწავი ყანა ზევით ამოეყარათ. **აჰვანკაპა** ხდებოდა 2-4-ჯერ. დამოკიდებულია ამინდსა და ჩაფენილი პურის რაოდენობაზე. თუ ბევრს ჩაჰფენდნენ, ერთ დღეს ვერ მოასწრებდნენ გალეწვას, ნამეტნავად მოზეგანო ადგილებში და მეორე დღესაც უნდებოდნენ.

გალეწილს მერულითა და **ფოცხით მოჰრიდნენ** და **ცოცხით მოჰვინდნენ** და **ხვავად**, **თილად** დგამდნენ ნიავის სისწვრივ. **ფიწალს მისცამდნენ** და ჰაერში **გაანიაპვდნენ**. ხორბალი კალოს გულში ჩამოდოდა და ხვავად დგებოდა, ბზე-კი ნიავეს განზე მიჰქონდა. **ბჟმს არნადით ზუჰკაპვდნენ**, ხვე ჯდნენ. მერე ფიწლით იღებდნენ, გოდორში ყრიდნენ, გოდორს ზურგზე იკიდებდნენ და ბზეს **საბამელში** ინახავდნენ.

აჭარული **კევიკი** პატარა ზომისაა, ფიჭვისაა. **კაში** გარდიგარდმო მწკრივად არის, აღმადღმა-კი არა. კაჟს გარდა კევრს რკინის ნამსხვრევებიც უსხედს, რომელსაც **დანახა** და **ქილიჯ-საც** უწოდებენ. კაჟის ჩასმას **მოკაშვას** ეძახიან. კაჟს ზოგან **კევიკის შვან** ჰქვიათ (ს. ხინაძირი).

საერთოდ აჭარაში, სადაც კი შემხვდა კევრი, ყველგან პრიმიტიულად არის მოკოხილი.

ასაბმელი ყველას თავისივე ჰქონდა და ასწვრივი იყო.

კევრის თავს **ტუჩ-სა** და **კევიკი ლუჩხ-ს** ეძახიან, ასაბმელს **ნეცხვი-ს**.

სიმინდის მოსთვლასა, მკასა და თიბვასთან დაკავშირებული ზოგიერთი ტერმინის მოკლე მიმოხილვა

როგორც მკითხველი დაინახავდა სიმინდის მოსთვლასა, ყანის მკასა, თივის თიბასა და მთლიანად ამ მოსავლის მოსთვლა-დაბინავებასთან მრავალი საყურადღებო ტერმინია დაკავშირებული. ეს ტერმინები საყურადღებოა იმ მარივაც, რომ ზოგი ტერმინი როგორც სიმინდის მოსთვლაში, ისე ყანის მკასა და თიბაშიც გვხვდება. ამასთანავე ადამიანს თვალში ეცემა აღნიშნულ მეურნეობასთან

დაკავშირებული ტერმინოლოგიის მეტის-მეტი სიუხვევ, რომელზეც ამ მეურნეობის მიმდევარი ხალხის მაღალ კულტუროსნობას ამკლავნებს.

პირველი ტერმინი, რომელიც ჩვენს ყურადღებას იპყრობს არის **ჰალი**. სიბინდს რომ ჭრიან, რასაც მომჭრელი ხელში დაიჭერს, იმას ჰელი ეწოდება. ჰელი ეწოდება აგრეთვე, როგორც ყანის (ყანას არა მკიან), ისევე თივის ნათიბის მოთიბულ შარს.

ს. ორბელიანს ჰელი (ასეთი სახით) თავის ლექსიკონში არა აქვს. სამაგიეროდ მას მოეპოვება **მჰალეული**, რომლის შესახებაც ამბობს: „ველეულია ყანისა“-ო (იხ. ლექსიკ.) და **მჰალი**, რომელსაც **პეშვად** განმარტავს (ლექსიკ.)-მჭელეული პროფ. ივ. ჯავახიშვილს აქვს განხილული თავის „საქ. ეკონ. ისტორიის“ II წიგნში (იხ. თ. II, § 2, გვ. 83). მჭელეული პროფ. ივ. ჯავახიშვილსაც¹ ისევე, როგორც ს. ორბელიანსაც, მომკილი ყანის უმცირესი ერთეულის, ე. ი. რასაც მომკალი მუჭაში, ხელში დაიტევს, სახელად მიაჩნია.

აჭარული **ჰალი მჰალის** გამარტავებულ, თავკიდურ მ ჩამოცილებულ სახეს უნდა წარმოადგენდეს. ქართულში ხომ ხშირია ასეთი შემთხვევა? **მჰალეული** მჭელისაგან ნაწარმოები სახელი უნდა იყოს ისევე, როგორც **მწეული**, **გრმწეული** და მისთ. საბაბს განმარტებითაც **მჭელეული** პელეულია ყანისა, **მწელი** კიდევ **პეშვა**. მჭელეულიცა და მჭელაც ადამიანის ერთსა და იმავე ასოს, უფრო ზედმიწევნით, ასოს ერთსა და იმავე ნაწილს — ხელის მტევანს უკავშირდება. ხელეური მხოლოდ პეშვით შეიძლება აიღოს ადამიანმა. ახლა თუ ჩვენ საქართველოს სხვა კუთხეებშიც მიმოვიხედავთ და აღნიშნულ ტერმინს მოვიკითხავთ, ვნახავთ, რომ მაგ. ქიზიყში მკის დროს ნამგლის ერთ გამოსმაზე ხელით, პეშვით, ანუ მუჭით აღებულ მოჭრილ თავთავეებს **მჰჰალეული** ჰქვიათ. მაშასადამე გამოდის, რომ მუჭით აღებულ მოჭრილ ყანას ეწოდება მუჭეული, ისევე როგორც ველისაგან გვაქვს **პელეული**, გუთნისაგან **გუთნეული** და მისთ. ცხადია, რომ **მჰალიც**, **მჰალეულიც** და **ჰალიც** **მჰჰალისაგან** მიღებული სიტყვებია. **მუჭეულისაგან** უ-ს დასუსტებისა და გაქრობის გზით უნდა მიგვეღო **მჭეული** და შემდეგ **მწელი** და შემდეგ მეორადი წარმოების გზით **მჭელეული**¹.

როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, ჩვენ ვფიქრობთ რომ **ჰელი მჭელისაგან**, რომელიც თავის გზით მუჭეულისაგან არის, უნდა იყოს მიღებული. ამას გვაფიქრებინებს მათი არა მარტო გარეგნული მსგავსება, არამედ ისიც, რომ ჰელი აჭარაში მოსავლის აღებასთან დაკავშირებული იმ პირველი საფეხურის ტერმინია, რასაც მჭელეული, ანუ უფრო სწორედ, მუჭეული გამოჰნატავს. ამჟამად აჭარაში ყანის მკა აღარ არის წესად, არამედ თიბენ, მაგრამ როგორც ყანის

¹ რაც შეეხება იმ გარემოებას, რომ ქართულში ამჟამად უ-ს რედუქცია იშვიათი მოვლენაა, ეს მაგდენ დაბრკოლებას ვერ შექმნის, რადგან აღნიშნული პროცესი, როგორც ჩანს ისტორიულ ხანაშიც დასრულებულა, რადგან დაბადებაშიც მჭელეული გვხვდება. უნის რედუქციის მაგალითად შეიძლება საყდარი (საყუდარი) დავასახელოთ. აგრეთვე გონ სიტყვისაგან წარმოებული უგონური—უგუნური—უგური.

ამას გარდა შეგვიძლია ფონეტიკურად მონათესავე მოვლენაც დავასახელოთ, მაგ.: ქართულში ამჟამად ი-ს რედუქციაც არა ხდება, მაგრამ რამდენიმე სიტყვა გვაქვს, რომლებშიც ი ვარდება. მაგ., აგრეთვე ძილისპირი-საგან უნდა იყოს მიღებული ძილისპირი. მცირე-ს ნაცვლად. ქიზიყში მცრე იმბარება, ჭინჭილა-ს ნაცვლად ჭიჭლა; ყუვილი-საგან გვაქვს აყუვილება.

მკის, ისევე თივის თიბვის პირველი საფეხურის სახელად ჰელია (აგრეთვე ღვარეული და გვარალიც, რომელთა შესახებაც, იხ. ქვემოთ) მიღებული, ჰელივე ეწოდება აგრეთვე ერთ ბლუჯა მოქრილ სიმინდესაც, რაც ხელში უჭირავთ (იხ. სიმინდის მოსთვლაში). ჩვენა გვეგონია, რომ პურეულის თესვის შემცირების გამო და მასი ადგილის სიმინდის კულტურის მიერ დაჭერის გამო, ყანის მკას მიანებეს თავი, რადგან მცირე იყო და მას მათს მეურნეობაში ვადამწყვეტი მნიშვნელობა არა ჰქონდა, ხლო მკასთან დაკავშირებული ტერმინოლოგია გადაბარგდა ყანის კულტურის შემცველი კულტურის მოსთვლას სხვადასხვა სტადიის აღმბეჭდავად—სიმინდის მოსთვლაში და თივის თიბაში. თიბაში იმდენად, რამდენადაც თვითონ ყანის მკა ყანის თიბვად იქცა. მსგავსი მოვლენა, ე. ი. ერთი კულტურის მიერ მეორის განდევნა და წინამორბედი კულტურის მრავალი რამის, თუნდაც მისი ტერმინოლოგიის, რომელიც ყველაზე უფრო კონსერვატიულია და ხშირად იმის საწინააღმდეგო მნიშვნელობის მატარებელია (ისტორიულად), რასაც ამჟამად გამოჰხატავს, მეორის მიერ შეთვისება ყველასათვის ცნობილია.

ახლა განსახილველი გვაქვს მეორე ტერმინი—**ღვარალი**, ანუ **გვარალი**. ორივე პარალელური ფორმაა ჰელისა (მუჭეულისა), ე. ი. ნიშნავს მოცეცილი ყანისა, ან თივის შარს.

ს. ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ს თავის ლექსიკონში არც ღვარეული მოეპოვება და არც გვარალი. სამაგიეროდ მას შეუტანია ლექსიკონში **„გვარალი** თივის თოკის“ მნიშვნელობით და ვეფხის-ტყაოსანს იმოწმებს (იხ. **გვარალი**, **გორალი**, **გორლი**) და „თივის საბელად“ განმარტავს; ხოლო საბელთან ამბობს: **„გვარალი** არს საბელი თივათაგან შეგრეხილი“—ი (იხ. ლექსიკ.).

ვეფხის-ტყაოსანში მართლაც გვხვდება გვარლი (გვარალი?). ავთანდილი ტარიელის საძებნელად რომ წავა და ასმათს ნახავს პირველად და მათ შორის რომ საუბარი გაიმართება ტარიელის ამბის ცნობის შესახებ, ასმათის ჯიუტობით განაწამები ავთანდილი ეუბნება ასმათს:

„აწ დაო, შენთა კელთაა ჩემი საბელი ყელისა,
სხვად უღონოა უშენოდ ჩემგან აღპყრობა კელისა;
რასაცა მიზამ, შენ იცი, შენ ხარ წამალი ხელისა,
და თვარ ვისმცა ექმნა **გვარლითა** შეკრვა თავისა მრთელისა?!“

(ვეფხ. ტყ., ი. ა ბ უ ლ ა ძ ი ს გამოც., 1926 წ., ხანა 191). **გვარლი**, ან გვარალი (ზემო-მოყვანილ ლექსში ჩვენთვის საჭირო სიტყვა ისეთი ფორმით—მოქმედებითი ბრუნვით [გვარლითა]—არის მოყვანილი, რომ შეიძლება ა-ს რედუქცია დაჰმართოდ) ვეფხის-ტყაოსანშიც თოკის მნიშვნელობით იხმარება. ცხადია ს. ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ს აღნიშნულ ტაეპზე დაუწყარებია თავისი განმარტება, მაგრამ არა ჩანს საიდან ამოიღო ის ცნობა, რომ **„გვარლი** არს საბელი **თივათაგან** შეგრეხილი?“ როგორც ვიცით თივისაგან შეგრეხილ თოკს **აღმარლი** ეწოდება ხევსურეთს (იხ. ქართ. საენათმეც. საზ. წელიწადული I-II, 1923-4 წ.წ. ბ. გაბუურის ხევსურული მასალები პროფ. აკ. შანიძის რედაქციით დაბეჭდილი, ლექსიკონი, **აღმარლი**), **„აღმარლი**, საბას, ნედლ თივად“ აქვს განმარტებული (იხ. ლექსიკ.).

ჩვენ აქ ამჟამად აღვრდისა და გვარალის ურთიერთობა არ გვაინტერესებს. აღვნიშნავთ მხოლოდ; ჩვენ გვაინტერესებს აჭარული ღვარეულისა და გვარლი-

სა და ვეფხის-ტყაოსნის გვარლისა (თუ გვარლის) და საბას გვარლისა, გვარლისა, გორალისა, გორლის ურთიერთობა. თუმცა საბას არაკებში (იხ. სიბრძნე-სიტყუისა, 156 არაკი) ალერდი მოთიბულ ბალახს ნიშნავს და არა თოკს, რაც საყურადღებოა და ხელს გვიწყობს გვარლ-თოკისა და გვარლ-მოთიბული ბალახის მნიშვნელობათა გაერთიანებისათვის.

მაგრამ სანამ ჩვენს საჭირო საკითხებს ერთმანეთს დავუპირისპირებდეთ, მინამ საჭიროა თვით საბას მიერ მოყვანილ სიტყვათა ნაირობა გავარკვიოთ.

საბას თავის ლექსიკონში მოყვანილი აქვს: **გვარლი**, **გვარილი**, **გორალი** და **გორლი**, სულ 4 სახეობა. როგორც აღვნიშნეთ მას **გვარლი** ვეფხის-ტყაოსანზე დამყარებით აქვს მოყვანილი და შეიძლება **გვარალიც** ყოფილიყო. იქ (იხ. ზემოთ), ამის საბუთს გვაძლევს ის გარემოებაც, რომ საბას **გორალიც** აქვს, სადაც ვაო-დ არის შეცვლილი (**გორალი** || **გვარალი**), რომელიც იმის საბუთს ვაძლევს, რომ **გვარალიც** უნდა გვეგულისხმა. ონიანი ფორმა დიალექტური სახე უნდა იყოს, რომელიც, ალბათ, საბას დროს ცოცხალი სიტყვაც იყო მის მხარეში. აგრეთვე, თუ **გორლის** **გვარლისაგან** საბას მიერ ხელოვნურად ნაწარმოებად არ მივიჩნევთ, აღნიშნული ეჭვი კი უსაბუთოა, **გორლიცა** და **გვარილიც** დიალექტურ ფორმებად უნდა მივიჩნიოთ.

ზემოაღნიშნულიდან ცხადად ჩანს, რომ აჭარული **გვარალი** (**ღვარეულის** შესახებ ქვემოთ), შ. რუსთაველის მიერ ვეფხის-ტყაოსანში ნახმარი **გვარლი** (თუ **გვარალი** ...**გვარლითა** შეკრვა თავისა) და საბას **გვარლი**, **გორალი** (**გვარილი** და **გორლიც**) ერთი და იგივე სიტყვაა. ვეფხის-ტყაოსანში და საბას ლექსიკონში გვარალს¹ დაგრეხილი თივის თოკის მნიშვნელობა აქვს, ხოლო აჭარაში მოცელები (მოთიბული) და ცელის მოსმის დროს გადაბრუნებულ-დადაგრეხილი თივის შარის მნიშვნელობა.

აჭარაში გვარალი თოკის მნიშვნელობით არ იხმარება, იქ მას **თოკვს** ეძახიან. მე მგონი აქედან ცხადი უნდა იყოს, რომ ამათი მნიშვნელობაც უდგება ერთმანეთს და ვფიქრობ, აჭარულს უფრო თავისი პირვანდელი მნიშვნელობა აქვს დაცული, ხოლო რუსთაველისა და საბას გვარალში მერმინდელი, მისი კულტურის უფრო მაღალ საფეხურზე გამოყენებულობის შინაარსი აქვთ. პირველად სწორედ შემთხვევით ნაგრეხს უნდა სწოდებოდა ეგ სახელი.

ისმება საკითხი: რა არის **გვარალის** აჭარული პარალელური ფორმა **ღვარეული**? ჩვენა გგონია, რომ ღვარეული გვარალის გააზრიანების შედეგად არის მიღებული. დროთა ვითარებაში ხალხს დაავიწყდა მისი პირვანდელი მნიშვნელობა (იხ. ეტიმოლოგია ქვემოთ) და მისი გააზრიანება სცადა, რაც ჩვეულებრივი მოვლენაა. **გვარალი** განმარტოებითა დგას და ამდენად ზუნდოვანია მისი მნიშვნელობა, ამავე დროს კი აჭარაში ჩვეულებრივი სიტყვაა **ღვარი**—ძლიერი წვიმის შედეგად მოვარდნილი ხევი, არსებობს **ნიაღვარი**, არსებობს ერთი ხეობის სახელწოდებაც—**ნაღვარევი**. ყველაფერი ეს აჭარელის ფსიქოლოგიაზე გავლენას ახდენდა და გვარალს ფონეტიკური მიმსგავსებულობის წყალობით სემასიურადაც უკავშირებდა ალბათ ღვარსა და მივიღეთ მსგავსი ფონეტიკური კომპლექსი **ღვარაული**. უნდა აღინიშნოს, რომ უფრო ხშირად ღვარეული იხმარება, ვიდრე

¹ ამის შემდეგ სიმოკლისათვის ზოგადი მნიშვნელობით ამ ფორმას ვიხმარ.

გვარალი. მე თითქმის ყოველთვის ჯერ ღვარეულს მეტყობდნენ ხოლმე და მერე გვარალს. ამჟამად ჭიდილშია ეს ორი სიტყვა.

იბადება კითხვა: რას უნდა ნიშნავდეს გვარალი, ანუ გორალი? გორალი (resp. გვარალი) ჩვენ **გორგალ** სიტყვიდან მიღებულ დ მიგვაჩნია. გორგალი საბაბას განმარტებით „ნასთი დახვეული“-ა (ლექსიკ.). სახელოვან ლექსიკოგრაფს ამ ტერმინის მარტო, ასე ვთქვათ, ტექნიკური მნიშვნელობა აქვს აღნიშნული. ამისაგან მრავალი სიტყვა გვაქვს ნაწარმოები. ჩვენი გორგალი და სხვა მისი მსგავსი სიტყვებიც ფუძე გაორკეცებული სიტყვები უდა იყოს. რომ უფრო ნათელი იყოს, ამ სერიის სამ სიტყვას განვიხილავთ: გორგალსა, გოგორასა და გორგოლას. უკანასკნელი ორი სიტყვა ურმის, ეჭლის თვალსა ნიშნავს, რომელთაგან პირველი საბაბასაც მოეპოვება, ხოლო მეორე ქიზიყში ჩვეულებრივი სიტყვაა თელის, პატარა თელის აღსანიშნავად. სამივე სიტყვის ერთმანეთისადმი დაპირისპირება ყველასათვის ცხადყოფს, რომ ისინი **გორ-გორ**-ისაგან უნდა იყოს ნაწარმოები. ქიზიყურ გორგოლა-ს ყველაზე უკეთ აქვს დაცული თავისი პირვანდელი სახე, ოღონდ მეორე რ-დ შეცვლილა, რაც ჩვეულებრივი მოვლენაა ქართლისათვის. გოგორა სიტყვაში პირველი ნაწილის რ-ა დაკარგული და ამით გამარტივებულა საქმე, ხოლო გორგალ-ში, როგორც რ-ს-დ-დ დისიმილაცია მომხდარა, ისევე ხმოვანსაც განუტდია დისიმილაცია და ო-ა-დ ქცეულა (გორგორი — გორგალი). ჩვენა ვფიქრობთ, რომ გორალშიც მსგავსივე მოვლენა უნდა მომხდარიყო, ე. ი. უნდა მომხდარიყო მეორე ნაწილის ო-სა და რ-ს-ა-დ და-დ გადაქცევა და მერე მეორე გ-ც დაკარგულიყოს (გორგორი — გორგალი — გორალი), ხოლო გორალისაგან გვარალის მიღება, ე. ი. ო-ს ვა კომპლექსად გარდაქცევა, ხომ ჩვეულებრივი მოვლენაა ქართულში და ამაზე სიტყვის გაგრძელება არცა ღირს.

თვითონ გორ-გორ-ის შემადგენელი გორ ნაწილი იგივე სიტყვა უნდა იყოს, რაც ჩვენ გორ-ვა და გორ-ება ზმნაში გვაქვს. გვარალიც ხომ, როგორც თოკის მნიშვნელობით, ისევე ნათიბის შარის მნიშვნელობითაც, ნაგრებს, ნაგორებს თივას წარმოადგენს.

მ ე ს ა ქ ო ნ ლ ე ო ბ ა

მესაქონლეობას აჭარაში უფრო დამხმარე მნიშვნელობა ჰქონია, ვიდრე თავისთავადი.

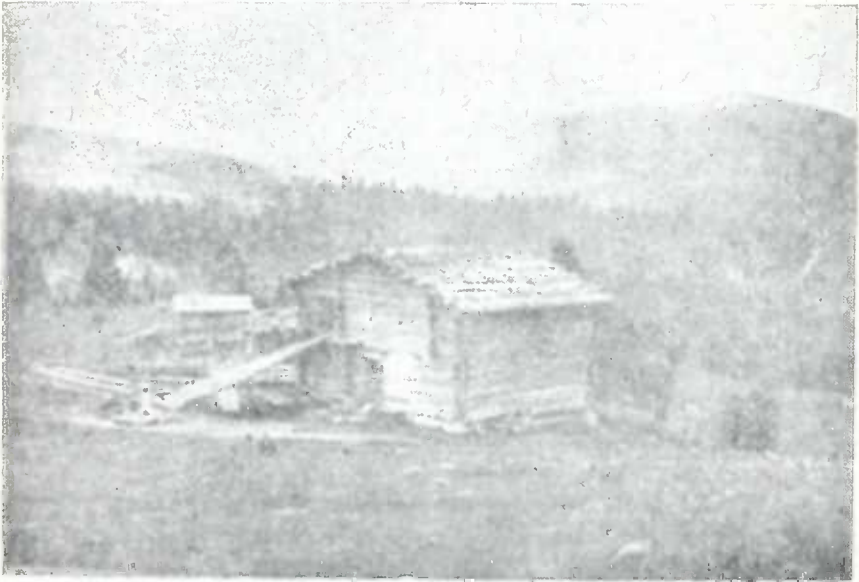
აჭარლების სიტყვით — საქონელს იჩენდნენ ისინი ნაკელის გულისათვის. მათ მიწას ნეხვი თუ არ დააყარეს, ისე მოსავალი „ანაგებათ არ მოვა“-ო. ამას გარდა, მესაქონლეობიდან აჭარელს მეორე შემოსავალიცა ჰქონდა, ასე ვთქვათ, ძროხის პირდაპირი მონაგები. ეს გახლავთ კარაქი, ყველი და ღო.

აჭარლები თავიანთი საქონლის გულისათვის რამდენადმე მომთაბარებდნენ. ზამთარში ძროხა დამწყვდეული ჰყავდათ ახორებში, დიდი თოვლების გამო, ხოლო ზაფხულში მთაში მიუდიოდათ.

მაისის 1-15 (ძვ. სტ.), ამინდისა და ადგილმდებარეობის მიხედვით, ძროხას მთაში ერეკებოდნენ, ოჯახიდან თან მისდევდა ერთი გამოცდილი დედაკაცი, რომელმაც კარაქისა და ყველის კეთების კაი ხელი იცოდა, ერთი ბავშვი და კიდევ შეიძლება ისეთი ვინმეც გაჰყოლოდა, რომელსაც ბარში ყოფნა უჭირდა.

საერთოდ აჭარლებს მთაში ყოფნა უყვართ. ამ დროს ბარადაც აქვთ საქმე (კალობაა: თიბა, მკა, სიმინდი და მისთ.) და ამიტომ სულ ვერ აყრილან და წასულან მთაში.

მთაში მათ ორსართულიანი ახორები ჰქონდათ, ფიცრისა. ქვემო სართული საქონლისათვის ჰქონდათ და შიგ ფურები ჰყავდათ (დანარჩენი აზადი ძროხა გარეთ ყრია ღამე), ზემოთ თვითონ იყვნენ და სარძივ განყოფილება ჰქონდათ, სადაც აკეთებდნენ კარაქს, ყველსა და სხვ. (იხ. სურ. 4).

* სურ. 4. ახორი წინიდან

ასე, მკათათვის გასულისაკენ (ძვ. სტ.) იმართებოდა მთის დღეობები, რომელსაც მიმხლიობას, მიმხლიანობას, ანუ ნახლიობას ეძახიან. ამ დროს ბარიდანაც აღიოდნენ და იმართებოდა ღვინი, რომელსაც სეირობას უწოდებენ-გრძელდებოდა სამ დღეს.

ისეცა ხდებოდა ხოლმე, რომ საქონელს პატრონი არ მისდევდა თან მთაში, არამედ სხვას ატანდა. მაშინ საქონლის პატრონი ან სულზე მანეთს (ძველებურად) გადაიხდიდა, და კარაქსა და ყველს თვითონ წაიღებდა, ან არადა, არაფერს გადაიხდიდა და რასაც წველს გააკეთებდა მომვლელი, თავისი იქნე-

ბოდა. პატრონს ძროხაზე 1-2 ოყა კარაქს მისცემდა და ეგ იყო. დანარჩენი თვითონ ჰრჩებოდა გასამრჯელოდ.

მთაში რომ აჰყავდათ საქონელი, საძოვრებზე ყველა-კი არ დასდევდა ცალ-ცალკე და თითოეულად თავის ძროხას სამწყემსავად, არამედ მთელ სოფელს ერთი მწყემსი ჰყავდა და ის აძოვებდა. მეძროხეს გასამრჯელოდ ეძლეოდა ყოველ 4 მეწველ ფურზე 9 ოყა სიმინდი და მშრალზე ყოველ 8 სულზე აგრეთვე 9 ოყა, წვრილფეხზე 15 კაბ. (ძველ-კვალობაზე) „მთელ თიობას“, ე. ი: მთელი ზაფხულის სამიო სეზონში.

ქვემო-აჭარლები თვითონ არ მიდიოდნენ მთაში, რადგან მათ საძოვარი მთები არა ჰქონდათ, ისინი ზემო-აჭარლებს ატანდნენ თავიანთ საქონელს იაი-ლებზე.

მწყემსის ავლა-დიდებას შეადგენდა ერთი ჯოჯი და ტავარჯუხნი მქადის ჩასადებად.

საზაფხულო საძოვრები სოფოეურად ჰქონდათ. უწინ ბეგებისა ყოფილა და ბაჟი უხდიათ, ეხლა-კი, ოქტომბრის რევოლუციის შემდეგ, როგორც ცხოვრების სხვა მხარეებში, ამ უბანშიც ცვლილება მომხდარი. ბეგები აღარ არსებობენ. საძოვრები სასოფლო საკუთრებაა. ყველა გლეხი თავისუფლად აძოვებს თავისს საქონელს.

საქონელი, მეწველიცა და მშრალიც, ერთად ჰყავდათ არეული და ისე დაუდიოდან საძოვარზე, ხბორები-კი ბოსლების ახლო-მახლო დადიოდნენ და საღამოთ, სანამ ძროხა მოვიდოდა, ამწყვდევდნენ, რომ არ მოეწოვა.

მთაში წყალი ბევრია და ძროხას წყალზე მირეკა არ სჭირდებოდა.

მთაში რჩებოდნენ 4 თვეს, მაისიდან ენკენისთვემდე. ზოგან მარიამობის-თვე რომ გავიდოდა, ზოგან ენკენისთვის ნახევრამდეც რჩებოდნენ; „ზე რო იქ-ცევა“-ო, ამბობენ.

ვისაც ყიშლები ჰქონდა, იმათ მთიდან საქონელი პირდაპირ ბარში კი არ ჩაჰყავდათ, არამედ ბარისა და მთის შუა ზოლზე ბოსლები ჰქონდათ, სადაც ამ დროისათვის მოსავალი უკვე აღებულია და ენკენისთვიდან მოკიდებული სანამ თოვლი მიწას დაჰფარავდეს, იქ დაუდიოდან ძროხა და აძოვებდნენ ნათიბებსა და მისთანა ადგილებში. ყიშლებზე თვითონ პატრონები მწყსიდნენ. ყიშლაზე 2 თვემდე მოუწყვდათ ყოფნა, თოვლის მოსვლამდე.

ყიშლა ყველა სოფელს არა აქვს, აქვთ ღორჯომელებსა და კვანელებს.

აჭარლები მთას იანილას ეძახიან. იაილა თურქული სიტყვაა და საზაფხულო სადგომს ნიშნავს (იხ. Zenker). ყიშლაც აგრეთვე თურქული სიტყვაა და საზამთრო სადგომს ნიშნავს (იხ. Zenker).

კაცმა რომ მართალი თქვას, რამდენადაც იაილა შესაფერი სახელწოდებაა, რადგან იგი მართლაც საზაფხულო სადგომი და საძოვარია, იმდენად ყიშლა სრულიად შეუფერებელია, რადგან იგი არა საზამთრო, არამედ საშემოდგომო სადგომი და საძოვარია.

რომელ სოფელსაც ყიშლა არა ჰქონდა, იმათ საქონელი კლდე-ღრეში დაუდიოდან დაზამთრებამდე და იქ მიჰყავდათ იოლას.

როგორც-კი თოვლი მიწას დაჰფარავდა, პირუტყვს ახორში შეყრიდნენ და დამწყვდეულები ჰკავდათ გაზაფხულამდე.

ახორის კარის თავზე ძროხის კენჩხასა და ცხენის ნალს აკრავდნენ თურმე, ავი თვალისათვის.

ძროხა ახორში ებათ ნ თვეს, როგორც თვითონ გადმოგვცემენ, გიორგობის-თვიდან მოკიდებული აპრილის გასვლამდე (ძვ. სტ.). აპრილი რომ არ ჩავთვალოთ და გამოვაკლოთ, 5 თვე მაინც დარჩება. ამ ხნის განმავლობაში ისეთი დიდი თოვლი დევს თურმე აჭარაში, რომ გარეთ არავის გამოვსვლევინებო. მოსაძოვი ადგილი აღარ არსებობს, სულ თოვლით არის დაფარულიო. საქონელი ახორში ჰბმიათ და იქ უზიდიათ საქმელი. დღეში ერთხელ წყლის დასალევინებლად გამოჰყოლიათ გარეთ. თოვლს გაუხვეტდნენ ხოლმე რომ ძროხა შიგ არ ჩაფლულიყო. მეტრზე მეტი თოვლი იცისო.

საქმელს, ზოგიერთის სიტყვით, დილა-სალამოს აძლევდნენ. ზოგის თქმით-კი 3-4-ჯერო. ჩვენ პირველი ცნობა უფრო სწორად მიგვაჩნია.

საქონელიცა და საკვებიც დასარისხებული ჰქონიათ. ხბორებს ცალკე აჰმეფდნენ თურმე ყველაზე უკეთესს, მეწველიც ცალკე ჰყოლიათ და უკეთესად უკვებიან. ამათ აჰმეფდნენ თურმე მორჩვის ნარცხსა და სუფთა თივას. თუ ძალიან დაკვივდებოდნენ, მაშინ შეიძლება ფქვილის ანაცერის ნარცხიც გაეკეთებინათ. ნარცხი შემდეგნაირადა კეთდება: მორჩვს (მეორედ გათიბულ თივას, ნორჩს), ან ანაცერს, ან ორსავე ერთად ცხელ წყალს დაასხამენ და ვასთქვეფენ. ნოყიერი საკვებიაო.

ხარი თუ მუშაობდა, რაც იშვიათი ყოფილა, კარგად აჰმეფდნენ, ყველაზე ნაკლებად ბერწებსა და სხვა წვრილფეხს კვებდნენ თურმე.

საქონლის საზამთრო საკვებს შეადგენდა: თივა, მორჩვი (მეორედ გათიბული ნორჩი ბალახი), ბზე, ჩალა, ხეების კინწრები (მუხისა, ცხემლისა, წიფლისა, უხრავისა, თელისა და სხვ.), ხის ტოტები (რა თქმა უნდა, უჩარაობის-ჩარაა, ჩალაზეც უხეირო საკვებად ითვლება).

საქონელს, თითო ჩაყრაზე, ყოველ 5 სულს, ერთ გოდორ თივას უყრიდნენ, ან ბზეს და საღამოთი ყოველ 2 სულს ერთ კონა ჩალას (კონაში 40-მდე დერი ჩალა იქნება). ზოგიერთის თქმით-კი უფრო მეტიც უნდა, სულზე კონა-ნახევარი—ორი კონაო.

ერთ სულ საქონელს მთელ ზამთარს შეაჰმეფდნენ: სხვილს 4-5 მარხილ (ანუ სულს) თივას, 150 კონამდე ჩალასა და ფაჩხს (ფიჩხს უკანასკნელად მიჰმართავდნენ ხოლმე, როგორც უკანასკნელ საშუალებას). ხბოს 2 მარხილ თივას შეაჰმეფდნენ. მორჩვი რაც იქნებოდათ, დავარდნილებს აჰმეფდნენ.

ცხენს უნდაო მთელ ზამთარს 10-15 მარხილი თივა. ცხენი ბევრსა ჰამს, როგორც არამცოხნავი პირუტყვიო.

საერთოდ უნდა აღინიშნოს, რომ აჭარლებს საქონლისათვის საკმარისი საკვები არა ჰქონიათ და მეტის-მეტი დაზოგვით უჰმეფიან. ისინი ასე გადმოგვცემენ ამ გარემობას, ოღონდ სხვა რამისათვის. როცა მე ვეტყობდი ხოლმე: ერთი სული საქონელი რამდენ ნაკელს მოიცემა მეთქი, ისინი მიპასუხებდნენ: „რაცაა მეტ მთარმევ, მეტს მოგცემს“-ო. ეს იმას ნიშნავს, რომ საქონელს სა-

კვები, რომ იტყვიან, ძღომაზე არა ჰქონია. ამის გამო მათი საქონელი მეტის-მეტად წვნიკი ყოფილა და უჯიშო ყოველმხრივ. აქვე ზაფხულობით ზორტი-ყელში მეგრელებს მოუდით თავიანთი ძროხა, რომელიც მშვენიერია, სხვილი, ჯიშინი. მე შევეკითხე აქარლებს: რატომ მეგრელების ძროხა არ გაგიჩინიათ, ან ბუღა არ გიყოლებიათ მეთქი. მათ მიპასუხეს: გაჩენით კი ვიჩენდით, მაგრამ მერე ისევ დაპატარავდებოდნენ ხოლმეო. ზამთარში საქმელი არა გვქონდა და იმისთვისაო. მართალიც არის არა მარტო აქარაში, არამედ საქართველოც სხვა მთიან ადგილებშიც საქონლის საკვების დიდი ნაკლებობა იყო და ამიტომაც არის იქნება, რომ ჩვენი მთის ძროხა ასე წვნიკია, მიუხედავად საზაფხულო საძოვრების სიკეთისა. ზამთრის უსაქმლობა, როგორც ჩანს, დიდ გავლენას ახდენდა. ბარის ძროხა, რომელიც ზაფხულობით მზეზე ისრუკება, მაგ.: თუნდაც ქიზიყისა, სამს აიწონის, თუ მეტს არა, მთის ძროხას, რადგან ზამთარში საკვები საკმა-რისად ჰქონდა ყოველთვის.

აქარლები ფურს, ხარს, კამეჩს და მისთ. ერთად აღებულს, ზოგადად **საქონელ**-ს ეძახიან, და აგრეთვე **ძროხა**-ც ჰქვიათ. აქარლებს ძროხა სოფ-ლეურად დაუდით **სამწყემსავედ**; მთელი სოფლის ერთად შეყრილ ძროხას **ნა-ხირსა** და **ჯოგს** უწოდებენ. ამათ გარდა თურქულიდან შემოსული სიტყვა **მალ**-იც იხმარება.

ძროხის იმ ნაწილს, რომელიც იწველის, **მეწველი** ჰქვიათ.

ახლად გაჩენილს **ხბო**, **ხობო**, **ფუჩა** და **ტანა** ეწოდება წლამდე, ორივე სქესისას. წლის შემდეგ, ხბო რომ გამოიზამთრებს, მას უკვე **ბერწელა**; **ბერწი**, **ბერწივინი** და **მოწი** ჰქვიათ ორსავე სქესისას. მეორედ რომ გაიზამთრებს, **დედალს ბერწივინსა**, **დექველ**-სა და **მრინჯ**-ს ეძახიან, ხოლო მამალს **მოწ-ვირ**-ს.

დედალი დეკეულობის დროს უნდა **იღვენოს**. მოხვერი ორი წლისა რაა, ე. ი. მოზობაში, **იშვირება**.

პირველად მშობელ ძროხას **ახალვირა**, **დედოძროხა**, **ერთი ხბოს დედა** ჰქვიათ. შემდეგ, მეორესა და მესამე ყოლაზე, უკვე **ფური** იქნება. ფურს **ძროხა**-სა **დედოძროხა**-სა და **ინეშ**-საც ეძახიან.

იმ ტურს, რომელიც მუდამ წელიწადსა შობს ხოლმე, ცალკე სახელი არა ჰქვიათ, ხოლო, რომელიც წელიწადს ჩააგდებს იმას იმ წელიწადს **ბერწი** ეწო-დება. ზოგი ფური არასოდეს აჩენს, სამუდამოდ უშობელია, ასეთ საქონელს **მშრალ ბერწსა**, **უძველ ბერწსა**, **ხველ ბერწსა**, **ბურწანსა**, **ჰინირსა**, **არწი-ვინა** **ჰინირს** ეძახიან. ამასთან შედარებით მშობიარე ძროხას **საღლამს** უწო-დებენ.

აქარული ძროხა მეოთხე წელს იგებს ხბოს.

მამალ საქონელს, რომელიც დაიყვერება და უღელში შეიბმება, **ხარი** ჰქვი-ან. დაუყვერავს **ბუღა**, **კურო**, **სამტავრო**, **ტამაზულა** ეწოდება.

აქარლები კამეჩს **ჯამუშ**-ს, ეძახიან, დედალს **ძროხა-ჯამუშს**, **დიშ**-ს, მა-მალს **ხარ-ჯამუშს**, **მრქამს**. ჯამუშის შვილს, ახლად შობილს **ჰაშ**-სა და **კოთია**-ს უწოდებენ წლამდე, ე. ი. გამოზამთრებამდე. წლის შემდეგ, გამოზამთრებიდან

გარედი კოტიან იქნება, ხოლო მეორე გამოზამთრებისას გედევი, გედევი. მამალ-დედლობის მიხედვით იქნება ხარი გედევი და ძროხა გედევი.

ისეთ ბუღას, რომელიც ვერ გადის ფურზე, ზან-ს ეტყვიან. ასეთს დაჰყვიერენ ხოლმე. ჩვეულებრივ ორი წლისას ყვიერენ.

ძროხას როცა დრო მოუვა და კუროს აიდევნებს, იტყვიან ხოლმე „ძროხა დევნულობს“-ო. არის გამოთქმები: ძროხის დევნა, ხოლო როცა უკვე მორჩება საქმეს, მაშინ იტყვიან: იდევნა ძროხა, ნადევნი-ო. ძროხას რომ მუცელი შეეტყობა, ამბობენ: ძროხამ დეიმაკა-ო; დამაკება, მაკე, მაკე ძროხა-ო.

მეოთხე წელს იმაკებს.

კურო რომ ფურს დაუწყებს საქმეს, იტყვიან: კურომ გევედა-ო.

ფური რომ ხბოს გააჩენს, იმაზე ამბობენ: ხბო მეთყვანა, ხბო იშოვა (იშოა), ხბოს შოვა, ხბო დასვა-ო. როცა გაბერწდება, მკვდარ ხბოს რომ დააგდებს, იმაზე იტყვიან: ხბო მოაგდო, ცარიელი დარჩა-ო.

რამიც ხბო არის გახვეული, იმას ბუღუ-ს ეძახიან.

წველი

აჭარული ძროხა თუმცა ძალიან მცირე რძეს იწველიდა, მაგრამ აჭარლები ამ მცირესაც ძალიან მზრუნველობით ეკიდებოდნენ და ეკიდებიან ესლაც. მისგან მრავალნაირ რძის ნაწარმოებს ამზადებდნენ. მათი საქონლის შემოსავალი სწორედ წველი ყოფილა და აგრეთვე ნახევიც, რის შესახებ ზემოთ თავის აღვლას უკვე გვქონდა ლაპარაკი.

აჭარლებს რძის ნაწარმოებისათვის საერთო ზოგადი სახელი არა აქვთ. ყოველ რძის პროდუქტათაგანს კი თავისი საკუთარი სახელი მოეპოვება, რაც ქვემოთ თავთავის ალაგას იქნება მოყვანილი.

თვითონ რძეს ისინი რძე-სა, ძე-სა და ზე-ს ეძახიან.

ფურებს სწველიან დილა-საღამოს. საწველელ ჭურჭლად გამოყენებულია კახრი, კოთხო, კაპიფი, ვეღრო, რომელთაც, როცა წველვაში ხმარობენ, ზოგადად საწველელი ეწოდება.

სწველის როგორც კაცი, ისევე ქალიც.

აჭარული ძროხა დღეში საშუალოდ ორ კილო, ე. ი. 2 ლიტრ რძეს იძლე-ვს თურმე.

მოწველილ რძეს ახორის მეორე სართულში სარძიე განყოფილებაში ინახავდნენ, გოგავში. 2-3 დღეს აგროვებდნენ. რაც ცხიმი აქვს, ზემოთ მოიგდებდა, მოჰხდიდნენ. მოხდილ შესქელებულ ცხიმს ნაღებს, შამიშალ-ს ეძახიან.

სარძიე განყოფილებას გარეთა მხრიდან პატარ-პატარა სათვალეები აქვს გამოჭრილი, რომ იქიდან ნიაგმა იმუშაოს. საჭიროა, რომ რძეს ნიაგმა უაროს, თორემ ისე გაფუჭდება, დამყვდება, აიჭრებაო.

რძის შენახვის შესახებ აჭარლები ამბობენ: „ძეს ქარიან ადგილზე ვდგამთ, რომ არ შედედდესო“, „2, 3 და 6 დღესაც დავტრვებთ რძეს თუ ცივა“-ო (ს. ბეშუმი). „ორ-სამ დღეს ნიაგზე ვამყოფებთ, მოიგდებს ნაღებს“-ო (ს. ორცვა).

რძეს, როგორც ავღნიშნეთ, აგროვებდნენ და 2-3 დღეს, შეიძლება მეტ ხანსაც, თუ ცოტა მეწველი ჰყავდათ, ან სხვა საქმე ჰქონდათ რამე. რძე ზვიდან

ნაღმას, ჰაიმაღს მოიგდებდა ამ ხნის განმავლობაში, რომელსაც ხელით მოჭხდიდნენ და მცირე გობზე დაამხოებდნენ. ნალები იმდენი რომ მოგროვდებოდა, რომ ღირდა მისი შედღებვა, გობზევე, ან ხელით, ან **ჰაშუღით** (ფიცარია) **შაჩმაღნე**, **პარაქს** მოიგდებდა. ამოიღებდნენ. კარაქს **აღ-საც** ეძახიან. მემრე ამ კარაქს დანით **ღაჭაღაღნე**. ბეწვი ჩასდევს რძეს წველვის დროს; რომ გაეწურათ კიდევ, მაინც შეჰყვებოდა. დანას რომ უსვამდნენ, ბეწვი ჩამოჭქონდა. კარაქს უეჭველად რეცხდნენ ცივ წყალში. ხელით მაგრა ზელდნენ და რაც ჭუჭუი ჰქონდა, ან დო ჰქონდა შეყოლილი, წყალს მიჰქონდა. კარაქს ან გობში რეცხდნენ, ან კასრსა და მისთ. რამდენჯერმე გამოუცვლიდნენ წყალსა. წვენი რომ დაუწმინდავდებოდა, აკმარებდნენ. მერე მარილს მოაყრიდნენ, ოყაზე (კილოზე დაახლოებით) ერთ კვერცხს (50-60 გრ), ვარაუდით, არ უნდა დამლაშებულყო ძალიან. თან ნებით კარგად ზელდნენ, რომ ყველგან თანაბრად განზავებულყო მარილი. ინახავდნენ კოთხოში, ან კაპიწში.

აჭარლები კარაქს ჰყიდდნენ. იგი წარმოადგენდა თურმე მათს ერთადერთ გარეთ გასატან საქონელს. ნაწილს კარაქისას თვითონ მიირთმევდნენ და ინახავდნენ საბაირამოდ. ამ დროს, როგორც ცნობილია, მაჰმადიანები არაფერს გეახლებიან, მარხულობენ. ღამ-ღამეობით ჰმდნენ კარაქს, რომ ყუათი მიეცა, გული დაეჭირა და მთელი დღისა და რამდენიმე დღის ზედი-ზედი სიმშილი აეტანიებინა.

კარაქს ერბოდ არ ახალასებდნენ და ერბოს არც ხმარობდნენ. **მარბო** სახელი კი იციან. კარაქად ხმარობდნენ ყველაფერში.

როგორც აღვნიშნე, სარძივ გობებიდან ნალებს იღებდნენ. ნალებს რომ მოჭხდიდნენ ქვეშ რჩებოდა თხელი, უცხიმიო რძე, რომელსაც **ჰჰჰჰჰ** ეძახიან. ქვევითს ქვაბში ჩაასხამდნენ, ცეცხლზე შეჰკიდებდნენ ქვაბს. თბებოდა და თან ყველდებოდა ქვევითი. თუ მუავე არ იყო, მაშინ **ჰჰჰ**ს უშვებოდნენ, ან აფთიაქებიდან გამოჰქონდათ ასაჭრელი წამალი და იმას უშვებოდნენ. ცეცხლზე თან თბებოდა და თან იჭრებოდა. ციცხეს ურევდნენ და თითო მტკავლის ოდენა ყველს იღებდნენ, ღავაშებსავით აბრტყელებდნენ. ყველს რომ ამოიღებდნენ, კოთხოში, ან კაპიწში ჩააწყობდნენ. თითოს თითო ჰაჭვს (პეწვი) მარილს დააყრიდნენ, რომელიც წაღეს გააკეთებდა. ასე ინახავდნენ ყველს.

ძალიან უხვირო, პირდაპირ ჩალასავით ყველი ყოფილა, ასე ჰგონია, ცხიმი სულ არა აქვსო. ამიტომ არის, რომ აჭარლები როცა სტუმარს ყველს მიართმევდნენ ხოლმე, უეჭველად ერბოში მოსწავდნენ ხოლმე.

ვ ა ხ უ შ ტ ი ბ ა ტ ო ნ ი შ ვ ი ლ ი თავისს საქართველოს გეოგრაფიაში აჭარული ყველის შესახებ ამბობს: „აქ (ე. ი. აჭარაში) აკეთებენ ყველს. ერთი იქნების 10, 15, 20 ლიტრა, არა-ოდესვე წარკდების, არცა დაობდების, რა-ჟამს გნებაეს შემგბარი, კეთილ-საკმარ არს“ (ბროსეს გამოც. გვ. 108-110).

მე რომ აჭარული წესით გაკეთებული ყველი ვნახე, თითო ნაჭერი 1-2 კილოზე მეტი არ იქნებოდა, სწორედ რომ წამხდარი, აობებული იყო. იმისი ჰამა მხოლოდ შეჩვეულ ადამიანს შეუძლია. უნდა ვიფიქროთ, რომ ან ვ ა ხ უ შ ტ ი ს დროს მართლაც აკეთებდნენ ისეთს ყველს, ან მისთვის ყალბი ცნობა მიუწოდებიათ.

ყველს რომ ამოიღებდნენ, ჭევშ კიდეც რჩებოდა სითხე, რომელსაც **ზრატს**, **ზგრატს**, **ჩოროტანს** უწოდებენ. ამას კვლავ ცეცხლზე შესდგამდნენ და წა-
შობადულებდნენ. თუ რამე რძეული იყო კიდეც შიგ, აიჭრებოდა. მერე სულ წა-
შობასხამდნენ და **ჩახვში**, **თორბაში** გასწურავდნენ. **წურაშა**, ანუ **ბოლო** **ზრატი**
გაუვილია და შიგ ღარჩებოდა **ნაღუზა**, რომელსაც მარილს უზამდნენ და შეი-
ნახავდნენ.

ნაღულა ჰგავს აღმოსავლეთ საქართველოს აზლაქს, ანუ მოთალს.

გაზაფხულობით, სანამ ბარში არიან, რძეს **მაწვანად** ადვებენ. რძეს
აადულებენ, გადმოსდგამენ, იმდენად გააცივებენ რომ ნეკს ოდნავ კიდეც ჰკბენ-
დეს, მერე ცოტა სადგეს (მაწონია ან დო) უზამენ, ერთი ხელადის ოდენა
რძეს ერთი კოვზის პირს. მაწონს ადვებენ ყოველგვარ ჭურჭელში, როგორც
თიხისაში, ისე ხისაშიც. რძე იუ ცხელი მოვიდა, აშრატდება, ე. ი. წყლად იქ-
ცევა ბევრი ნაწილი; თუ გაცივდა, ჩვერ ჩადვდება, რძესავით დარჩება. თუ
ცივი ამინდია, ჭურჭელს გაახვევენ რამეში, თუ ცხელა, მაშინ თხელ რამეს, ჩარს
გადაათარებენ. საღამოთ რომ ჩაადვდონ, დილით მაწონი მზად იქნება. მაწონს
შიღურთისაც ეძახიან.

როგორც თვითონ აჭარლები გადმოგვცემენ, ბარში მაწონს თვითონ მი-
ირთმევენ, რადგან გაზაფხულობით რძე არ არის მსუქანო. (ზაფხულში (მთაში)
და შემოდგომობით (ბარადაც) რძე **ხახია**, ნოყიერიაო.

მაწონს დღევბენ, ანუ **შერაქან**, როგორც თვითონ ამბობენ, **ვარიში**,
ან **დერაში**, ანუ **ღვარაღა დერაში**, **დერაღულაში**.

ვარია ხახია, უმთავრესად ცაცხვისა და იხმარება ზემო-აჭარას, ხოლო
დერაგი თიხისაა და იხმარება შუახვევის არემარესა (შუახვეშია მეჭურჭლეობა,
სადაც აკეუბენ დერგსაც) და ქვემო-აჭარას. ამასთანავე ზოგიერთის ცნობით
ძველად ისეთ დერაში უდღვებიათ, რომელსაც **ჩორბანს** სცემდნენ თურმე. რო-
გორც ამ ცნობიდან ჩანს, ეს უქანასქნელი, —რომელიც ჩვენ პირადად არ გვინახავს,
მხოლოდ ცნობა მოვისმინეთ, —ჩხუტ-ბრუნელსა ჰგავს თუშეთსა და პირიქით-ხე-
სურეთში რომ არის გავრცელებული.

შედღვების, ანუ მათებურად, შერევის დროს ვარიაში მყოფ მაწონს, ან
ნაღებს, თბილ წყალს ასხამენ ჯერ ცოტ-ცოტას, მერე კი უმატებენ. თბილმა
წყალმა უნდა მოიყვანოსო. ხვარხვარს რომ მოიგდებს, ჩამოსხნიან, წამოასხამენ
ქებაში, ან სხვა რამე ჭურჭელში, კარაქს ხელით მოჰხდიან. ქვეშ რომ დარჩება,
იმას **დოს** ეძახიან.

თუ ნაღები ცოტა აქვთ, იმასაც გაურევენ ხოლმე მაწონში და ერთად დღვებენ.

დოს **ჩახვში**, **თორბაში** ჩაასხამენ და გასწურავენ, რაც სისქეა, სიხინჭე
ის შიგ დარჩება, რომელსაც **სქელ დოს** ეძახიან. წყალი და მისთანანი ჩახვს
გაუვა, რომელსაც ს. ქონელს ასმევენ. ამას **წურაშა** ჰქვიან.

სქელ დოს მარილს უზამენ და **წუთხე დოს** ეძახიან. დაარგვალბენ, მზეზე
გაჰფენენ, გაახმობენ და საზამთროდ შეინახავენ. ასეთ დოს **წურაშითი** ჰქვიან.

დოს მოდულდებაც იციან, ისევე როგორც შრატისა, რომელსაც **შიღუ-**
ღვულ დოს უწოდებენ. მარილს უზამენ და ესეც ისეთივე იქნება, როგორც
ნაღულა (აზლაქი).

ტუქანასკნელ დროს, საბჭოთა ხელისუფლების წყალობით, აჭარაში ფართოდ არის გავრცელებული სეპარატორი. თითქმის უმრავლესობას აქვს სეპარატორი. სეპარატორით ხდიან ნაღებს. ნაღებისა კარაქი კეთდება, ქვევითისა ყველი, ნადულა და სხვ.

აჭარლებიც კარაქის სიყვითლეს დიდად აფასებენ და იტყვიან: „ნესვი გუღღვით ყვითელი კარაქი. მაქესო, შენი კარაქი რათ ვარგა ჯამუშისაა, დოსავითააო (ე. ი. თეთრიაო)“.

ფურის კარაქი ყვითელია, როგორც ცნობილია, ხოლო კამეჩისა, ანუ როგორც ისინი ეძახიან, ჯამუშისა, თეთრი. ამას გარდა, თურმე ვარიას თეთრი კარაქი გამოჰყავს, გინდაც ფურის მაწონი შედღებონ.

კვეთის ღამეზადება. როგორც ზემოთ რაგის ალაგას აღნიშნული გვექონდა, ყველის გასაკეთებლად კვეთიბ საჭირო. კვეთს შემდეგნაირად ამზადებენ: საქონლის კუქს (გინდა დიდისა იყოს, გინდა პატარისა. სბოსი მაგარბ გამოდი-სო) ტყემლის შეავესა და წყალს აურევენ. სამ ღღეს ასე ამყოფებენ. კუქი შეს-ტვამს შეავეს. კვეთი უკვე მზად არის.

ზემოთ აღნიშნული გვექონდა, რომ აჭარლები მთაში რჩებიან 3-4 თვესო. ასვლა-ჩამოსვლის დროა და დადლილობა რომ ვიანგარიშოთ და გამოვაკროთ, 3 თვე მაინც ჩაეთვლებათ ხალასად მთაში ყოფნად. ამ სამ თვეში სწველიან ფურებს და აკეთებენ კარაქს, ყველსა და დოს. ჩემს დაკითხვაზე, თუ მთელ თიობას, მოთბას, ე. ი. მთელ სეზონს რამდენს იძლევა წველს მთი ერთი ფური, ნაირნაირი პასუხი მივიღე. მათ მიერ მოცემული პასუხებიდან გამოირკვა, რომ აჭარული ფური ერთ თიობას იძლევა 3-6 ოყამდე (ოყა=კილოს დაახლოებით) კარაქს, 5-12 ოყამდე ყველსა და 3-6 ოყამდე დოს, ანუ ნადულას.

რა თქმა უნდა, პასუხებიდან აშკარად ჩანს გლეხების გულუბრყვილო სიფრთხილე. მაგრამ, ჩემი აზრით სწორე ცნობასთან მაინც მისულები ვართ. შეიძლება თამამად ვთქვათ, რომ აჭარელი მთელ სეზონში ერთ ფურს გამოჰრჩება მაინიმუმ 5 კილო კარაქს, 10 კილო ყველს და 5 კილო ნადულას.

ჩვენ ერთგვარი შესამოწმებელი საშუალებაც გვაქვს ხელთ.

ზორტიყელში არსებობს სახელმწიფო ფერმა, საიდანაც ჩვენ ცნობები ავიღეთ. ამ ცნობების მიხედვით აჭარული ფური ღღეში 2 კილო რძეს იწველის საშუალოდ. 16 კილო რძიდან საშუალოდ 2 კილო კარაქი გამოდის, 3 კილო ყველი და 1 კილო ნადული. თუ ჩვენ წველვის პერიოდს 3 თვით განვსაზღვრავთ ფერმის ძროხისთვისაც, გამოვა, რომ ერთი ფური იძლევა საშუალოდ დაახლოებით 20 კილო კარაქს ($90 \text{ ღღ.} \times 2 \text{ კ} = 180 \text{ კ}; 16 = 11 \times 2 = 22 \text{ კ დაახლ.}$), 30 კილო ყველსა და 10 კილო ნადულას დაახლ. სირგვალისათვის.

აქვე უნდა დავძინოთ, რომ, თვით ფერმის დირექტორის სიტყვითვე, აჭარლებმა კარგად არ იციან კარაქისა და საერთოდ წველის ხელი, ვერ აკეთებენ იმდენ კარაქს, რამდენიც უნდა გაკეთდესო, ვერცა სწველიან კარგაო. მისი სიტყვით იმის ნახევარსაც ვერ გააკეთებენ, რამდენსაც ჩვენ ვაკეუებთო.

იმ მასალით, რაც ჩვენ გლეხთაგან შეკრებილი ცნობებით გვაქვს, ერთი რამ აშკარად ჩანს: გლეხკაცობის მიერ მოწოდებული ცნობებით კარაქი და დო, ანუ ნადულა თანაბარი რაოდენობისაა, ხოლო ყველი ორჯერ აღემატება კა-

რაქს, ე. ი. იმდენია, რამდენიც კარაქი და ნაღულა ერთად აღებული. ფერმიდან მიღებული ცნობით კი კარაქი ორჯერ მეტია ნაღულაზე, ხოლო ყველი მხოლოდ ერთნახევარჯერ არის მეტი კარაქზე და სამჯერ მეტი ნაღულაზე, ე. ი. მაღალი ხარისხის პროდუქტების რაოდენობა შესამჩნევად არის გაზრდილი დაბალი ხარისხის პროდუქციის ხარჯზე. გლეხკაცობის წარმოებაში თუ კარაქი ნივთი პროდუქციის მეოთხედს ძლივ შეიცავს, ფერმაში მესამედი მოდის. გლეხობაში — 5 კ კ. 10 კ ყ. 5 კ ნ. შეფარდება = 1:3; ფერმაში — 20 კ კ. 30 კ ყ. 10 კ ნ. შეფარდება = 1:2. ამას გარდა ფერმის კარაქი 4-ჯერ აღემატება გლეხისას, ყველი 3-ჯერ, ნაღულა 2-ჯერ. ამკარაა, როგორც შედარებითაც და აბსოლუტურადაც, ფერმაში სარფიანი პროდუქტების რაოდენობა გაზრდილა.

ყოველივე ზემომოყვანილიდან ამკარად ჩანს, თუ რა დიდი უპირატესობა აქვს რაციონალურ წარმოებას და აგრეთვე რამდენად უპირატესია გაერთიანებულ მეურნეობა დაქუცმაცებულ მეურნეობასთან შედარებით. ცხადია რამდენი დოვლათი იღუპება ამ გზით წვრილ, დაქუცმაცებულ გლეხურ მეურნეობაში, რამდენი მუშა-ხელი ცდება, მაშინ როდესაც გაერთიანებულ მეურნეობაში უდრდესი ეკონომიაა ყოველმხრივ და სარფა.

უნდა გასწორდეს:

გვ. სტრ.	არის:	უნდა იყოს:
19 ₆ ქვ.	1860, ტ. II, მაისი.	1860, ტ. II, ივნისი
20 ₁₄ ზევ.	ბაქარ ქართლელი (დიმ. ბაქრაძე)	დიმ. ბაქრაძე
20 ₁₉ „	1860, II, მაისი, გვ. 329	1860, II, გვ. 329 (აგვ.)
20 ₇ ქვ.	1860, ტ. II, გვ. 327, მაისი.	1860, II, გვ. 327 (აგვ.)
21 ₇ ზევ.	1862, ტ. II, 329	1860, გვ. 329 (აგვ.)

ტექნოდაქტორი თ. ანდლუაძე
გამომშვები ან. თოდუა

კორექტორები: ა. თოდუა, მ. კორძაია

გადაცემულია ასაწყობად 2.11.1937

ხელმოწერილია დასაბეჭდად 31.3.1938

ქალაქის ზომა 72x105 სმ. ანაწყობის ზომა 7x11. 11¹/₂ საბეჭდი თაბახი

მთაველიტი № 163.

შეკვეთა № 396.

ტირაჟი 1000

სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის საქართველოს ფილიალის სტამბა. ტფილისი, წერეთლის ქ. 7